

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

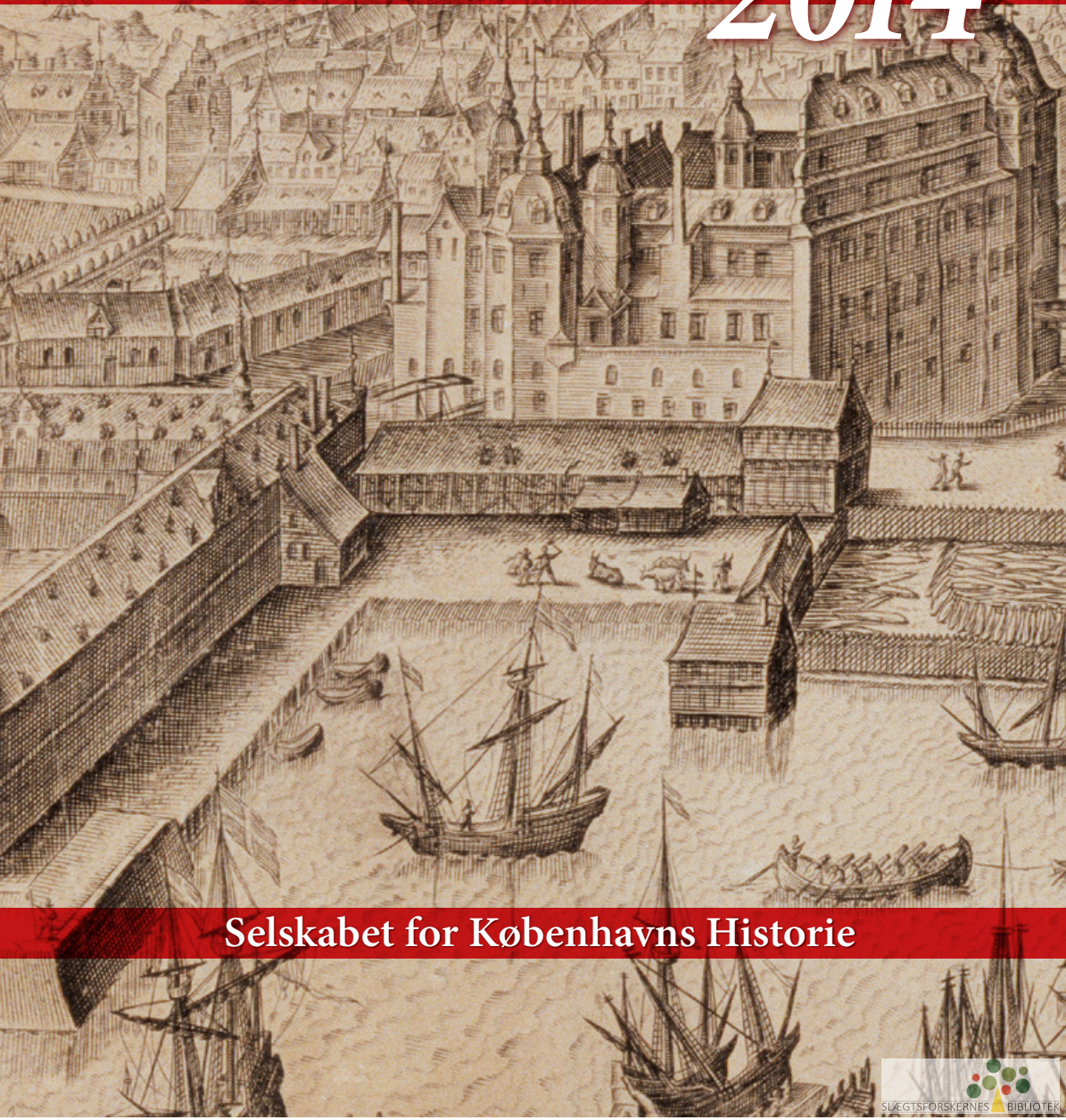
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

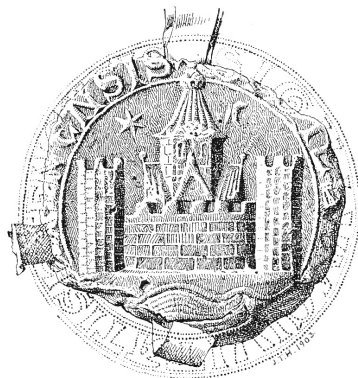
Historiske meddelelser om København 2014

Selskabet for Københavns Historie

Historiske meddelelser om København

2014

Udgivet af

Selskabet for Københavns Historie

Historiske meddelelser om København 2014

© Selskabet for Københavns Historie 2014 og forfatterne

ISSN 2245-1293

ISBN 987-87-85099-03-7

Redaktion: Hanne Fabricius, Jens Fleischer, Peter Thorning Christensen,
Jan Möllerström og Bjørn Westerbeek Dahl (ansv.)

Korrektur: Forfatterne, Mads Gregersen og Bjørn Westerbeek Dahl

Bogtilrettelægning og design: IC-Design, lykke@ic-design.dk

Tryk: Printfinder, Riga, Letland www.printfinder.lv

Historiske meddelelser om København udgivet af Selskabet for Københavns Historie og fungerer som årbog for Selskabets medlemmer.

Redaktionen har indhentet ophavshavernes tilladelse til gengivelse af illustrationer, der er underlagt ophavsrettigheder. I enkelte tilfælde har det dog ikke været muligt at få kontakt med rettighedshavere, der derfor vil blive honoreret i overensstemmelse med normal praksis ved henvendelse til Selskabet for Københavns Historie

I perioden fra 1907 til 2010 blev årbogen udgivet af Københavns Stadsarkiv, der dog benyttede titlen "København – kultur og historie" i perioden 2009-2010. 2009 var betegnet "Bind 1".

Abonnement på årbogen opnås ved skriftlig henvendelse til Selskabet for Københavns Historie,
c/o Bjørn Westerbeek Dahl
Willemoesgade 61, 4.th., DK-2100 København Ø
eller via kontaktformularen på Selskabets hjemmeside:
www.kobenhavnshistorie.dk

Ved indlevering af manuskripter og forslag til artikler benyttes ovenstående adresse. En skrivevejledning findes på www.kobenhavnshistorie.dk

Forsidebilledet: Udsnit af Jan Dircksens stik efter maleri af Jan van Wijck fra 1611. Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv takkes for tilladelse til at benytte billedet.

Tegningen på titelbladet: Omtegning af Københavns ældste segl fra 1296, som gengivet i H.U. Ramsings Københavns Historie og Topografi i Middelalderen, Bind 1, 1940, s. 129.

Indhold

- 5 Forord**
ved Bjørn Westerbeek Dahl
- 6 København som Norges Hovedstad**
Når måtte nordmenn forholde sig til København?
af Ida Bull
- 27 En overfrakke adskillige numre for stor**
Forholdet mellem København og det øvrige
land historisk set
af Michael Bregnsbo
- 44 Skibe på langfart**
Københavnernes handel på Asien,
Afrika og Amerika i 16- og 1700-tallet
af Erik Gøbel
- 74 Norske kjøpmenns forbindelser i København på**
1700-tallet, belyst gjennom Hans Hornemans arkiv
af Knut Sprauten
- 91 København som Norges kulturelle hovedstad**
af Jørgen Haugan
- 107 København som residens for**
de danske-norske konger
af Thomas Lyngby
- 120 København som centrum for den**
landmilitære sektor 1660-1814
af Karsten Skjold Petersen

- 144 **Flådebyen København**
af Jakob Seerup
- 196 **“To Søstre”**
af Bjørn Westerbeek Dahl
- 198 **Forfatterbiografier**
- 200 **Person- og stedregister**
af Bjørn Westerbeek Dahl

Forord

■ ved Bjørn Westerbeek Dahl

Denne årgang af Historiske meddelelser om København bærer præg af 200-året for opløsningen af rigsfællesskabet mellem Danmark og Norge i 1814, hvorved København mistede sin rolle som hovedstad for de norske dele af det oldenborgske monarki, der netop havde København som sit uovertrufne centrum.

Dette aspekt var i maj måned 2013 genstand for et seminar arrangeret af Fondet for Dansk-Norsk Samarbeid og afholdt på fondets kursusejendom Schæffergården, hvor en række fremtrædende danske og norske forskere med forskellig baggrund samledes om et tema, der lidt bombastisk havde fået fællesbetegnelsen “København som imperiehovedstad”.

Efter seminaret fremkom tanken om også at publicere indlæggene, og en af de ansvarlige for arrangementet, lektor Michael Bregnsbo, Syddansk Universitet, tilbød dem derfor til Historiske meddelelser om København.

Selvom redaktionen efter at have overtaget årbogen i 2011 ikke har ønsket at udgive egentlige temanumre, mente vi alligevel, at det ville være rimeligt at tage imod tilbuddet, da indlæggene ikke snævert knytter sig til relationerne mellem København og Norge, men samlet set når langt videre i tid og rum og ville være et godt supplement til den foreliggende litteratur om København.

Så her bringes otte af de i alt ni indlæg fra “København som imperiehovedstad”, idet John Colletts indlæg om norske studenter i København desværre ikke har kunnet bringes. De øvrige indlæg er omarbejdede, så de er tilpasset den skriftlige form, hvori de nu præsenteres for læserne. De norske bidrag er naturligvis trykt på norsk i erkendelse af, at norsk var et af de mange sprog, der naturligt hørte til i ældre tiders København, da byen også var hovedstad for tvillingriget i nord.

Bjørn Westerbeek Dahl
Selskabet for Københavns Historie

København som Norges hovedstad:

Når måtte nordmenn forholde seg til København?

■ Af Ida Bull

Norge var i flere hundre år frem til 1814 en del av det dansk-norske riket. Dermed var København i praksis Norges hovedstad. Men hva betydde det? Når måtte nordmenn forholde seg til København? Hvor viktig var forbindelsene til København for nordmenn? I hvilke sammenhenger oppsøkte nordmenn København?

I denne artikkelen er formålet å gi en oversikt over viktige felt der nordmenn var i kontakt med hovedstaden. Alle disse feltene kunne det skrives omfattende artikler – eller bøker – om. Her er imidlertid hensikten å gi et oversiktsbilde. Noen av temaene blir så behandlet grundigere i andre artikler i denne boken.

De fleste nordmenn kom selvsagt aldri i direkte personlig kontakt med København. Bare et fåtall nordmenn reiste noensinne dit. Likevel ble alle påvirket av forhold i København. Den politikk som ble utformet i København, gjaldt også Norge og norske lokalsamfunn. På de ulike områdene kunne kontakten ha betydning for flere eller færre nordmenn, den kunne være frivillig og positiv, eller tvungen og negativ – eller ganske enkelt en del av livet i datidens samfunn.

Skatter

Det flest nordmenn merket noe til, var nok skattene, som skulle betales hvert år til København. Alle selvstendige bønder måtte betale skatt, og skattene økte gjennom de siste par hundre år av foreningstiden, spesielt hver gang nye kriger krevde større statsinntekter.¹ Dette gjaldt både selveiere og leilendinger, det vil si både de bønder som eide gården selv, og de som leide et selvstendig gårdsbruk av eieren. Eieren kunne være en godseier, kirken, kongen,

en kjøpmann eller andre bønder. Men skattene ble betalt gjennom kongens embetsmenn i Norge, og det var særlig dem, folk forholdt seg til, selv om de nok visste, at kravet om skatt kom fra kongens København. På tingsamlingene rundt i bygdene ble folk informert om årets skattekrav og om andre kunngjøringer fra kongen i København.

Skatten ble så betalt inn på tinget eller innkrevd av fogden, med bygdelensmannen som hjelper. De enkelte fogdene sendte så inn skattene og regnskapet sitt til stiftamtstuen i nærmeste stiftsby (i Norge ville det si enten Trondheim, Bergen, Oslo eller Kristiansand). Derfra gikk regnskapet videre til Rentekammeret i København, der revisjonen foregikk. Var Rentekammeret ikke fornøyd, gikk kommentarer og spørsmål tilbake samme vei, og fogd og lensmann måtte ordne opp i det som manglet – enten det nå var de som hadde gjort feil, eller bøndene ikke hadde betalt det de skulle. Ikke så få fogder ble anklaget for underslag, og enkelte mistet jobben på det.²

Men folk i lokalsamfunnene kunne også sabotere skattene. De største lokale opprør i Norge under foreningstiden var nettopp skatteprotester. Den mest kjente aksjonen er skatteopprøret på 1760-tallet, da folk i store deler av landet nektet å utrede ekstraskattene, som ble pålagt i årene fra 1762 for å finansiere utgifter til opprustning og grensevakt i forbindelse med den europeiske sjuårskrigen. I motsetning til i Danmark og i de tyske deler av riket ble det ikke mulig å inndrive skatten i Norge. Det brøt ut opprør flere steder. Protestene var sterkest på Vestlandet, der et par tusen bønder strømmet inn til Bergen og truet embetsmennene. Flere steder ble kongens embetsmenn fysisk angrepet, og enkelte steder ble militæravdelinger sendt ut for å inndrive skatten. Etter ti års uro måtte statsstyret slå retrett og oppheve ekstraskatten for Norge.³

De ordinære skattene kom derimot vanligvis inn. Dersom skatten ikke ble betalt på riktig måte, var det flere muligheter. Det kunne være gode grunner for, at skatten ikke kunne betales. Om gården det skulle skattes av for eksempel hadde vært utsatt for naturskade eller brann, kunne skatten ettergis. Fogden ba da om tingsvitne, det vil si at allmuen på tinget erklærte, at det var slik grunn til, at skatten ikke kunne betales. Denne erklæringen kunne så fogden bruke som vedlegg til regnskapet, slik at han selv unngikk å bli holdt ansvarlig for det manglende beløpet. Men dersom det ikke var gyldige grunner for fritak, ble manglende skatt innkrevd på mer brutal vis gjennom utpanting av eiendeler.⁴

Embetsmenn

Norge ble styrt gjennom lokale og regionale embetsmenn, og de var alle klar over, at kongen var deres overordnede. Det var ikke egentlig noen hovedstad i Norge under foreningstiden med Danmark. En del sentralorgan var riktig nok lagt til Christiania i den første perioden etter innføringen av eneveldet, men de mistet etter hvert sin betydning. Stattholder var det bare i perioder. Derfor var stiftsbyene for de fleste formål de høyeste sentralsteder i Norge. I København gikk man inn for å styre Norge som del av den større helstaten, ikke som selvstendig rike. Det vil si, at Norge i stadig større grad ble styrt gjennom stiftene.⁵

Forvaltningen av Norge var i hovedsak sentrert rundt disse byene, med stiftamtmann og biskop som øverste myndighet. Disse knyttet så forbindelsen oppover til hovedstaden København. Landdistriktene hadde tilknytning til rikets sentrum gjennom sine stiftsbyer og stiftamtmenn, men også gjennom de lokale embetsmenn, i særlig grad amtmennene, men også sorenskrivere, fogder, proster og prester, de fleste med solid tilhørighet til landdistriktet gjennom sine embetsgårder.

Alle embetsmenn hadde plikter, som bandt dem med lojalitetsbånd til kongen i København. Embetsmennene skulle alle avlegge ed til kongen, når de tiltrådte, og ny ed, når en ny konge kom på tronen. Den eden dommere og andre embetsmenn måtte avlegge, begynte slik:

“Eftersom Hans Kongelige Majestet til Danmark og Norge etc. Min allernaadigste Arve-Herre og Konge, haver allernaadigst antaget og bestilt mig N. N. til at være hans Kongelige Majestets Tiener og -- saa lover og til-siger jeg hermed, som jeg dog derforuden skyldig og pligtig er, at være Hans Kongelige Majestet som min rette Arve-Konge og Herre huld og tro, Hans Kongelige Majestets Gavn og Beste med højeste Flid at befordre, dets Skade og Fordærv af yderste Formue at hindre og afværge...”⁶

Spesielt overøvrigheten, stiftamtmenn og amtmenn, mottok stadig ordre og forespørsler fra sentraladministrasjonen i København og sendte sine rapporter dit. Embetsmennene, og særlig stiftamtmenn og amtmenn, står dermed sentralt for kommunikasjonen mellom de ulike delene av Norge og København. Denne kommunikasjonen var i hovedsak skriftlig og fyller store deler av embetsarkivene.

Administrativt nettverk

København som øverste sentralsted

De norske stiftsstedene sto sentralt i hver sin region, og fungerte som formidlere mellom hovedstaden København og befolkningen i stiftet. Gjengitt fra: Ida Bull og Jakob Maliks (red.): Riket og regionene. Grunnlovens regionale forutsetninger og konsekvenser, Akademika forlag, 2014, s. 27.

Men det var også en muntlig kommunikasjon, gjennom ulike gruppers og personers tilstedeværelse i København. Årsakene til at de oppholdt seg i København, kunne være forskjellige.

Amtmannsuniformer ble innført i 1801, og slike tegninger ble sendt ut til stiftamtmennene som vedlegg til brev fra Danske Kanselli. Danske Kanselli, 4. Departement, Brevsag 1801, nr. 2090.

Utdanning i København

Utover 1700-tallet hadde embetsmennene i stadig større grad utdanning, og utdanningen omfattet stadig oftere universitetsutdanning, som de i hovedsak skaffet seg i København. Dermed hadde mange av dem et opphold i København bak seg. Oppholdet var ikke nødvendigvis så langt, for mange leste heller til eksamen hjemme i Norge, for eksempel mens de fungerte som huslærer.⁷ Men noe tid i København måtte de likevel ha.⁸

En mann som siktet mot å bli embetsmann, måtte gjerne oppholde seg i flere perioder i København, først for å studere ved universitetet og få sine eksamener, senere for å søke om embeter. Et eksempel er Lauritz Kaasbøll, som var født på Strømsø (en del av den nåværende Drammen by) i Norge i 1756. Så snart han var konfirmert, ble han sendt til sin onkel, som var rådmann i København, antagelig for skolegang. Etter et år i København tilbrakte han åtte år i tjeneste ved ulike embetskontor i Norge, før han i 1780 igjen reiste til København, nå for å ta examen juridicum, som han så gjorde etter 1½ år ved universitetet. Han oppnådde karakteren “Bekvem”, som betydde at han hadde kvalifisert seg for en viss type embeter. Mye av arbeidet med studiene må han ha gjort, mens han var i tjeneste i Norge, noe mange praktiserte. Slik kunne de unngå å oppholde seg altfor lenge og kostbart i København. Med sin juridiske eksamen reiste han tilbake til Norge, der han hadde ulike stillinger i ti år, inntil han i 1791 igjen dro til København, nå for å søke om et kongelig embete. Det tok ham tre år i byen, før han oppnådde sin hensikt og kunne reise tilbake til Norge, først som konstituert sorenskriver i Fosen, så i 1800 som virkelig innehaver av embetet. Da hadde han oppnådd en alder av 44 år, som han skrev i sin dagbok.⁹ Kanskje hadde de tre årene i København kunne blitt redusert, om han hadde vært i stand til å betale mer, for bestikkelser var vanlig praksis i kampen for å sikre embeter.¹⁰

Oppholdet i København i studietiden, og i den perioden han søkte om embete, ga ham, i likhet med andre, også innblikk i de diskusjoner, som foregikk i byen i det lærde miljø. Diskusjoner om frihetens forutsetninger, kjent gjennom den offentlige diskusjon i København på 1790-tallet, dukker opp igjen i den norske diskusjonen i 1814.¹¹

Hva levde Kaasbøll – og andre som ham – av i den tiden, de gikk i København og ventet på embete? Kaasbøll skriver ikke noe om det i sin dagbok,

som bare inneholder korte notater om livsbegivenheter. Noen hadde kanskje formue eller fikk bidrag hjemmefra, men de fleste måtte utvilsomt finne noe å livberge seg på i København. En mulighet kunne være å ta privatelever. Et eksempel på et slikt tilfelle var Thomas von Westen, født i Trondheim. Han hadde tatt teologisk embetseksamen i 1699. Deretter var han huslærer i Norge i fire år, før han reiste tilbake til København for å studere videre og for å vente på et embete. Han opparbeidet seg en betydelig gjeld, men fikk også litt inntekter. Da kjøpmannssønnene Thomas og Lorentz Angell kom fra Trondheim for å bli immatrikulert ved universitetet i 1709, fikk de straks von Westen som privatlærer. Han skulle i løpet av noen uker gjøre dem “døgtige til at deponere” til universitetet – noe han klarte. Kort etter reiste von Westen til Veøy i Romsdalsfjorden i Norge med embete som prest. I København hadde han ikke bare studert og skaffet seg et embete, men også skaffet seg en kone med tilstrekkelig penger til, at gjelden hans ble gjort opp, slik at han kunne reise fra byen. Hun var enke, het Anna Pedersdatter og drev et pensjonat for nordmenn i Størrestræde ved Holmens kirke.¹²

Embetsmennesenes forbindelser til København var utvilsomt viktige og omfattet flere stadier i deres liv. Delvis gjaldt kontakten personlig nærvær, delvis den stadige skriftlige kommunikasjon med hovedstadens sentraladministrasjon. Og for noen ble forbindelsen utdypet gjennom ekteskap med danske kvinner, eller kvinner de møtte gjennom felles venner og bekjente. Slektskap, vennskap og kjennskap ble utviklet gjennom oppholdene i København. For andre samfunnsgrupper var forbindelsen til København mer sporadisk.

Norsk handel

Norsk økonomi var bygd på bondesamfunnet, men i de siste par århundrene før 1814 ble Norge stadig sterkere trukket inn i internasjonal handel. Den merkantilistiske politikken gikk blant annet ut på å sentralisere handelen til byene, og de største byene – stiftsbyene Bergen, Trondheim, Christiania og Kristiansand – var viktigste knutepunkter for den internasjonale handelen. Disse og andre norske byer var kystbyer, som hadde sin opprinnelse og eksistensberettigelse først og fremst gjennom handelen og sjøverts forbindelse med omlandet og med andre knutepunkt. Deres forbindelser følger i stor grad handelsnettverkene, og var ulike for de ulike byene. Mens Christia-

nia hadde en del handel direkte med København, gikk de andre byenes handel i stor grad utenom den felles dansk-norske hovedstaden. Med handelsforbindelsene fulgte også andre forbindelser, som personlige og kulturelle nettverk, innflytelse både på materielle, kulturelle og ideologiske forhold.

Kjøpmenn både i Norges største by Bergen og i Trondheim hadde sine handelsforbindelser i flere retninger i Europa. På midten av 1700-tallet hadde Trondheimskjøpmenn sine hovedforbindelser til Amsterdam for eksport av kobber, til Irland og Skottland for trelasteksport, og til baltiske havner for kornimport. Senere, særlig med utvikling av klippfiskindustrien, ble Sør-Europa og middelhavslandene viktige markeder, og forbindelsene strakte seg også til Amerika og Asia.

Bergen hadde på slutten av 1700-tallet sine hovedforbindelser gjennom fiskeeksporten til Spania, Portugal og middelhavsområdene, i tillegg til østersjølandene, der kornimporten også kom fra. I de tilfeller Bergen og Trondheim handlet med Danmark, var det særlig gjennom kornimport fra Jylland.¹³ Opphøret av unionen i 1814 betydde økonomisk mest for det østlige Norge.¹⁴

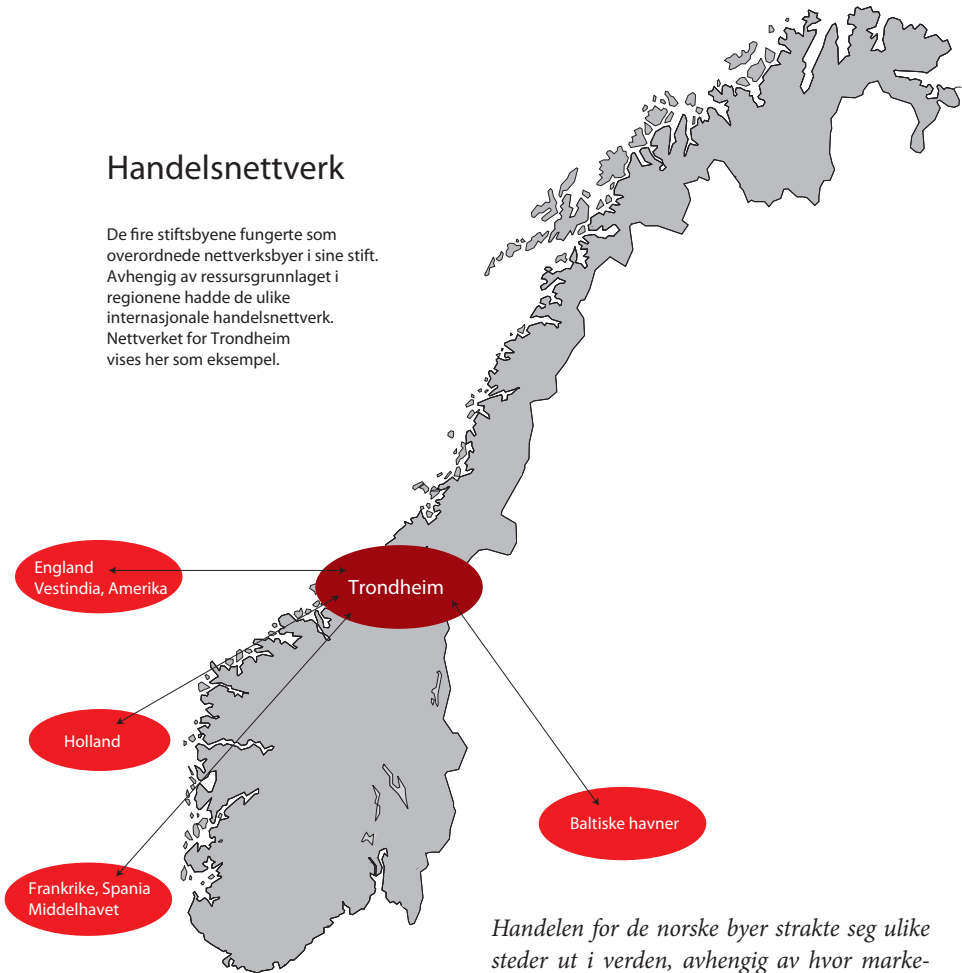
Enten de hadde handel på Danmark eller ikke, måtte også kjøpmennene forholde seg til København. Spesielle privilegier måtte søkes skriftlig eller personlig i København. Der var man avhengig av et kontaktnett, og kunne gjerne bruke dette til bestiklinger.¹⁵ København var også et viktig finanssentrum. Også norske kjøpmenn brukte dette til banktransaksjoner.¹⁶

Matroser og forbrytere til København

Hovedstadsfunksjonen betydde en både frivillig og ufrivillig forflytning av folk. Ikke så få var tvunget til København. Mange unge nordmenn ble innkalt til å tjene i flåten i København, og ble der i årevis før de vendte hjem – eller de kom aldri hjem i det hele tatt.¹⁷ Den norske historikeren Knut Mykland mente, at den årvisse rekrutteringen av sjøfolk til flåten var en viktig grunn til den sene veksten i folketallet på slutten av 1600-tallet, særlig langs sørlands- og vestlandskysten. Ståle Dyrvik har modifisert det ved også å ta med utvandringen til Holland som årsak, men avviser heller ikke utskrivningen til flåten som medvirkende årsak.¹⁸ Utskrivningen av sjøfolk varte også ut gjennom 1700-tallet.

Handelsnettverk

De fire stiftsbyene fungerte som overordnede nettverksbyer i sine stift. Avhengig av ressursgrunnlaget i regionene hadde de ulike internasjonale handelsnettverk. Nettverket for Trondheim vises her som eksempel.

Handelen for de norske byer strakte seg ulike steder ut i verden, avhengig av hvor markedet var for deres varer. Gjengitt fra: Ida Bull og Jakob Maliks (red.): Riket og regionene. Grunnlovens regionale forutsetninger og konsekvenser, Akademika forlag, 2014, s. 31.

Tvang var også bakgrunnen for, at nordmenn havnet på straffarbeid i København. Christian den Femtes norske lov i 1687 fastsatte som straff for en del forbrytelser, at gjerningsmannen skulle sendes til Bremerholm i København. Etter loven kunne også norske menn havne der. Forbrytelsen

Albert Angell (1660-1705). Kjøpmann, magistratspresident og bergamtsassessor i det nordnorske Norge. Original i Thomas Angells stiftelser, Trondheim. Ukjent kunstner.

kunne etter loven være skadelig trolldom, ulovlig forsettlig skadeverk eller gjentatt tyveri. En fortegnelse over fangene på Bremerholm i 1717 omfatter 71 fanger. Av dem var åtte norske. To av dem var opprinnelig dømt til henging, men benådet til å arbeide i jern på livstid. Bare en av de åtte var dømt til en tidsbegrenset straff. Det var Peder Svendsen, som var nedsendt fra Norge i 1714 med en dom fra Bergens byting på å arbeide i jern i seks år, på grunn av at han hadde samarbeidet med en tyv og falskmyntner og vært løsgjenger. "Livstid" behøvde ellers ikke bety så mange år under de harde forholdene. De fleste fangene i 1717 hadde vært på Bremerholm få år. Den som hadde vært der lengst, var Laues Andersen, som ble sendt fra Akershus i Norge i 1704.¹⁹ Etter hvert som festninger ble utbyggt i Norge, ble straffarbeidet i København erstattet med slaveri på de lokale festningene i Norge.²⁰

Også for nordmenn lå den høyeste rettsinstans i København. Frem til 1797 fantes en sentral norsk domstol, Overhoffretten, i Christiania, men ankeinstans var Høyesterett i København. For alvorlige saker, som gjaldt liv, ære eller store pengesummer, kunne man gå domstolen i Christiania forbi og anke direkte fra de regionale lagtingene. Etter 1797 ble Overhoffretten opphevet, og ankesaker gikk fra de regionale stiftsoverrettene til Høyesterett i København. Saker som gjaldt dødsdom eller tap av ære skulle på 1700-tallet sendes til København, uansett anke eller ikke, der kongen hadde siste ordet, med mulighet til å benåde.

Sakene som ble behandlet av Høyesterett kunne være saker av stor økonomisk betydning. Albert Angell i Trondheim, som var både kjøpmann, magistratsmedlem og formann i Bergamtet, førte flere saker for Høyesterett både på egne og Bergamtets vegne, og sendte supplikker til kongen på byens vegne. Han brukte sin kommisjonær i København til å trykke på, og benyttet seg også av bestikkelser. Men han vegret seg for å reise til København, som han var anbefalt å gjøre. Til kommisjonæren forklarte han at "...mand hører alt for meget om dend vanskelighed som en fattig Sollicitant finder nu for sig, det maa før gaa hvor det kand med bergamtet, førend jeg derfor skal tencke paa nogen Reyse..."²¹

Alvorligere saker, som resulterte i dødsstraff i de lavere rettsinstanser, ble sendt til kongen for avgjørelse. Noen konger, som Christian VI, var liberale og benådet mange, andre var mer restriktive. En undersøkelse av blodskam på 1730-tallet viste, at det satt flere kvinner i tukthuset i Trondheim som var

dømt til døden ved halshogging, men benådet til tukthusstraff av kongen. Flere ble benådet først til livstidsstraff, senere til tidsbestemt straff på fem eller ti år. Et eksempel er den unge Elen Fransdatter og hennes stefar Pouel Ediasøn, som møtte for retten på bygdetinget for blodskam i 1729. Pouel mente samleiene, som hadde pågått i to-tre år, hadde vært frivillig fra begges side, mens hun mente, han hadde forført og forlokket henne. Saken ble anket for Lagtinget og Overhoffretten, som begge bekreftet dommen, som gikk ut på, at hennes hode skulle hugges av og legemet kastes på ilden. Kongen ville det imidlertid annerledes, og hun ble benådet først til livstidsstraff i 1741, året etter til ti år i tukthus. Menn i samme situasjon ble ved benådning dømt til straffarbeid på festningen. Rettsforhandlingene viser, at retten nok kunne mene, at en ung pike hadde mindre skyld enn den eldre mannen, men straffutmålingen tok ikke slike hensyn.²²

“Far” i København

Eneveldets ideologi la sterk vekt på å lære folk underdanighet. Erik Pontoppidans forklaring til Luthers katekisme, som ble brukt i all kristendomsopplæring i Norge, gjorde det svært tydelig, spesielt i forklaringen til det fjerde bud, at alle hadde plikt til å adlyde sine foreldre. Og forklaringen utvider dette til alle, som står i øvrighetsposisjon. Av øvrighetspersonene var kongen i København den øverste. Kongen ble i mange sammenhenger fremstilt som en far, og det betydde, at det kunne være naturlig å oppfatte kongen som en “far” i København, som man kunne vende seg til med klager.

Mange har beskrevet muligheten for, at norske bønder kunne gå til kongen i København for å klage over embetsmennene og få medhold. Det finnes en god del eksempler på bønder, som gjorde det, men den metoden, som var foreskrevet, var de skriftlige supplikkene. De skulle skrives av en autorisert skriver og sendes inn tjenestevei gjennom amtmannen, som skrev på sine kommentarer.²³ De skriftlige supplikkene var da en måte å kanalisere både enkle søknader f.eks. om pensjon, søknader om benådning fra straff og mer opprørske protester. Om protester og klager på embetsmenn ikke nådde frem den veien, var reiser til København likevel en mulighet som lovverket ga adgang til og som ble benyttet.²⁴

Protestreiser til kongen

En av de mer vellykkede aksjoner var de omtalte protestene mot ekstraskatten på 1760-tallet. Flere steder skrev folk supplikker direkte til kongen, og det ble sendt deputasjoner fra flere lokalsamfunn til København. Deputasjonene fikk ingen løfter og vendte hjem med magert resultat, men resultatet ble til slutt, at ekstraskatten ble opphevet for Norges del i 1772.²⁵

En av de mest kjente slike aksjoner er Lofthus-opprøret på 1780-tallet på Agder, der Kristian Lofthus organiserte bøndene til protest mot embetsmennenes krav og mot restriksjoner på kornhandel og tømmerhandel. Kristian Lofthus selv fikk flere ganger audiens hos kronprinsen i København, og han samlet inn underskrifter og penger til å sende bonderepresentanter fra flere bygder til København for å klage, og for at de skulle oppholde seg der for å følge opp saken.²⁶ God organisering førte til noen resultater i første omgang, men med fare for en hel landsdel i opprør endte aksjonen med arrest av lederne, og Lofthus selv døde som fange på Akershus festning. Livstidsdommen for ham og kortere straffer for andre ledere ble bekreftet av Høyesterett.

Et felles trekk ved flere av de aksjoner, som er studert, er, at folk først hadde henvendt seg til myndighetene lokalt og sentralt med klagebrev og klagereiser til København, før de gikk til opprør. Et vanlig resultat ved slike omfattende protestaksjoner, som mobiliserte store deler av allmuen, var, at de, som ble utpekt som ledere, ble straffet – ofte hardt, slik som Lofthus, mens de øvrige gikk fri. Det skjedde imidlertid også, at de strenge straffene mer ble en maktdemonstrasjon, som ble trukket tilbake ved benådning i neste omgang. For eksempel ble lederne av oppstanden mot ekstraskatten i Bergenområdet i 1765 dømt til døden av Høyesterett, men kongen benådet til livsvarig straffarbeid, som ble redusert til få år.²⁷

København i kjønnsperspektiv

Var København en mannsby? Av norske personer var det hovedsakelig menn som reiste til København. Studenter var det bare menn som ble, embetsmenn likedan. Soldater var også bare menn. Kvinner ble absolutt straffet for forbrytelser og normbrudd, men det skjedde lokalt, ikke med straffarbeid

Den kongelige fødselsstiftelse i København ble opprettet i 1750, og holdt fra 1787 til i arkitekten Laurids de Thurahs tidligere hus i Amaliegade 25. Fødselsstiftelsen omfattet også jordmor-skole. Fotografi 1919, Københavns Museum.

i København. Få norske kvinner hadde egentlig noen grunn til å reise til København. Jordmødrene er et unntak: det var det eneste kvinneyrke med utdannelse i København, og det eneste kvinneyrke, som ble profesjonalisert i løpet av 1700-tallet.

Jordmorforordningen i 1714 fastsatte en fagopplæring for jordmødre.

Den gjaldt bare for Danmark, men ble fra 1764 også utvidet til Norge, og mot slutten av 1700-tallet var den gjort gjeldende i de fleste norske byer.²⁸ Den innebar krav om, at jordmødrene skulle være undervist og eksaminert av jordmorkommisjonen i København eller av annen lege, før de kunne praktisere som jordmødre. Enkelte leger underviste jordmødre lokalt, men det eneste offisielle skoletilbudet var i København.

Mangel på undervisningsmuligheter i Norge gjorde, at opplæring under en eldre jordmor også ble praktisert, og på landet brukte man oftest ufaglærte erfarne koner. I byene var jordmødrene flere: ved en rundspørring til alle amtmenn i 1797 kom det frem, at de aller fleste byene i Norge da hadde såkalt eksaminerte jordmødre.²⁹ Da jordmordrelementet i 1810 kom med bestemmelser om oppdeling av landet i jordmordistrikter, var det ca. 50 jordmødre i Norge med utdanning og eksamen fra jordmorskolen i København.³⁰ I 1818 ble det så satt i gang formalisert jordmorutdanning ved fødselsstiftelsen i Christiania.

Et annet unntak var kulturen, det sosiale liv og selskapelighet. Mange kvinner reiste for å besøke familie og venner, og turen kunne da gjerne gå til København. Et eksempel på to kvinner, som reiste fra Norge til København, er den nybakte borgermesterenken Karen Strøm og hennes tolvårige datter Hanna, som i 1801 reiste fra Bragernes (en del av nåværende Drammen) for å slutte seg til sønn og bror, som var student i København. På den måten kunne de leve billigere, ved at moren kunne holde hus for sin studerende sønn, som da også bedre kunne motstå kameratenes fristelser til lediggang. Mor og datter brukte flere uker på reisen fra Bragernes, via Christiania og Sverige til København. På veien hadde de overnattet på omtrent tyve skystasjoner, det vil si gårder med overnatting og hest og vogn tilgjengelig for reisende, og de hadde reist med seilskip over Øresund. Vognen de kjørte i fra Helsingør stanset utenfor posthuset i Købmagergade i nærheten av Regensen. Der skulle de reisende registreres og bagasjen kontrolleres. I en liten leilighet ved Kongens Nytorv ble de boende noen år, med slekt og andre norsk-danske familier som omgangskrets. Leiligheten skal ha vært i Klosterstræde 40 (omtrent dagens Klosterstræde nr. 25), i et hus som brente ved Københavns bombardement i 1807 – to år etter at Karen Strøm døde i denne leiligheten, og Hanna reiste hjem til Norge.³¹ Mens den unge Hanna ved ankomsten hadde omtalt København som et “stygt Hul”, som manglet den natur, hun var vant til fra Drammen, ble lystturer til slottsparkene etter hvert en fornøyelse.³² Den

Det norske selskab i København slik det kan ha sett ut på 1770-tallet. Malt av Eilif Petersen 1892. Kvinnene på bildet: i bakgrunnen madame Juel, som drev kaffehuset der selskabet møttes. Til venstre: Karen Bach, som serverte. Johan Herman Wessel skåler midt på bildet. Original i Det Norske Selskap i Oslo.

unge Hanna Strøm ble med tiden en kjent forfatter av romaner og ikke minst kokebøker, som prestefru under navnet Hanna Winsnes.

Den selskapelige omgang i København var et trekkplaster for flere kvinner. Mange hadde slekt i København eller Danmark for øvrig, siden flere norske embetsmenn ble gift med danske kvinner – et resultat av deres studenttid i København. Et godt kjent eksempel er Kristiane Koren, født og oppvokst i Danmark, gift med en norsk sorenskriver, med i Det Norske Selskab fra ungdommen av og kjent for sine brev og dagbøker, som blant annet forteller om slektsbesøk i København. Brevene hennes ble gjerne lest i venne- og familiekreten, og hennes dagbok fra en reise til Danmark i 1802 er utgitt som bok. Der forteller hun om utallige visitter og selskaper der hun traff igjen gamle venner, turer i København og andre steder i Danmark, teaterforestillinger og sammenkomster i Københavns litterære miljø.³³

Det Norske Selskab er ellers det mest berømte samlingssted for nordmenn i København mot slutten av 1700-tallet, der studenter, embetsmenn, litterater og kunstnere møttes. Mange av dem skrev egne dikt, ofte med norsk natur som utgangspunkt, eller skuespill, gjerne i form av komedier, som Johan Her-

Johan Herman Wessel skrev en mengde små dikt, mange til de andre medlemmene av Det norske Selskab, men også, som her, til tjenestepiken Karen Bach. Her ses diktet illustrert av Th. Kittelsen i Gylvendals utgave av Wessels dikt fra 1918, bind 1, s. 140. Københavns Kommunes Biblioteker.

III

Du lille vakre Karen Bach!
 For hvert et mødigt Sting, du staf
 Paa en mig høist nødvendig Fraak,
 Som sprak,
 Taak!

P. S. Lykkelig nyt Aar!

man Wessels *Kiærlighed uden strømper* eller Johan Nordal Bruns *Jomfrue Pecunia*. Johan Nordal Brun hadde avlagt embetseksamen i København, men det var først i hans andre opphold der, han var med i Det norske selskab. I 1771 fulgte han med Trondheims biskop Johan Ernst Gunnerus, som oppholdt seg i København en periode i forbindelse med planer om reform av det danske universitetssystemet.³⁴ Gunnerus' arbeid inneholdt forslag om opprettelse av fakulteter for matematikk og fysikk. Teologien skulle ikke lenger ha rang over de andre fag, og undervisningsspråket skulle være dansk. Han fremmet også

Johan Serman Wesfel's Digte.

Illustreret af Th. Kittelsen.

Sjette Bind.

Gyldendalske Boghandel.
Kristiania og København.
1918.

Tittelblad til 1. bind av Johan Herman Wesfels dikt, illustrert av Theodor Kittelsen og utgitt av Gyldendalske Boghandel, Kristiania og København, 1918. Gjennom hele 1800-tallet fortsatte København å være den byen der norske forfattere ga ut sine bøker. Københavns Kommunes Biblioteker.

forslag om et eget norsk universitet. Arbeidet med universitetsreformen var del av Struensees planer, og falt bort da Struensee ble avsatt.³⁵

Norske Selskab var i hovedsak en mannsarena – ikke uventet siden det jo var flest menn, som hadde grunn til å oppsøke København. Men noen kvinner kunne også få adgang. På Eilif Peterssens kjente maleri av Selskabet er det bare de tjenende kvinner som har fått plass. Vertinne for Selskabet var madam Juel, og lokalene ble holdt av vintapper Juel i Sværtegade nr. 7 (datidens nr. 201).³⁶

Johan Herman Wessel var et av de mest kjente medlemmene av Det norske selskab. Han skrev utallige dikt, mange av dem små aforismer, og flere av dem om andre medlemmer av Selskabet. Et av diktene var også til tjenestepiken i lokalet der de holdt til, Karen Bach.

Med tittelbladet på denne utgaven av Wessels dikt er vi over i fortsettelsen – København som litterær hovedstad også for Norge, og også etter 1814. Kulturelt, og særlig gjennom litteraturen, var København fortsatt en viktig by for Norge. Gjennom hele 1800-tallet fortsatte Gyldendal forlag å være hovedforlag også for norske forfattere, inntil et norsk interessentskap kjøpte ut forfatterrettighetene og startet Gyldendal norsk forlag i 1925. Også mange slektsforbindelser gjorde at kontakten mellom Norge og København ble opprettholdt lenge etter at de politiske forbindelsene var slutt i 1814. Politisk og administrativt var imidlertid tilknytningen til København slutt. Økonomisk betydde også opphøret av unionen mye, spesielt for Østlandet, som hadde hatt en del handel med Danmark.³⁷

-
1. Øystein Rian: *Aschehougs Norgeshistorie*, bd. 5, 1995, 158; Sølvi Sogner: *Aschehougs Norgeshistorie*, bd. 6, 1996, 40-41, 101.
 2. Ida Bull: *Trøndelags historie*, bd. 2, 2005, 240-243.
 3. Ole Feldbæk: *Nærhed og adskillelse 1720-1814*, i: *Danmark-Norge 1380-1814*, bd. 4, 1898, 96-103.
 4. Brynjulv Gjerdåker: *Statstenestemann og "Almuens Formand". Lensmannsombod og lensmenn i det nordafjelske Noreg ca. 1660-1870*, 2011, 47-50.
 5. Alfild Nakken: *Sentraladministrasjonen i København og sentralorganer i Norge 1660-1814*, Riksarkivaren, Skriftserie 9, 2000, 76-77, 110. Se også: Ida Bull og Jakob Maliks (red.): *Riket og regionene. Grunnlovens regionale forutsetninger og konsekvenser*, 2014.
 6. Dommeres embetsed var fastsatt i Christian Vs Norske lov (NL) 1-5-1. Ordlyden i eden gjengitt i slutten av lovboka. Den fastsatte bl.a. forbud mot korrupsjon og bestikkelser.
 7. Om utdanning for embetsstandens barn, se Ida Bull: *Kunnskap – hver etter sin stand og sitt kjønn. Utdanning i norske byer på 1700-tallet*, 2013, kapittel 3.
 8. John Peter Collett: *Universitetet i Oslo 1811-2011*, bok 1: 1811-1870, Universitetet i nasjonen, 2011.
 9. Lauritz Kaasbølls dagbok, <http://heim.ifi.uio.no/~jensj/Slekt/LauritzKaasbølls-Dagbok/index.html>. (lest 15.5.2013).
 10. Øystein Rian: *Embetsstanden i dansketida*, 2003, 59-61.
 11. Se artikkel av Trond Bjerkås: *Revolusjonær tale? Nye perspektiver på eidsvollsadressene*, i *(Norsk) Historisk tidsskrift* 1/2014.
 12. Ida Bull: *Thomas Angell*, 1992, 76-83. Opplysning om adressen er gitt av Bjørn Westerbeek Dahl, som har funnet vielsen mellom Anna Pedersdatter og Thomas von Westen i kirkeboken 1.12.1709, og adressen nærmere angitt som Størestræde 331 i H. U. Ramsing: *Københavnsejendomme 1377-1728*,

- I: ØsterKvarter, 1943, s. 152. Huset skal tilsvare dagens adresse Holmens kanal 22, men huset gikk tapt ved brann 1795.
13. Ståle Dyrvik: *Aschehougs Norges historie*, bd. 7, 1996, 57-58. .
 14. Ragnhild Hutchison: Christianias fremvekst og Bergens relative stagnering, i lys av 1814, i: Bull og Maliks (red.): *Riket og regionene*, 2014.
 15. Ida Bull: *Thomas Angell*, 1992, 57.
 16. Se egen artikkel av Knut Sprauten i denne boken.
 17. Knut Mykland: *Gjennom nødsår og krig*, i: *Norges historie*, bd. 7, 1977, 167-168.
 18. Knut Mykland: *Gjennom nødsår og krig*, i: *Norges historie*, bd. 7, 1977, 168; Ståle Dyrvik: *Norsk historie 1536-1814*, 2011, 111.
 19. Rigsarkivet, København, Krigskancelliets refererte sager, 8.10.1717, litra B. Takk til Bjørn Westerbeek Dahl for fortegnelse og referanse.
 20. Norske Lov 6-1-10, 6-14-8. 6-17-36. 6-17-38
 21. Ida Bull: *Thomas Angell*, 1992, s. 57. Statsarkivet i Trondheim, Privatarkiv 189, Albert Angells kopibok 1.3.1704.
 22. Aina Basso: "til Velfortient straf og andre til afskye". *Blodskamsaker frå Trondheim Stiftamt 1729-1742 med utgangspunkt i Tukthuset i Trondheim*, masteroppgåve i historie, Trondheim 2005.
 23. Øystein Rian: *Embetsstanden i dansketida*, 2003, 102-103; Steinar Supphellen: *Supplikken som institusjon i norsk historie*, (*Norsk Historisk tidsskrift* 1978, 152-186.
 24. Knut Dørum: Opprør eller legitim politisk praksis?, i: Hilde Sandvik (red.): *Demokratisk teori og historisk praksis*, 2010, 74-77.
 25. Knut Dørum: Opprør eller legitim politisk praksis?, i: Hilde Sandvik (red.): *Demokratisk teori og historisk praksis*, 2010, 75.
 26. Gustav Sætra: Christian Lofthuus – utdypning, *Norsk biografisk leksikon*, http://snl.no/.nbl_biografi/Christian_Lofthuus/utdypning, lest 28.02.2013.
 27. Knut Dørum og Hilde Sandvik (red.): *Opptøyer i Norge 1750-1850*, 2012, 25.
 28. Ida Bull: Jordmødrene på 17- og 1800-tallet – en profesjon i emning, i: *Heimen* 2/1988; Forordningen ble gjort gjeldende for Bergen by og stift 1773, for Christiania og Akershus stift 1780, og i Trondheim sies det i 1797 at forordningen da har vært praktisert i mer enn 30 år.
 29. Ida Bull: Jordmødrene på 17- og 1800-tallet – en profesjon i emning, i: *Heimen* 2/1988.
 30. Ole Georg Moseng: *Det offentlige helsevesen i Norge 1603-2003*, bind 1, 2003, 207–208.
 31. Adressen opplyst av Bjørn Westerbeek Dahl, etter Kirkeboken for Helligåndskirken, som oppgir Karen Tyrholm Strøms dødsfall til 18. februar 1805.
 32. Hilde Diesen: *Hanna Winsnes*, 2000, 62-71.
 33. Kristiane Koren: *Dagbok paa en Reyse fra Norge til Dannemark begyndt den 6. September 1802*, utg. ved Gudrun Johnson, 1945.
 34. Liv Blikrud: *Den smilende makten. Norske Selskab i København og Johan Herman Wessel*, 1999; Liv Blikrud: Johan Nordal Brun, i *Norsk biografisk leksikon*, 2012, http://nbl.snl.no/Johan_Nordal_Brun/utdypning.
 35. Trygve Lysaker: Johan Ernst Gunnerus, i *Norsk biografisk leksikon*, http://nbl.snl.no/Johan_Ernst_Gunnerus/utdypning.
 36. Adressen ifølge Allan Tønnesen: *København før og nu – og aldrig. En billedkavalkade*, bd. 4: Nord for Strøget, 1988, 124-125.
 37. Ragnhild Hutchison: Christianias fremvekst og Bergens relative stagnering, i lys av 1814, i Bull (red.): *Grunnloven sett fra regionene*, 2014.

En overfrakke adskillige numre for stor

– forholdet mellem København og det øvrige land historisk set

■ Af Michael Bregnsbo

En uforholdsmæssig stor del af Danmarks befolkning bor i København, ligesom denne by rummer de vigtigste politiske, administrative, kulturelle og erhvervsmæssige organer og institutioner. Sådan har det været langt tilbage i historien, og årsagerne hertil skal i det følgende søges belyst. Det er væsentligt at slå fast, at det ikke fra begyndelsen har været en bevidst villet udvikling. Da processen først var i gang, var den imidlertid selvforstærkende. Hertil kommer, at København historisk set ikke kun har været hovedstad for bondelandet Danmark, men for hele det danske, flerterritoriale imperium. I slutningen af 1850'erne udtrykte det af geografen Edv. Erslev på følgende markante måde "Heelt udenfor Rækken af vore Byer staaer endelig Kjøbenhavn, en sand Kjæmpe imellem en Flok Dværge".¹

Med et Danmarkskort ved hånden samt diverse arkiver og statistikker til hjælp, er det umiddelbart let at få øje på en række særtræk, hvis København "måles" op mod det øvrige Danmark. Det er slående, at den ligger "skævt" i forhold til det land, den skal betjene. Bortset fra Bornholm er det næppe muligt at komme længere ud i et østligt hjørne end København. Byen er altså placeret i et afsides hjørne så at sige. Desuden har København en kommunal forfatning, der adskiller sig markant fra landets øvrige kommuner, skønt den seneste danske kommunereform fra 2007 har gjort den mere sammenlignelig med landets andre kommuner. Og endelig er København overdimensioneret i forhold til resten af landet, både når det gælder placeringen af offentlige,

halvoffentlige og private institutioner, organisationer og virksomheder, og når det gælder befolkningstal. Af Danmarks i alt 5.580.516 indbyggere i 2012 boede de 1.714.589 således i Region Hovedstaden, og de 704.108 i, hvad der benævnes "Københavns by", dvs. Københavns, Frederiksberg, Dragør og Tårnby kommuner. 31 pct. af befolkningen boede således i Region Hovedstaden, og 13 pct. af befolkningen boede i selve "Københavns by". Selve Københavns Kommune havde 549.000 indbyggere og husede således ca. 10 pct. af landets indbyggere. Til sammenligning havde landets næststørste by, Århus, i alt 314.545 indbyggere, og havde således mindre end halvt så mange indbyggere som "Københavns by", og over 230.000 færre beboere end Københavns Kommune. Forskellen mellem indbyggertallet i Københavns og Århus kommuner var derved større end antallet af indbyggere i Aalborg (201.142), landets tredjestørste kommune.²

Med hensyn til indbyggertal var København de øvrige store byer i den danske konges riger og lande langt overlegen. Ved folketællingen i 1769 havde København 70.514 indbyggere. Kongeriget Danmarks næststørste by var Odense med 5.209 indbyggere, København var dermed næsten 14 gange større end kongerigets næststørste by.

Andre dele af staten var mere urbaniserede end kongeriget Danmark. I kongeriget Norge havde den største by, Bergen, 13.735 indbyggere og var således "kun" 5 gange mindre end København. Flensborg var med sine 6.842 indbyggere den største by i hertugdømmet Slesvig og altså betydelig større end Kongeriget Danmarks næststørste by Odense, mens den suverænt næststørste by i kongens riger og lande var Altona i Holsten med hele 18.050 indbyggere og altså "kun" knap 4 gange mindre end hovedstaden.³ Og så var der tilmed en storby i et andet af statens territorier, nemlig Charlotte Amalie på den dansk-vestindiske ø St. Thomas. Præcise tal fra 1769 haves ikke, men i 1796 havde den 5.734 indbyggere.⁴

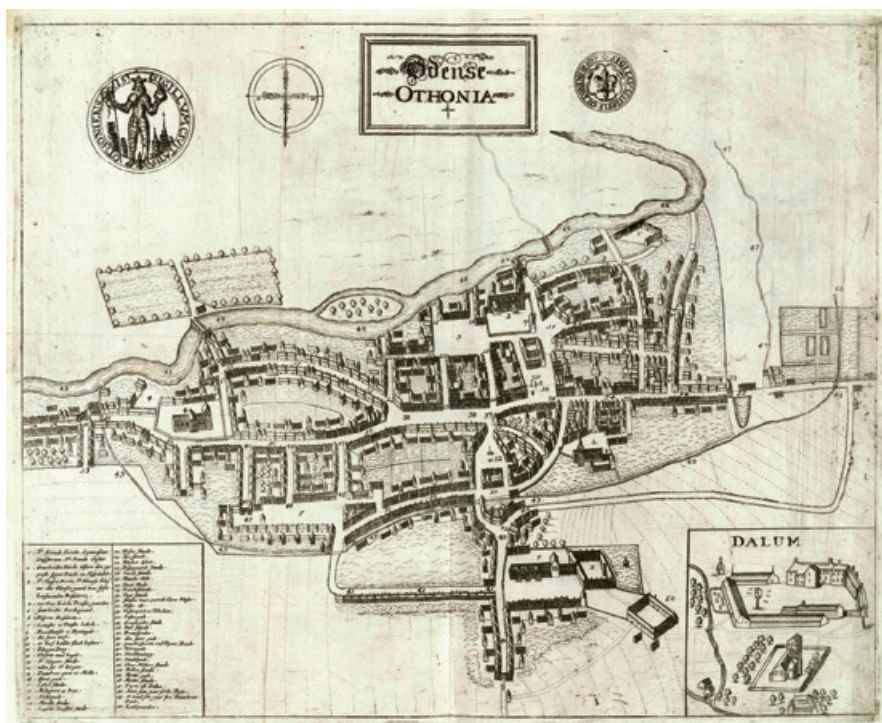
Københavns overdimensionerede størrelse både i fortid og i nutid er således ikke til at tage fejl af. En del af faktorerne bag hovedstadens enorme vækst i forhold til det øvrige land – f.eks. flåden og hoffet – er detaljeret behandlet i andre artikler af nærværende publikation.

I hidtidig forskning har der været tilbøjelighed til at pege på Københavns udholdenhed under Svenskekrigen 1658-60, hvor stort set hele resten af Danmark var under svensk besættelse. Ikke mindst byens belejring og afvisning af det svenske stormforsøg i februar 1659 og de kongelige privilegier,

Enevældens København foldede sig ud i det ene af Peder Hansen Resens to eleverede planer af København. Her ses byen i den udgave, der svarede bedst til realiteterne. Ikke blot byens størrelse, men også dens udformning med renæssancens og barokkens byplaner viser Københavns overlegenhed i forhold til selv de største provinsbyer. Fra Peder Hansen Resen: *Atlas Danicus*, 1677, Det Kongelige Biblioteks Kortsamling.

som København fik for at have reddet land og rige samt den efterfølgende indførelse af Enevælden i 1660 er blevet set som årsager til Københavns ekstraordinære størrelse og særstatus i forhold til det øvrige land. Ældre historikere som Edvard Holm og Carl Bruun, der ud fra en liberal grundholdning ikke har set med sympati på enevælden og dens økonomiske politik, har været tilbøjelige til at se denne positive særbehandling af København som moralsk usund og økonomisk tvivlsom. Enevælden betød nemlig, at byens vækst følgelig var drevet af statsmagtens administrative og militære ekspansion og ikke mindst af hoffets ødselhed i stedet for af, hvad de ældre histo-

Selvom Odense var Danmarks næststørste by, var den dog uanselig i forhold til hovedstaden. Dens gader bar tydeligvis ikke præg af en overordnet byplanlægning i renæssancens og barokkens udformning, og både offentlige og private huse var af mindre dimensioner end tilsvarende bygninger i København. Fra Peder Hansen Resen: *Atlas Danicus*, 1677, Det Kongelige Biblioteks Kortsamling.

rikere opfattede som handel og produktiv virksomhed.⁵ Men mere konkret er langtidsvirkningerne af begivenhederne 1658-60 for København sjældent blevet mere kritisk diskuteret, Hovedstadens særstatus er mere eller mindre blevet betragtet som en selvfølge, der ikke behøvede nærmere forklaring eller diskussion.

Dog havde historikeren Erik Kjersgaard nogle markante synspunkter på dette i en kronik i *Politiken* i 1987. Baggrunden var, at Danmarks Radios monopol netop var blevet brudt og en ny tv-kanal var blevet besluttet etableret.

Det var blevet afgjort, at den ikke skulle ligge i København, men i Odense. Dette havde givet anledning til nedladende hovedrysten i store dele af den danske medieverden, og provokeret heraf tog Kjersgaard, direktør for Købstadsmuseet Den Gamle By i Århus og selv københavner "udvandret" til Danmarks næststørste by, offentligt til orde. Han svang svøben over, hvad han så som københavnernes forkælede og selvmedlidende stilling og påpegede, hvordan både kulturelle institutioner og offentlig transport i København modtog en langt større andel af statsmidler end det var tilfældet for resten af landets vedkommende. Københavnerne var ifølge Kjersgaard "gift med staten" og følte følgelig intet større ansvar eller ingen større interesse for (eller ejerskab til, som man siger i 2010'erne) de mange statslige kulturinstitutioner i byen, mens indbyggerne i det øvrige Danmark ifølge Kjersgaard viste ansvarlighed, engagement og støtte til deres egne lokale kulturelle institutioner. Grunden tilskrev Kjersgaard københavnernes udviste tapperhed under den svenske belejring 1658-60 og enevældens indførelse kort efter. Selv om enevælden nu for længst var afskaffet, så havde den privilegerede særstatus, den havde udstyret København med, fortsat uændret, mente Kjersgaard.⁶

Ind imellem er spørgsmålet blevet diskuteret fra en decideret regional synsvinkel. Historikeren Steen Bo Frandsen har således argumenteret for en regional dimension i danmarkshistorien og har påpeget, at der i overgangsperioden mellem enevældens fald og frem til nederlaget i krigen 1864 var tendenser til regionalisme. Men efter 1864 var det slut. Nederlaget var ifølge Frandsen gunstigt for København, fordi byen efter at hertugdømmerne var blevet afstået kunne udvide sin dominans over det resterende land og give dette en underordnet position i forhold til sig selv. Danmark blev nu en centraliseret nationalstat bestående af hovedstad og provins. Frandsen afviser ikke betydningen af begivenhederne i februar 1659 for Københavns dominerende stilling, men understreger at der fandtes mulige regionale alternativer i perioden fra 1814 frem til nederlaget i krigen 1864.⁷

Tallene fra folketællingen i 1769, der tidligere er omtalt, viser at Københavns dominerende position i forhold til det øvrige land allerede da var stærk og utvetydig. Derfor kan den godt være blevet yderligere forstærket af udviklingen efter 1864, men tendensen går længere tilbage. Begivenhederne 1657-60 synes også at være en vigtig faktor, men kan de i sig selv udtømmende forklare Københavns overdimensionerede stilling i forhold til resten af landet?

Her skal der argumenteres for, at Københavns særegne udvikling i for-

hold til det øvrige land ikke er resultatet af nogen bevidst og villet proces, men at det er kommet lidt efter lidt, er blevet til som følge af nogle foretagne valg, der ganske utilsigtet har haft en egendynamik og været selvforstærkende. Det er det, som samfundsvidenskabsfolk kalder stiafhængighed (path dependency), dvs. "et begreb, som især anvendes inden for teorier, der fokuserer på institutionernes udvikling og tidligere begivenheders indflydelse på samfundsmæssige beslutningsprocesser".⁸

Derudover vil der blive argumenteret for, at det er vigtigt at være sig bevidst, at København historisk set ikke kun var hovedstad for bondelandet Danmark, men for alle den danske konges mange riger og lande, foruden kongeriget Danmark desuden kongeriget Norge med bilandene Island, Grønland og Færøerne, hertugdømmerne Slesvig og Holsten samt nogle små tropekolonier i Asien, Afrika og Vestindien. I en bog, som nærværende forfatter har skrevet sammen med Kurt Villads Jensen, har vi forsøgt at anskue denne sammensatte statsdannelseshistorie under ét, som vi øvrigt valgte at kalde det danske imperium.⁹ Betegnelsen imperium, det danske imperium, er så tilpas rummelig, at den kan bruges om alle typer statsdannelser fra vikingetiden og frem til nutidens rigsfællesskab, og begrebet har været et arbejdsredskab for os, der gjorde det muligt at tænke ud over den sædvanlige og traditionelle nationalstatsramme for danmarkshistorien, hvor nutidens småstat ved navn Danmark bliver projiceret tilbage på tidligere tidsaldre. Og København har således altid været hovedstad for hele det danske imperium, hvilket også må tages med, når man skal forklare dens særegne stilling i forhold til resten af Danmark.

Thomas Riis er inde på sådanne tanker, når han skriver, at når "Absalons by blev hovedstad og som sådan fik en dominerende stilling i sit land, skyldes det dens gode havn, beliggenheden ved en vigtig international søhandelsvej, en bevidst politik fra regeringens side samt fraværet af mulige konkurrenter".¹⁰ Der er dog ikke her anlagt noget bevidst imperiehovedstadsperspektiv på København og dens vækst.

Kongeby, universitet og flåde

Udviklingen var hverken planlagt eller villet. København blev grundlagt i det 12. århundrede, måske allerede tilbage i det 11. århundrede og blev i 1160'erne af kongen overdraget til Roskildebispen Absalon og kom først i kongens hånd

omkring 1417.¹¹ I 1479 blev Danmarks første universitet oprettet og placeret i København.¹² Under Christian III (1534-1559) blev orlogsflåden kraftigt udbygget, og København blev dens hovedkvarter, hvad der bidrog til byens vækst. Ikke bare i skikkelse af søfolk, men også af folk, der var beskæftiget med byggeri, vedligeholdelse og udstyring af skibe, foruden leverandører og producenter af materialer til skibene og af livsfornødenheder til flådens folk.¹³ Med universitetets og orlogsflådens placering i København var der taget et afgørende skridt hen i mod Københavns særstatus, stien blev så at sige herved betrådt. Det er således et eksempel på den omtalte stiafhængighed.

Skatte- og militærstat

Den udvikling, der i dansk historiografi sædvanligvis kaldes overgangen fra domænestat til skatte- eller militær- eller måske magtstat, det, der i international forskning kaldes den militære revolution og *the fiscal military state*¹⁴ forstærkede denne tendens og kom i høj grad til at sætte sit præg på København. Etableringen af en permanent, skattefinansieret stående hær og tilsvarende oprustning af flåden medvirkede i høj grad til byens fortsatte vækst. Ikke bare i skikkelse af flere militærfolk, men også ved en kraftig ekspansion af statsforvaltningen til at kunne klare denne militære omstrukturering. Og udviklingen her falder i høj grad sammen med Christian IV's lange regeringstid, og mange af de bygninger, der er fra hans tid, og som den dag i dag sætter et markant præg på København, afspejler denne udvikling. Bl.a. Tøjhuset (hærens våbenlager), Proviantgården og Kongens Bryghus foruden Holmens Kirke, kirke for flådens og Nyboder, boliger for flådens folk. Netop den slags bygninger adskilte sig markant fra, hvad man havde i andre af landets byer og gav således for alvor København et forspring med hensyn til særstatus og størrelse.¹⁵

Merkantilisme og senere liberalisme

Denne militære og administrative ekspansion satte også på anden vis sit præg på byen. Fra regeringens side søgte man at ophjælpe handel og industriproduktion i skikkelse af det fænomen, som eftertiden har benævnt

merkantilisme. For at ophjælpe handelsforbindelserne både til fjerne, oversøiske verdensdele og med fjernere liggende dele af det danske imperium som Grønland, Island, Færøerne og Finmarken blev der oprettet statsstøttede monopolhandelskompagnier eller andre slags monopoler til at varetage denne handel. Ganske vist var der også et monopol for afrikansk handel placeret i Glückstadt i Holsten, ligesom Bergens Finmarks Kompagni og Det Bergensiske Grønlandske Kompagni varetog handelen med Finmarken og med Grønland, men ingen af disse foretagender blev nogen varig succes. I stedet for blev handelen med de nordatlantiske dele af imperiet i løbet af 1600- og 1700-tallet henlagt til København, ikke fordi denne by var Danmarks hovedstad, men fordi den var hovedstad for hele det danske imperium. Imidlertid betød det, at de nordatlantiske øer Grønland, Island og Færøerne, der oprindeligt havde været norske skatlande, derved gradvis kom under dansk administration. Både handelskompagnerne og de forskellige statsstøttede industriforetagender blev mestendels placeret i København.¹⁶ Her var der nemlig allerede et stort udbud af arbejdskraft foruden nautisk og merkantil kunnen og viden, faciliteter for søfart og skibsbygning samt investeringskapital. Og handelskompagnerne førte til anlæggelse af store lagerbygninger og faciliteter til bygning og vedligeholdelse af skibe. Den florissante handelsperiode i anden halvdel af 1700-tallet, hvor den danske stat formåede at holde sig neutral i periodens mange europæiske krige, således at landets handel og søfart kunne få gavn af det, var naturligvis stærkt befordrende for denne udvikling.¹⁷

Merkantilismen med dens statsstøtte og monopolvæsen blev gradvist afviklet fra sidst i 1700-tallet og liberalisering blev indledt. Men det skadede på ingen måde Københavns vækst, for i København var der nemlig fortsat et udbud af erhvervsmæssig knowhow, velstand, arbejdskraft og finansierings- og kreditinstitutioner foruden lager-, havne- og skibsbygningsfaciliteter, som de private handelsfirmaer havde brug for. Der var ingen andre steder i imperiet, hvor den slags var tilgængeligt i så rigt omfang.¹⁸

Enevælde og militær

Indførelse af kongelig enevælde i 1660 betød, at København nu blev permanent kongeresidens, og et pragthof under inspiration fra den franske kong Ludvig

Københavns havnefront er til dels endnu præget af de store pakhuse fra 1700-tallets store handelsår. Her ses tv. pakhusene på den nordlige del af Christianshavn i midten af 1850'erne. Udsnit af Carl Georg og Eugen Enslens rundperspektiv af København set fra toppen af Vestindisk Pakhus. Hele billedet ses s. 54-55. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot.

XIV blev etableret, ligesom centraladministrationen blev styrket og udbygget. Herved var der yderligere blevet foretaget et afgørende skridt på stien mod Københavns overdimensionerede størrelse og særstatus i mange henseender. Enevælden blev etableret oven på det katastrofale nederlag i svenskekrigene, den første 1657-1658, der førte til afståelse af Skåne, Halland, og Blekinge, den anden 1658-1660, hvor svenskerne prøvede at underlægge sig hele Danmark. København holdt imidlertid stand, modstod en svensk belejring og et svensk stormforsøg og fik hjælp udefra. Efter 1658 blev København en del af det østligste Danmark i stedet for Skåne, Halland og Blekinge. Nu blev Øresund grænsefarvand mellem Danmark og Sverige, og København blev følgelig

en frontlinjestad, hvad der førte til en oprustning af særligt fæstning og orlogsflåde, der fortsat havde sit hovedsæde i København. Så Svenskekrigene, der gjorde København til en frontlinjebjerg, etableringen af enevælden med dens hofkultur og ekspanderede statsadministration førte alt sammen til øget befolkningstilvækst i København: Både direkte i skikkelse af hofmænd, embedsmænd og flere matroser til flåden, og indirekte i skikkelse af folk, der levede af at levere alle slags varer og tjenesteydelser til hoffet, administrationen og flåden samt de ansatte her og disses familier.¹⁹ Noget pragtslot à la Versailles lod den tidlige enevælde ikke bygge, ressourcerne blev brugt på at forny byens fæstningsværker, bl.a. Kastellet til værn for den udsatte hovedstad. Og landet blev også stærkt oprustet; det er blevet beregnet, at det danske imperium i 1700-tallet målt i forhold til indbyggertal havde den relativt set største hær næst efter Preussen og den relativt set største flåde næst efter Storbritannien.²⁰

Og i midten af 1700-tallet blev der anlagt en helt ny bydel, Frederiksstaden, opkaldt efter Frederik V, kendetegnet ved palæer beregnet dels for adelige godsejere som residens under deres ophold i hovedstaden, dels for købmænd, der var blevet velstående bl.a. ved oversøisk fjernhandel, som København jo var centrum for.²¹

Allerede før enevældens etablering havde borgerskabet i København fået omfattende privilegier af kongen som tak for indsatsen under byens belejring, herunder gunstige handelsprivilegier og en særegen kommunal forfatning.²² Privilegierne indeholdt også en bestemmelse om, at medlemmerne af Københavns bystyre til hver en tid havde ret til at opsøge og få kongen i tale. Og dette fik faktisk konkret betydning i dansk politik ved hele tre forskellige politiske kriser senere hen, nemlig ved enevældens fald i marts 1848, i 1863 forud for krigsudbruddet og endelig i forbindelse med Påskekrisen i 1920.²³

1800- og 1900-tallet: tab af Norge, industrialisering, demokratisering og velfærdsstat

I første halvdel af 1800-tallet var der faktisk tendenser, der pegede i retning af et brud med Københavns overdimensionerede størrelse og vækst og tendensen til at centralisere al ting her. Afståelsen af Norge i 1814 betød, at København blev hovedstad for en langt mindre stat og for langt færre mennesker. Og den alvorlige økonomiske krise i årtierne efter Napoleonskrigene

var stærkt skadelig for Københavns handels- og søfartsliv. Dette gælder også sammenbruddet af pengevæsenet, den såkaldte statsbankerot, 1813. Det er blevet påvist, hvorledes store dele af Jylland brugte tysk valuta og økonomisk var orienteret mod syd og således havde Hamburg som sin økonomiske hovedstad frem for København.²⁴

Og da kongen i 1831 tog beslutning om oprettelse af rådgivende provincialstænderforsamlinger, som blev gennemført i 1834, blev ingen af de fire stænderforsamlinger placeret i København, skønt de kun havde rådgivende kompetence og valgretten til dem var særdeles begrænset. Den sjællandskfynske blev placeret i Roskilde, den jyske i lillebyen Viborg frem for i en af de driftige erhvervsbyer Århus eller Aalborg, den slesvigske i byen Slesvig frem for i dette hertugdømmes dynamiske hovedby Flensburg og den holstenske blev ikke placeret i universitetsbyen Kiel, men i det søvnige Itzehoe. Den enevældige regering ville undgå, at der blev for megen opmærksomhed omkring disse nye politiske offentligheder, som stænderforsamlingerne var, og derfor blev de lagt langt fra København og fra de dynamiske byer overhovedet.²⁵

Men disse decentraliseringstendenser i retning af at bryde med magtkoncentration i København varede ikke ved. Krigen i 1864, der førte til afståelsen af hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenburg, havde mange skæbnesvangre og skelsættende følger for Danmark. Også når det gjaldt Københavns stilling i forhold til det øvrige land blev den fatal. Herom skriver Steen Bo Frandsen: "Opbygningen af en national økonomi placerede Nørrejylland i rollen som leverandør af råvarer og af mennesker til Københavns ekspansion. Danmark indrettedes helt og holdent på hovedstadens præmisser og København blev om muligt endnu mere end før den danske stat. Skønt udviklingen også økonomisk gavnede halvøen, blev Danmark trukket skævt efter 1864. Alt af betydning blev placeret i København. Industrialiseringen styrkede byens dominans og den politiske tro på, at kun residensen skulle befæstes, manifesterede en arrogance, der også langt senere blev ved at afspejle sig i den nedladende tale om provinsen".²⁶

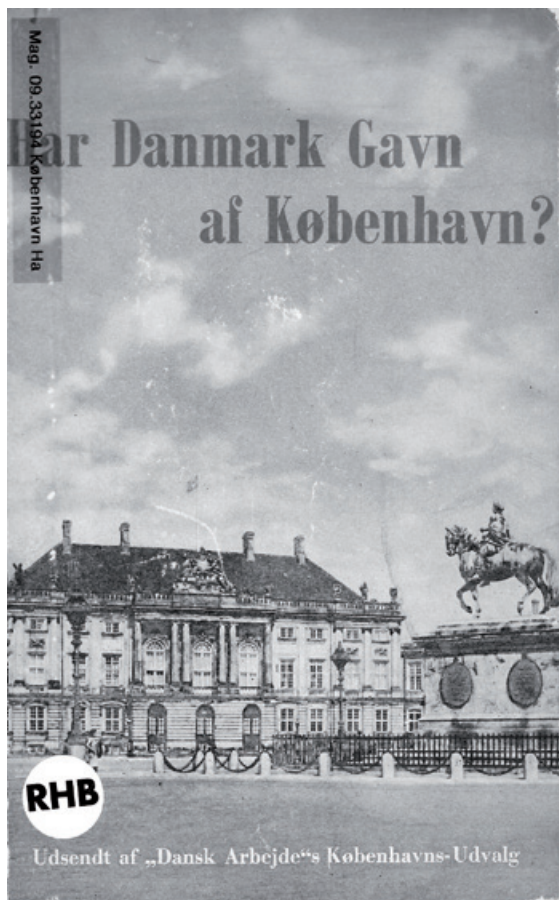
Stænderforsamlingerne blev som nævnt bevidst placeret uden for København, men da enevælden faldt i 1848, var det slet ikke til diskussion, at det nye parlament, Rigsdagen, selvfølgelig skulle ligge i København.

Og denne udvikling er fortsat op gennem det 20. århundrede. Etableringen af velfærdsstaten betød en kraftig ekspansion af den offentlige sektor både nationalt og lokalt, herunder ikke mindst af centraladministrationen i

Luftfoto af Slotsholmen 1950 eller 1951. Foruden den mægtige slotsbygning med Rigsdagens fløj nærmest, ses det komplicerede virvar af bygninger langs Slotsholmsgade med side- og bagbygninger ind mod Proviantgården, der også rummede kontorer til statsforvaltningen. Nederst til venstre ses Tøjhuset og en stump af Staldmestergården, der også hørte med til centraladministrationens bygninger. Luftfoto ved Dansk Luftfotografiering, Københavns Museum.

Diskussionen om Københavns placering som hovedby i det ellers decentrale borgerlige demokrati har ofte været til debat. I 1943 udgav "Dansk Arbejde's Københavns-Udvalg" en pjece med titlen "Har Danmark Gavn af København?" med tekst af udvalgets sekretær Niels Hoff. Heri hedder det med hentydning til, at det netop var 500 år siden, Christoffer af Bayern gav byen en stadsret, "I 500-Aaret ... kan byens Styre og dens Borgere da med god Samvittighed bekræfte deres Vilje til et fortsat Virke for Storkøbenhavns Trivsel og Fremgang i de kommende Aar. Thi dette Virke er ikke alene til Gavn for Byen selv, dens Borgere og dens Erhvervsliv, det tjener også den større Helhed, som vi alle først og fremmest er forpligtet over for, det danske Samfund". Titelblad fra et bibliotekseksemplar med diverse ejer- og opstillingssignaturer. Rådhusbiblioteket, Københavns Kommunes Biblioteker.

København. Herimod kunne indvendes, at det lokale selvstyre på kommunalt, amtskommunalt og senest regionalt niveau i løbet af samme periode er blevet styrket og har ekspanderet kraftigt, hvad der kunne tale for en decentralisering. Men en sådan decentralisering har ikke ført til nogen tilsvarende mindskelse i væksten af centraladministrationen i hovedstaden, snarere tværtimod.²⁷

Det synes nærmest som ekspansionen på kommunalt niveau har ført til øget centralisering og ekspansion af centraladministrationen i København. En tilsvarende udvikling gælder for de mange organisationer (f.eks. fagforeninger og arbejdsgiverforeninger) og de mange store private virksomheder. Vist har de alle afdelinger rundt om i landet, men deres hovedkvarter ligger som regel i København og bidrager dermed til at understrege, at denne by fortsat er Danmarks ubestridte og uovertrufne politiske, finansielle, økonomiske, kulturelle og administrative centrum.²⁸

Her er argumenteret for, at denne udvikling ikke var bevidst villet og planlagt, men at der var tale om en selvforstærkende vækst-, bosætnings- og magtkoncentrationsproces, som når den først var blevet sat i gang og kom ind på et bestemt spor – eller en bestemt sti – ikke så let var til at standse eller ændre ved, eller det skete i hvert fald ikke, den såkaldte stiafhængighed. Forskellige processer flød sammen og ledte til Københavns enorme vækst. Men de enkelte dele behøvede ikke på forhånd i sig selv at betyde, at man derved havde slået ind på vejen, der gav hovedstaden dens dominans i forhold til det øvrige land. At København blev hjemsted for landets første universitet, at byen blev flådehovedkvarter og at den blev økonomisk og erhvervsmæssigt centrum, behøvede ikke per automatik at lede til dens dominans i al almindelighed. De ældste engelske universiteter ligger således i Oxford og Cambridge, ikke i London, og det ældste svenske i Uppsala, ikke i Stockholm. Og det er ikke London, men Portsmouth, der er hovedkvarter for The Royal Navy, mens en by som Paris af åbenlyse geografiske grunde er afskåret fra at være Frankrigs flådehovedkvarter. Tilsvarende er Frankfurt a.M. Tysklands finansielle hovedstad, ikke Berlin, ligesom Zürich og ikke Bern er Schweiz' finanscentrum. Og Washington D.C. er nok USA's hovedstad, mens amerikanske byer som New York, Chicago, San Francisco, Los Angeles m.fl. indbyggermæssigt set er langt større og økonomisk og/eller kulturelt langt mere betydningsfulde.

Det er vigtigt at understrege, at København historisk set har været

hovedstad ikke for bondelandet Danmark, ikke for den nuværende småstat ved navn Danmark, men for hele det danske imperium. Når man ser det i det perspektiv, har København måske ikke været så stor og overdimensioneret. Imidlertid er imperiet skrumpet, flere og flere områder er gået fra, men hovedstaden København har bestået. Derfor er København i dag som en forhenværende imperiehovedstad at ligne med en overfrakke, der er adskillige numre for stor. En nærliggende parallel er Østrigs hovedstad Wien, der i sin tid var hovedstad for hele det habsburgske imperium, men som i dag ligger i det østligste hjørne af småstaten Østrig. Dens indbyggertal er stærkt overdimensioneret i forhold til resten af Østrig, men ligesom København har Wien også tidligere ligget langt mere centralt i det imperium, den har været hovedstad for.

-
1. Edvard Erslev: *Den danske Stat, en almindelig geographisk Skildring af Folket*, 1855-57, 279.
 2. *Statistisk Årbog 2012*, tabel 12, 31-32.
 3. *Statistisch-Tabellarische Übersicht der Volks Menge in den Königlichen-Dänischen Staaten. Beylage zu dem zweyten Theile der Materialien zur Dänischen Statistik*, 1787.
 4. Jens Vibæk: *Dansk Vestindien 1755-1848. Vestindiens storhedstid, i: Vore gamle tropekolonier*, bind 2, 1966, 311.
 5. Carl Bruun: *Kjøbenhavn. En illustreret Skildring af den Historie, Mindesmærker og Institutioner*, bind 2, 1890, 145-172; Edvard Holm: *Danmark-Norges indre Historie under Enevælden fra 1660 til 1720*, bind 2, 1886, 394-411.
 6. Erik Kjersgaard: *Den gale ende af kikkerten (kronik)*, i: *Politiken* 21. februar 1987.
 7. Steen Bo Frandsen: *Opdagelsen af Jylland. Den regionale dimension i Danmarkshistorien 1814-64*, 1996, 556-582.
 8. "Stiafhængighed", Steen Nepper Larsen & Inge Kryger Pedersen (red.): *Sociologisk leksikon*, 2011. Til sammenligning defineres "path dependence": Iain McLean & Alistair McMillan (eds): *The Concise Oxford Dictionary of Politics*, 2003: "In game theory and social choice theory, the property that the same initial state may give rise to different outcomes by different routes". Det tilføjes dog: "The term also used loosely to signal that the options available now are constrained by previous choices. This usage is popular but empty as it is true of all choices". Det er i den sidstnævnte version, at begrebet anvendes i denne artikel. Det kan nok være, at den kan forekomme "empty", men den bruges her som et analyseredskab til at klargøre og karakterisere udviklingen.
 9. Michael Bregnsbo & Kurt Villads Jensen: *Det danske imperium. Storhed og fald*, 2004; Michael Bregnsbo: *Copenhagen-The capital of an empire*, Søren Bitsch Christensen & Jørgen Mikkelsen (eds.): *Danish Towns during Absolutism. Urbanisation and Urban Life 1660-1848*, 2008, 133-152.

10. Thomas Riis: Hvorfor blev København Danmarks hovedstad?, i: Carsten Due-Nielsen, Knud J.V. Jespersen & Anders Monrad Møller (red.): *Struktur og Funktion. Festskrift til Erling Ladewig Petersen*, 1994, 79.
11. Thomas Riis: Hvorfor blev København Danmarks hovedstad?, i: Carsten Due-Nielsen, Knud J.V. Jespersen & Anders Monrad Møller (red.): *Struktur og Funktion. Festskrift til Erling Ladewig Petersen*, 1994, 73-74.
12. Svend Ellehøj & Leif Grane (red.): *Københavns Universitet 1479-1979*, Bind 1-15, 1979-2005.
13. Jørgen H. Barfod: *Christian 3.s flåde*. (Marinehistoriske Skrifter, 25), 1995.
14. E. Ladewig Petersen: Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700, *Dansk social historie*, bind 3, 1980; Leon Jespersen (ed.): *A Revolution from Above? The Power State of 16th and 17th Century Scandinavia*, 2000.
15. Helge Gamrath: Christian 4. – Byens anden grundlægger, Karl-Erik Frandsen (red.): *Kongens og Folkets København – gennem 800 år. Brikker til en mosaik*, 1996, [22]-[35].
16. Ole Feldbæk (udg.): *Danske Handelskompagnier 1616-1843. Oktrojer og interne ledelsesregler*, 1986.
17. Ole Feldbæk: *Danmarks økonomiske historie 1500-1840*, 1993, 107-161; Helge Gamrath: Residens- og hovedstad, *Københavns historie*, bind 2, 1980.
18. Sv. Cedergreen Bech: *Storhandelens by, Københavns historie*, bind 3, 1981.
19. Gamrath: Residens- og hovedstad, Cedergreen Bech (red.): *Københavns historie*, bind 2; Gunner Lind: Krigsmænd og borgere i København 1600-1855; John Erichsen: Udbygningen af Københavns befæstning under enevælden og Frank Allan Rasmussen: Flåden, Holmen og københavnernes, begge i: Karl-Erik Frandsen (red.): *Kongens og Folkets København – gennem 800 år. Brikker til en mosaik*, [68]-[85] og [104]-127; Jørgen H. Barfod: *Niels Juels flåde. Den danske flådes historie 1660-1720* (Marinehistoriske Skrifter, 27), 1997.
20. Gunner Lind: Den dansk-norske hær i det 18. århundrede. Optimering, modernisering og professionalisering, i: *Historisk Tidsskrift* Bind 86, hæfte 1, 1986, 28-32.
21. Sv. Cedergreen Bech: *Storhandelens by, Københavns historie*, bind 3, 1981, 129-138.
22. Helge Gamrath: Residens- og hovedstad, *Københavns historie*, bind 2, 1981; Leon Jespersen: Den københavnske privilegiesag og 1600-tallets strukturændringer, i: *København. Kultur og Historie*, bind 1, 2009, [117]-[145].
23. Sigurd Jensen & Claus M. Smidt: Rammerne sprænges, *Københavns historie*, bind 4, 1982, 85-87; Sigurd Jensen: Under fælles ansvar, *Københavns historie*, bind 5, 1981, 195-202, Tage Kaarsted: *Påskekrisen 1920*, 1968, 278.
24. Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark*, bind I, 1976, 100-121.
25. Hans Jensen: *De danske Stænderforsamlings Historie 1830-1848*, bind I, 1931-34.
26. Steen Bo Frandsen: *Opdagelsen af Jylland. Den regionale dimension i Danmarkshistorien 1814-64*, 199, 566.
27. Tim Knudsen, E. Ladewig Petersen & Ditlev Tamm (red.): *Dansk forvaltningshistorie: Stat, forvaltning og samfund*, bind 1-3, 2000.
28. Cedergreen Bech: *Storhandelens by, Københavns historie*, bind 3, 1981, Sigurd Jensen & Claus M. Smidt: Rammerne sprænges, *Københavns historie*, bind 4, 1982, Sigurd Jensen: Under fælles ansvar, *Københavns historie*, bind 5, 1981, Torben Ejlersen: *Kraftcenter og fristad, Københavns historie*, bind 6, 1983.

Skibe på langfart

Sejladser fra København til Asien, Afrika og Amerika i 1600- og 1700-tallet

■ af Erik Gøbel

Artiklen giver et billede af København som imperiehovedstad ved at se på dens søfart, især på Asien, Afrika og Amerika i 1600- og 1700-tallet. En stor del af stadens hjemmehørende flåde var beskæftiget i disse langfarter, navnlig i vestindiefarten. Det begyndte i det små; men efterhånden var hen ved halvdel af hovedstadens flåde og søfolk beskæftiget i farterne, som også havde en lang række afledede økonomiske effekter uden for København, da ladningerne fra tropekolonierne, især fra Asien, var ualmindelig værdifulde.

En af de mest berømte kildegrupper i Rigsarkivet i København er sundtoldregnskaberne, der opregner alle – eller i hvert fald stort set alle – skibe, som er sejlet gennem Øresund mellem 1497 og 1857, dog med enkelte lakuner i den ældste periode.¹ En stor del af imperiehovedstaden Københavns søfart er således at finde i disse regnskaber, navnlig de store skibe, som sejlede forbi Helsingør og ud mod de fjerneste horisonter. Mange af disse sejlede til de dansk-norske kolonier i Asien, Afrika og Amerika.

Lad os da kaste et blik på sundtoldregnskaberne for at få et indtryk af, hvor alle de skibe, der var afsejlet fra København, og som passerede Helsingør, var på vej hen. Den letteste måde at tilgå de omfattende regnskaber på i vore dage er ved at besøge hjemmesiden www.soundtoll.nl, hvor oplysningerne fra regnskaberne om i alt 1,8 millioner passager er at finde indtastet i en stor database.² I skrivende stund (foråret 2014) er årene 1634-1857 indtastet og informationerne søgbare i basen. For denne periode ser tallene ud som vist i tabellen, der omfatter både skibe hjemmehørende i København og

alle andre indenlandske og udenlandske, når blot de var afsejlet fra hovedstaden. I tabellen refererer “Frankrig, Portugal og Spanien” til disse landes havne vest for Gibraltar, og “Afrika i øvrigt” omfatter steder vest og syd for Sahara.

Destinationer for skibe afsejlet fra København 1633-1807

Destination	Antal togter	Andel
Balticum	3.142	9 %
Norge	18.503	54 %
Island, Færøerne, Grønland osv.	4.616	13 %
Nordsøen	542	2 %
Storbritannien	850	3 %
Nederlandene	1.631	5 %
Frankrig, Portugal og Spanien	2.040	6 %
Middelhavet	464	1 %
Afrika i øvrigt	240	1 %
Asien	501	1 %
Vestindien	1.737	5 %
Nordamerika	236	1 %
Sydamerika	19	0 %
I alt	34.521	

Rejser til Norge tegnede sig for lidt over halvdelen af alle togter,³ og hertil kom mange togter til Færøerne, Island, Grønland, Davisstrædet og Ishavet. Den vigtige kategori “Frankrig, Portugal og Spanien” dækker over disse landes atlantiske havne, hvorimod middelhavs fart først fik betydning i anden halvdel af 1700-tallet.⁴ Det kan synes mærkeligt, at ganske mange rejser skulle gå til østersøområdet; men de har sandsynligvis været en tur om Norge eller andre steder nord for Øresund, inden de sejlede mod deres endelige destination i Østersøen.

Vi kender ikke tonnagen på fartøjerne i sundtoldregnskaberne; men som regel var skibene i oversøisk fart betydelig større end dem, som for eksempel

Asiatisk Kompagnis plads i Strandgade på Christianshavn, som den så ud, efter at Philip de Lange havde opført den elegante kontorbygning i 1739. Bag denne ligger et af kompagniets store skibe i den lille havn. Til højre er gavlen af det gamle pakhus, som Ostindisk Kompagni havde opført, og som i 1750 blev afløst af Eigtveds pakhus. Endelig byggede man i 1781 endnu et pakhus langs Strandgade som pendant til kontorbygningen. Maleri af Johannes Rach og Hans Heninrich Eegberg 1748-1750. Nationalmuseet.

sejlede frem og tilbage mellem København og norske havne. En væsentlig større del af Københavns skibstonnage, end det umiddelbart fremgår af tabellen, bidrog i virkeligheden til den oversøiske skibsfart. Således var ikke mindre end en femtedel af stadens samlede tonnage beskæftiget alene i vestindiefarten i den hektiske sidste snes år af 1700-tallet.

For at tegne et mere præcist billede af de københavnske forhold kan vi betragte de rejser, som udelukkende havde en skipper, der var hjemmehørende i hovedstaden. Dette kan lade sig gøre ved hjælp af de såkaldte skipperjournaler, som giver oplysning om alle skibe, der sejlede ud af Københavns havn, uanset om de stævnede nordpå eller sydpå. Her har vi valgt året 1791 som eksempel.⁵

Det år var der i alt omkring 2.900 udsejlinger, hvoraf 593 var med skippere fra København. Af disse 593 rejser gik 46 procent til danske provinshavne, 23 procent til fremmede østersøhavne, 9 procent til Norge, 9 procent til Island, Færøerne eller Grønland og kun 4 procent til Asien, Afrika eller Amerika. De sidste 8 procent havde det øvrige Europa eller Middelhavet som mål. Ser man i stedet på tonnagen, gik næsten en trediedel til Østersøen, medens en fjerdedel sejlede til indenlandske provinshavne, inklusive Slesvig og Holsten.⁶

De største af skibene i 1791 med københavnske skippere var naturligvis dem, som gik i oversøisk fart. Således var årets 19 vestindiefarere på 111 kommercelæster⁷ (cirka 290 tons) i gennemsnit, og de havde besætninger på 14 mand og 1 dreng. Skibene i fart på *Balticum* var på 56 kommercelæster (cirka 145 tons) og havde 5 mand og 1 dreng ombord. En smule mindre var fartøjerne, der sejlede til Norge eller længere nordpå, og mindst var dem, som besejlede danske provinshavne, nemlig i gennemsnit 23 kommercelæster (cirka 60 tons) og med 3 mand og 1 dreng som besætning. Mindste bemanning finder vi den 24. juni 1791, hvor skipper Niels Kurremand sejlede afsted mutters alene på sin egen lille jagt "De tvende Brødre" på 5½ læster (cirka 14 tons) på vej mod Vordingborg.

De allerstørste skibe var det privilegerede Asiatisk Kompagnis to asiensfarere (som imidlertid ikke er med i skipperjournalerne for 1791). Det år drejede det sig om "Prinsesse Louise Augusta" på 222 kommercelæster (cirka 580 tons) og med en besætning på 82 mand, hvoraf 4 var drenge, og hvortil kom 7 militærfolk som passagerer til Trankebar. Det andet kompagniskib var endnu større, nemlig "Juliane Marie" på 260 kommercelæster (cirka 680 tons), en besætning på 93 mand, hvoraf 6 drenge, foruden 10 militære passagerer.⁸

I 1791 opregnede skipperjournalerne i alt 510 skibsdrenge og 2.736 voksne mænd alene på de 593 skibe, der sejlede ud fra hovedstaden under kommando af en københavnsk skipper. Selvom nogle personer er regnet med flere gange, da de i lokal fart kunne nå flere rejser på et kalenderår, viser tallene tydeligt, at mange københavnere var beskæftiget ved søfart – også på lange farter.

De længste farter vedrørte tropekolonierne, og de var i udpræget grad et københavnsk fænomen i 1600- og 1700-tallet, medens dansk-norske provinshavne for det meste kun deltog i begrænset omfang. Vigtigst var her Bergen

i Norge og Altona i Holsten. Der er flere forklaringer på denne skævhed. Først og fremmest var de oversøiske farter meget kapitalkrævende både med hensyn til skibsudrustning og ladninger, og oven i købet var omslagstiden (dvs. tidsrummet fra en investering foretages, til udbyttet opnås) lang, inden investorerne kunne få deres penge og fortjenester hjem. Som regel var der kun tilstrækkelig kapital at skaffe i København. En anden årsag var, at meget store skibe var nødvendige, især for at kunne sejle på Asien. Sådanne rådede man kun meget sjældent over i provinserne. Hertil kom, at statsmagten ud fra tidens merkantilistiske politik ønskede og målbevidst arbejdede på, at kræfterne skulle samles i hovedstaden, som derfor blev begunstiget på en lang række områder, så den kunne udvikle sig som stabelstad og som nationalt og regionalt handels- og søfartscenter. Blandt andet derfor fik handelskompagnerne hovedsæde i København. Et eksempel herpå er det endnu bevarede anlæg på Asiatisk Plads, hvor der var administrationsbygning, pakhuse, havn og værft for det succesfulde Asiatisk Kompagni, der blev grundlagt i 1732, og som nød nationalt monopol på den lukrative søfart og handel på Indien og Kina. Det allerfineste i den dansk-norske handelsflåde var at blive kinakaptajn, da skibene her var de største og ladningerne de rigeste overhovedet.⁹

Med omtalen af Asiatisk Kompagnis monopol er vi inde på et forhold, der ændrede sig markant med tiden, og som var forskelligt i henholdsvis Atlanten og øst for Kap det gode Håb. Lige fra grundlæggelsen af det første handelskompagni, Ostindisk Kompagni i 1616, nød dette selskab monopol på søfart og handel i Asien. Denne eneret blev overført til Asiatisk Kompagni, da dette i 1732 efterfulgte det gamle hensygnede kompagni. Som noget nyt påbegyndte Asiatisk Kompagni sejlads på Kina, og monopollet her bibeholdt kompagniet, medens det mistede sin eneret på indiehandelen i 1772.

I Atlanten havde Vestindisk-guineisk Kompagni ganske vist monopol fra sin oprettelse i 1671 til sin afvikling i 1754; men i lange perioder var besej-

Ostindiske bomuldstekstiler var den vigtigste varegruppe i slavehandelen på Afrikas kyst. Fra Indien blev de fragtet til København og derfra videre til Guldkysten. Fra de danske handelsmænd dér er vareprøverne med beskrivelser i 1718 sendt til Danmark for at vise præcis, hvilke farver og mønstre der på det tidspunkt var mest efterspurgt af sælgerne af slaver. Rigsarkivet, Vestindisk-guineisk Kompagni 121.

N° 1
 Lakkes

 faldet 4te paa faldet, 20 fald
 paa 1te p. 5te 5te og 6te p.

N° 2.
 Brullis

 som er af de fald med Ribbet Broen p.
 Kristian 2de i Danmark, paa 1te faldet 2^{de}
 Langt faldet, 20 fald, paa 1te p. 5te og 6te p.
 og 7de p. og 8de p. med faldet broer paa
 1te p. 5te p.

N° 3.
 Brede,
 nes

 som er af de fald med Ribbet Broen
 med 10 fald, faldet 1te p. 9de Langt fald,
 og 10de p. og 11de p. med faldet for 10 fald.

N° 4.
 Neorefer

 paa 1te p. som er af de fald med Ribbet Broen
 Kristian 2de i Danmark, paa 1te faldet 2^{de}
 Langt faldet, 20 fald, paa 1te p. 5te og 6te p.
 og 7de p. og 8de p. med faldet broer paa
 1te p. 5te p. i Gæde.

N° 5.
 Skellos

 som er af de fald med Ribbet Broen
 Kristian 2de i Danmark, paa 1te faldet 2^{de}
 Langt faldet, 20 fald, paa 1te p. 5te og 6te p.
 og 7de p. og 8de p. med faldet broer paa
 1te p. 5te p. i Gæde.

N° 6.
 Gindgang

 som er af de fald med Ribbet Broen
 Kristian 2de i Danmark, paa 1te faldet 2^{de}
 Langt faldet, 20 fald, paa 1te p. 5te og 6te p.
 og 7de p. og 8de p. med faldet broer paa
 1te p. 5te p. i Gæde.

Her er tekstilerne betegnet ved navne. I 1. række fra oven og nedefter: Latkes; Broulis; Cherederies. I 2. række ligeledes fra oven og nedefter: Niconesser; Chelles; Gingang eller små topseils; Stor broulis eller foote Longees. Rigsarkivet, Vestindisk-guineisk Kompagni 121.

ling af Guinea og Vestindien bortforpagtet til private mod betaling af rekognition (afgift til monopolindehaver) til kompagniet. Efter Dansk Vestindiens overgang fra kompagniets til kronens administration i 1755 blev sejladsen givet fri, og Guineisk Kompagni, som opererede i slavehandelen fra 1765 til 1775, fik ikke monopol. På denne måde kunne private redere og købmænd vinde indpas i handel og søfart på Guinea og Vestindien.

København fungerede som centrum for en omfattende og i lange perioder særdeles indbringende oversøisk handel. Eksempelvis blev ostindiske

tekstiler hjembragt fra Trankebar til København. Herfra blev de sendt til Guineakysten, hvor de udgjorde den vigtigste handelsvare i slavehandelen. Derfra blev slaverne transporteret over Atlanten til Vestindien, hvor de først og fremmest arbejdede i sukkerplantagerne, som producerede råsukker. Det meste heraf blev sendt til København, hvor råsukkeret blev raffineret til forædlede sukkerprodukter, som var en indbringende eksportvare, der sikrede store indtægter – som man så kunne hjemforskrive nye ostindiske tekstiler for. Og således hang varekredsløbet i tropehandelen under Dannebrog sammen helt konkret.

Sejladserne til Asien

Sejladser til Asien begyndte i 1618, da en håndfuld skibe fra Ostindisk Kompagni sejlede ud for at etablere en dansk koloni i Indien.¹⁰ Bestræbelserne endte med, at man i 1620 slog sig ned i Trankebar på Indiens østkyst. Hertil udsendte man i årene 1618-1639 i alt 18 skibe, alle fra København. Efter en meget lang pause genoptog kompagniet først besejlingen i 1668, og indtil det efter Store Nordiske Krig 1709-1721 måtte give op, hjembragte det omkring 45 ladninger til København. Her blev varerne bortauktioneret for tilsammen 5,7 millioner rigsdaler, hvoraf udenlandske købere aftog for hele 4,5 millioner rigsdaler.¹¹ Til sammenligning kan nævnes, at i 1690'erne udgjorde statens samlede faste indtægter 1,7 millioner rigsdaler om året, hvortil dog kom indtægter fx fra øresundstolden.¹²

Verdenskonjunkturerne tilsagde, at man burde sætte ind på asienhandel på ny. Derfor etableredes Asiatisk Kompagni i 1732, hvor det fik oktroj (privilegiebrev) gældende i 40 år.¹³ Foruden Indien begyndte Asiatisk Kompagni at besejle Canton i Kina, og i de følgende årtier viste netop kinafarten sig at blive usædvanlig indbringende.

Til Kina udsendte man 1 eller 2 skibe hvert eneste år (en enkelt gang endda 3 skibe), medens man til Indien som regel udsendte 1 skib (men undertagelsesvis 2 eller 3). I alt blev det til 54 ekspeditioner fra Kina til en samlet værdi af 31 millioner rigsdaler og 44 skibe fra Indien med returladninger for 10 millioner rigsdaler indtil 1772. Fra Indien hjembragtes først og fremmest bomuldstekstiler og fra Kina næsten udelukkende te, som der var en kolossal efterspørgsel på overalt i Europa.

Returladning fra Kina med Asiatisk Kompagnis skib "Kongen af Danmark" i 1775

Sago	4.262 pund
Radix china	30.188 pund
Rabarber	83 kister
Tutenage	3.642 styk
Snorrottinger	6.790 pund
Te	7.881 kister
Nankingere	8.985 styk
Porcelæn	ukendt mængde

Ved auktionen i København solgtes varerne for tilsammen: 465.223 rigsdaler.

Kilde: Aage Rasch og P. P. Sveistrup, Asiatick Kompagni i den florissante Periode 1772-1792, 1948, s. 326.

Ved oktrojfornyelsen i 1772 bevarede Asiatisk Kompagni sit monopol på kinahandelen, men ikke på indienshandelen, hvor hovedstadens private købmænd og rederere begyndte få år efter – samtidig med at kompagniet fortsatte sin indiesejlads.

I den økonomisk set gode periode fra 1772 frem til 1807 sendte Asiatisk Kompagni i alt 61 skibe til Kina og 63 til Indien, hvorfra der hjemkom ladninger til København til en samlet værdi af henholdsvis 40 millioner rigsdaler og 35 millioner rigsdaler. Ser vi på den benyttede tonnage af kompagniskibene, var en kinafarer i gennemsnit på hele 375 kommercelæster (cirka 975 tons), medens en indiefarer var på 203 kommercelæster (cirka 530 tons).

Vi kender også kompagniskibenes rejser i detaljer.¹⁴ Ruten gik syd om Afrika, og i Ostindisk

Kompagnis periode var skibene borte fra København i gennemsnitlig 27 måneder. Asiatisk Kompagnis rejser blev derimod hurtigere og mere planmæssigt gennemført, og sejltiderne ses af tabellen, som også viser, at fraværet fra Danmark efterhånden kunne reduceres for indieskibenes vedkommende på grund af kortere ophold ude i Indien. Men selve den tid, skibene faktisk sejlede, lå uændret på 14-15 måneder på begge ruter.¹⁵

Under de særdeles gunstige økonomiske konjunkturer begyndte også de private københavnske handels- og rederinteresser at handle på Indien fra midt i 1770'erne; men til forskel fra Asiatisk Kompagni var der ofte tale om en meget konjunkturfølsom handel, finansieret af britisk kapital og fragt for britisk regning.¹⁶ I adskillige tilfælde blev skibene udrustet i

Varighed af Asiatisk Kompagnis rejser 1732-1807 (antal døgn, gnstn.)

	År	Udrejse	Ophold ude	Hjemrejse	Borte i alt
Indien	1732-1772	226	238	219	23 mdr.
	1772-1792	226	208	212	22 mdr.
	1792-1807	207	163	210	19 mdr.
Kina	1732-1772	228	137	189	19 mdr.
	1772-1792	243	123	194	19 mdr.
	1792-1807	245	108	207	19 mdr.

Indien og stillet til rådighed for briterne, men ladningerne kom dog altid til København. De to første private ladninger fra Indien kom hertil i 1776, og indtil 1807 kom i alt 121 skibe til staden med varer til en samlet værdi af 40 millioner rigsdaler. Antallet af private indiensekspeditioner svingede fra 0 (blandt andet i 1781) til 14 (i 1785). De private fartøjer var gerne lidt mindre end kompagniskibene, nemlig i gennemsnit 168 kommercelæster (cirka 440 tons).

De stærkt ophedede konjunkturer under Revolutions- og Napoleonskrigene fik skibene under det neutrale Dannebrog til også at besejle nye destinationer i Asien: det nederlandske Java, franske Mauritius og spanske Manila. I årene fra 1795 til 1807 hjemkom derfra 105 ladninger til en samlet værdi af 17 millioner rigsdaler, hovedparten fra Batavia på Java.

Alt i alt hjemkom i den florissante periode i anden halvdel af 1700-tallet 350 ladninger fra Asien til København til en værdi af svimlende 135 millioner rigsdaler. Dette beløb svarede nogenlunde til den dansk-norske stats samlede indtægter i samme periode.

Af betydning for København har det også været, at mange søfolk og deres familier har haft deres udkomme ved asiensfarten. På hvert kinaskib var der i gennemsnit omkring halvandet hundrede mand forhyret – på indiefart-

Nær Toldboden i København ligger endnu det imponerende solide Vestindisk Pakhus. Det er tegnet af C.F. Harsdorff og bygget under de økonomisk gode år under Den amerikanske Uafhængighedskrig 1780-1781. Bygherre var Vestindisk Handelsselskab, som blev oprettet for at udnytte krigskonjunkturerne, og hvis vigtigste importvare var kaffe fra Vestindien. Fra dets fremspringende hejsetårn tegnede de østrigske kunstnerne Carl Georg og Eugen Enslen i midten af 1850'erne udsigten i et rundperspektiv, som her vises i udsnit mod sydvest. I nederste højre hjørne ses en stump af taget på Vestindisk Pakhus, derpå følger Det Gule Pakhus, derefter Det Blå Pakhus og endelig Korntørringsmagasinet, der alle eksisterer i vore dage. På den vestlige side af Toldbodgade ses foran Amalienborg endnu et pakhus. I baggrunden til venstre skimtes så pakhuserne på det nordlige Christianshavn, der ses i udsnit s. 35 Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot. Foto: Lennart Larsen.

Ostindie- og kinamatrosers bopæl 1779-1783

Bopæl	Andel
Sjælland	13 %
Lolland-Falster	4 %
Fyn	1 %
Øster-Jylland	3 %
Vester-Jylland	1 %
Slesvig	5 %
Norge	26 %
Udlandet	2 %
Lånt fra orlogsflåden	23 %
Uoplyst	21 %

erne noget færre.¹⁷ Skønsmæssigt er det samlede antal besætningsmedlemmer løbet helt op mod 40.000 mand. Og foruden folk i direkte beskæftigelse på skibene har der været en lang række afledede beskæftigelsesmæssige og andre effekter i København.

Det var dog kun en mindre del af søfolkene, som var københavnere. Spørgsmålet om bopæl er undersøgt for en snes af Asiatisk Kompagnis ostindie- og kinaskibes besætninger 1779-1783, for så vidt angår de menige matroser.¹⁸ Disse i alt 1.141 personer fordelte sig på sønroulleringsdistrikterne som vist i vedstående tabel. Datidens betegnelser Øster-Jylland og Vester-Jylland refererer til henholdsvis Jyllands østkyst og vestkyst med Grenen som grænse.

Det skal i denne forbindelse bemærkes, at repræsentativiteten for længere tidsrum er ukendt, og at den geografiske fordeling var temmelig svingende selv inden for de få oplyste år. I afsejlingssæsonen i vinteren 1778/1779 fremgår det, at 47 procent af kinamatroserne kom fra Sjælland – og præcis halvdelen af disse fra selve København; men i øvrigt er der ikke oplysninger om, hvor mange københavnere der var ombord.

Sejladserne til Guinea og Vestindien

Sejlads til Guineakysten under dansk flag blev iværksat i 1647 af kongens undersætter i Glückstadt ved Elben, som det lykkedes at anskaffe sig fortet Frederiksberg, skønt besejlingen var temmelig sporadisk. Fra 1654 udsendtes også enkelte skibe fra København til Guinea.¹⁹

Også til Vestindien begyndte man at sende ekspeditioner for at etablere en dansk koloni derude. I løbet af 1650'erne og 1660'erne sonderede man mulighederne; men et kolonisationsforsøg på St. Thomas måtte opgives i 1666. Derfor besluttede statsmagten at samle kræfterne i et privilegeret vestindisk kompagni, som blev grundlagt i København i 1671 med det formål at anlægge en koloni i Caraibien og at sikre handel og søfart dertil. Fra 1674 udvidede man operationsområdet til også at omfatte Guldkysten, og foretagendet kom til at hedde Vestindisk-guineisk Kompagni.

Fra da af kender vi ganske nøje handelen og søfarten på Guinea ad trekantruten og til Vestindien ad den direkte rute.²⁰ Guineafarten mindede en del om asiensfarten, idet den i høj grad var domineret af kompagnier til dels med monopolrettigheder og med udgangspunkt i København. Vest-

Returladning fra Indien med Asiatisk Kompagnis skib "Ganges" i 1775

Salpeter	366.900 pund
Kaliaturtræ (rødt farvetræ)	9.300 pund
Borax (stof brugt til keramikfremstilling)	630 pund
Shellak (til brug i møbelhåndværk)	1.382 pund
Snorrottinger (til flettede sæder og rygge i møbler)	7.300 pund
Tekstiler	48.072 styk
Peber	26.232 pund

Ved auktionen i København solgtes varerne for tilsammen 304.536 rigsdaler.

Kilde: Aage Rasch og P.P. Sveistrup, Asiatisk Kompagni i den florissante Periode 1772-1792, 1948, s. 327.

Skibskaptajn Bernt Jensen Mørch, født 1729, kom som 18-årig i Vestindisk-guineisk Kompagnis tjeneste og var fra 1755 kaptajn på skibe i trekantfart. Imellem rejserne boede han i sin nydelige endnu eksisterende ejendom Overgaden oven Vandet 46 på Christianshavn, der dog er kraftig ombygget. Efter en række slavetogter døde han i 1777 i Guinea af skaldyrsforgiftning. (Gengivet med tilladelse fra M/S Museet for Søfart, Helsingør).

indiefarten blev derimod for det meste besørget af private og i ikke ringe omfang af provinsskibe. Men omfanget af sejladsene på Guinea og Vestindien var meget større end asiensfarterne. Fra 1748 til 1807 gik i alt 424 togter på 88.000 kommercelæster (à cirka 2,6 tons) til Asien; men i samme tidsrum gik 2.941 togter på 265.000 kommercelæster til Vestindien (heraf 131 rejser på 12.000 kommercelæster via Guinea).

Mellem 1671 og 1807 sendtes lidt over 3.000 rejser afsted til Vestindien og Guinea – langt de fleste i anden halvdel af 1700-tallet og langt de fleste direkte til Vestindien som vist i vedstående tabel.²¹

Antal togter til Vestindien og Guinea 1671-1807

	I alt	Direkte pro anno	Trekant pro anno	Trekant andel
1671-1696	67	2,6	1,5	57 %
1697-1733	53	1,4	0,6	45 %
1734-1754	109	5,2	1,2	23 %
1755-1764	244	22,7	1,7	7 %
1765-1774	395	38,0	1,5	4 %
1775-1784	892	85,0	4,2	5 %
1785-1794	435	42,8	0,7	2 %
1795-1807	877	64,8	2,6	4 %

Som det ses, svingede aktiviteten meget i takt med de internationale konjunkturer. Navnlig spillede det en rolle, at Danmark-Norge var neutralt under de mange storkrige (Kolonikrigen 1756-1763, Den amerikanske Uafhængighedskrig 1776-1783 samt Revolutions- og Napoleonskrigene fra 1793). Højdepunktet nåede man i krigsåret 1782, hvor der alene fra København udrustedes 188 togter, heraf 106 ad den direkte rute til Vestindien og 12 ad trekantruten efter slaver på udrejsen. Det var et skib til Guinea hver måned og et skib til Vestindien to gange om ugen!

Farterne til Guldkysten gik ned gennem Atlanten og til det danske hovedfort Christiansborg ved Accra, hovedstad i vore dages Ghana.²² For

Seilferdige Skippere.

Capitain Pet. H. Løve agter med første aabne Blande med Skibet 3 Søstre at affeile til Christianhavd paa St. Croix, hvorhen han medtager Fragtgods. Vedkommende vilde behage at henvende dem til Skibet ved Østersøiske Compagnie beliggende, eller til Nægler N. Schiott.

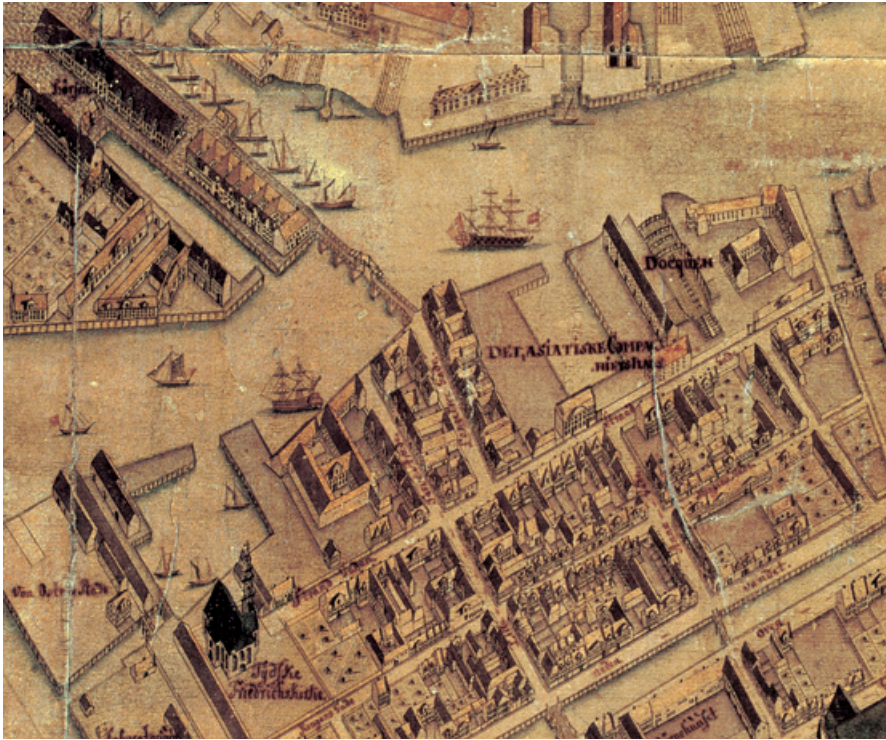
Capt. Peter H. Dahl, førende Skibet Bernhardine, agter med første aabne Blande al affeile herfra til St. Croix, hvorhen han medtager Fragtgods og Passagerer. Vedkommende vilde behageligen melde sig til Skibet ved Toldboden beliggende, eller til Nægler N. Schiott.

Skpr. Johnsen, førende Sluppen 2 Søstre kaldet, agter med første aabne Blande at affeile herfra til Arendal, Langebund, Østerrisøe, Kragerøe, Dyseford, Lillesand og Christianssand, hvorhen han medtager Fragtgods; Vedkommende vilde behageligen henvende dem til Skibet, ved Toldboeen beliggende, eller til Nægler N. Schiott.

Skibsleilighed til Beraen og Drammen, som med første aabne Blande agter at affeile, anvises i Nyhavn No. 9. Skibsleilighed til Christiania anvises af Nægler N. Schiott.

Dagbladsannoncer gjorde ofte opmærksom på sejlklare skibe. De to førstnævnte fartøjer var Frederic de Conincks "De tre Søstre" og J.J. Frølichs "Bernhardine", der begge skulle til Dansk Vestindien med fragt og eventuelt passagerer. Som følge af den ualmindelig hårde isvinter 1794-1795 kom skibene dog først afsted en måned efter annonceringens indrykning. (Kongelig alleene Privilegerede Kiøbenhavnns Adresse-Contoirs Efterretninger den 27. marts 1795).

den medbragte handelsladning af ostindiske og andre tekstiler, krudt, flintebøsser og andre varer tilforhandlede man sig guld, elfenben og først og fremmest slaver. Ofte måtte skibene sejle frem og tilbage langs kysten for at skaffe tilstrækkelig mange slaver, enten ved de små danske handelspladser, der lå i en række et par hundrede kilometer østpå fra Christiansborg, eller ved andre magters forter og faktorier. I gennemsnit lastede de danske skibe omkring 250 slaver; men tallet varierede naturligvis ganske meget med fartøjets størrelse. Tilsammen blev der ført noget over 100.000 slaver over Atlanten under

Den sydvestlige del af Christianshavn, hvor Vestindisk-guineisk Kompagni havde sin plads, og hvor sukkerraffineringen fortsatte efter kompagniets opløsning. Som nabo til Christians Kirken ser man kompagniets havnebassin og til højre herfor den kompakte bygning med sukkerraffinaderiet. På den anden side af Torvegade og Langebrogade lå Asiatic Kompagnis tilsvarende plads. Udsnit af Christian Geddés eleverede kort over København 1761 i Bergiafondens rekonstruktion, 2002. Gengivet med tilladelse fra Bergiafondens.

dansk flag fra 1660'erne til 1802, hvor Danmark-Norge som den første slave-handlende nation havde besluttet at stoppe sin handel.²³

Med slavelasten ombord sejlede skibene over Atlanten, og på denne såkaldte mellempassage døde i gennemsnit 16 procent af slaverne, navnlig på grund af væskemangel, ringe forplejning og smitsomme sygdomme. Disse sidste var også hårde ved besætningerne, så dødeligheden blandt søfolkene var helt oppe på 33 procent i gennemsnit på trekanttogterne.²⁴

Sejltider for trekantfarere 1766-1776

Destination	Tid
Danmark-Guinea	4½ måneder
I Guinea	6 måneder
Mellempassagen	3 måneder
I Vestindien	2½ måneder
Vestindien-Danmark	2 måneder
I alt	18 måneder

Returladning fra Vestindien med Vestindisk-guineisk Kompagnis skib "Fridericus Quartus" i 1701

Råsukker	135.000 pund
Campechetræ (blåt farvetræ)	135.000 pund
Indigo (blåt farvestof)	8.000 pund
Tobak	9.000 pund
Bomuld	25.000 pund
Skildpaddeskjold	92 pund
Oksehuder	473 styk
Guld (fra Guinea)	54 pund
Elfenben (fra Guinea)	7.195 pund

Ved auktionen i København solgtes varerne for tilsammen 67.000 rigsdaler.

Kilde: Rigsarkivet, Vestindisk-guineisk Kompagni pk. 414, Auktionsprotokol 1702-1746.

Det største skib i trekantfarten i anden halvdel af 1700-tallet var Guineisk Kompagnis fregat "Fredensborg".²⁵ Efter at have opholdt sig ved Guineakysten i 205 dage sejlede det derfra i 1767 med et typisk ladning bestående af 158 mandsslaver, 78 kvindeslaver, 20 drengeslaver og 9 pigeslaver. Besætningen var ved afsejlingen fra København på 40 mand. Langt hovedparten af trekantfarerne havde en drægtighed på mellem 50 og 90 kommercelæster, i snit lå den på 72 kommercelæster (cirka 190 tons).

Efter at have losset slaverne i Vestindien og fået en last af råsukker og lidt andre varer ombord returnerede skibene over Nordatlanten til Danmark nogenlunde ad Golfstrømmens rute.

Togterne varede ofte en rum tid blandt andet på grund af de langvarige ophold i Afrika og Caraibien. Skibene sejlede heller ikke så hurtigt som muligt, men så sikkert som muligt, og derfor varede et trekanttogt som regel halvandet år. I runde tal var tidsforbruget som vist i tabellen, der er beregnet på grundlag af de bevarede skibsarkivalier fra Guineisk Kompagnis trekantfarere 1766-1776, men som må anses for at være repræsentative for hele 1700-tallet.

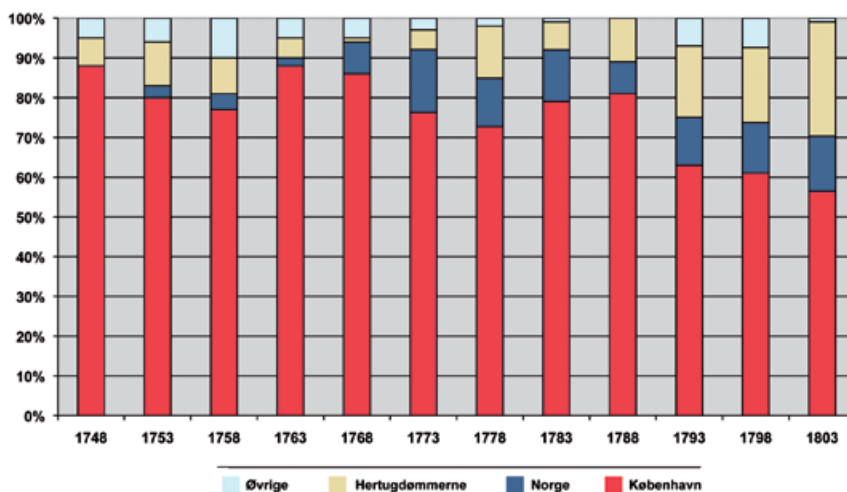
Lad os herefter vende blikket mod sejladsen direkte på Vestindien. Disse togter var langt mindre krævende, langt kortvarigere og langt hyppigere end trekanttogterne.

Den direkte rute gik fra Danmark eller Norge ned gennem Atlanten til Madeira, som ofte blev anløbet som forfriskningsplads.²⁶ Derfra gik turen videre for en gunstig nordøstpassat over Atlanten mod Caraibien. Mange af skibene var destineret til handelscentret i Charlotte Amalie på St. Thomas, medens andre gik til St. Croix, hvorfra råsukkeret skulle hentes hjem. Hjemturen over Nordatlanten gik ad helt samme rute som trekantfarerne.

De direkte vestindiefarere afsejlede fra Øresund oftest i månederne oktober-december (44 procent af alle) eller april-juni (31 procent). Udturen fra Helsingør til Dansk Vestindien varede i gennemsnit 100 døgn, men kunne tilbagelægges på den halve tid, hvis man var heldig med vejret. Rekorden lå på en måneds tid, da tophastigheden selv for store sejlskibe var cirka 10 knob.

Den gennemsnitlige varighed af opholdet i Vestindien blev langsomt reduceret fra næsten 200 døgn i 1670'erne til lidt under det halve hundrede år senere. Der var dog stor forskel alt efter, om skibet skulle overvintre i Vestindien (hvilket varede 212 døgn), eller om det skulle returnere med det samme (83 døgn). Sejladsen hjem over oceanet varede knap fire måneder i Vestindisk-guineisk Kompagnis tid; men i slutningen af 1700-tallet var dette

Udsendt tonnage til Guinea og/eller Vestindien 1748-1807

reduceret til en anelse over to måneder. Rekordens havde den københavnske skipper Niels Christopher Holm, som den 10. juni 1772 fik Kronborg om styrbord efter kun 40 døgn sejlads fra Christianssted på St. Croix.

Det typiske fravær fra Danmark i 1700-tallet for en direkte vestindiefart var ni måneder, fordelt ligeligt mellem udtur, ophold i Vestindien og hjemtur.

I Vestindisk-guineisk Kompagnis periode var vestindiefarten i høj grad et hovedstadsfænomen, og det vedblev det med at være i nogen grad derefter; men i anden halvdel af 1700-tallet kom provinsen efterhånden godt med. Diagrammet viser, at af den samlede vestindietonnage sank Københavns andel fra næsten 90 procent i 1750'erne og 1760'erne til lidt over 50 procent i tiden op mod 1807. I diagrammet dækker kategorien "Øvrige" over havne i kongeriget Danmarks provinsbyer (altså uden de slesvigske havne) og i Dansk Vestindien.

I vestindiefarten indtil midten af 1700-tallet var Vestindisk-guineisk Kompagni den dominerende reder med 35 ekspeditioner, medens private udsendte 14 togter. Derefter blev vestindiefarten helt domineret af private rederier, i alt omkring 500 mellem 1747 og 1807, hvor de udrustede 91 procent af alle rejser under Dannebrog til Vestindien eller Guinea. Resten af

Ludvig Ferdinand Rømer var født i 1714 og gjorde karriere på Guineakysten fra 1739. På Vestindisk-guineisk Kompagnis og egne vegne handlede han blandt andet med slaver, og han endte som overkøbmand ved de danske afrikanske forter, inden han i 1749 rejste hjem og anbragte sin formue i et sukkerraffinaderi på adressen Nyhavn 11, hvor indgangen endnu prydes af denne statuette af en arbejdsklædt sukkerarbejder med sukkertop og sukkerform i hænderne. Fotografi ved Hanne Fabricius, 2014.

Største private københavnske redere i vestindiefarten 1747-1807

Rederi	Antal togter	Tonnage
Lars Madtzen & Bertel Madtzen	123	14.730 kmcl.
Pieter von Hemert	95	10.098 kmcl.
Hans Peter Kofoed	94	10.712 kmcl.
Niels Ryberg & Thyge Thygesen	94	8.237 kmcl.
Lars Larsen	85	8.297 kmcl.
John Brown & Co.	65	6.451 kmcl.
Reinhard Iselin & A.E. Iselin	65	6.185 kmcl.
Frederik Tutein & Peter Tutein	54	5.378 kmcl.
Fabritius & Wever	54	4.789 kmcl.
Selby & Co.	51	5.517 kmcl.
Peter Applebye	40	4.195 kmcl.
Frederic de Coninck & N.L. Reiersen	40	3.985 kmcl.
C.L. Drewsen	35	3.235 kmcl.
William Chippendale	33	3.102 kmcl.
C.S. Blacks Enke	32	3.452 kmcl.
Christian Ludvig Budtz	32	2.625 kmcl.

besejlingen stod det offentlige eller kompagnier som Almindeligt Handelskompagni og Kongelige Grønlandske Handel for, især under de gunstige krigskonjunkturer.

De største vestindieredere i København er opregnet i tabellen. De nævnte seksten tegnede sig for hele 36 procent af den samlede dansk-norske vestindietonnage. De næste i hovedstadens hierarki var Johan David Vogel, Jeppe Prætorius, Hans Meyer, Ulrich Wilhelm Roepstorff og Søren Lykke, som alle udsendte mere end 20 togter til Vestindien.

De fleste af de nævnte redere er velkendte skikkelser i litteraturen om den florissante handelsperiode; men om Lars Madtzen og Bertel Madtzen er praktisk talt intet at læse.²⁷ Deres 123 vestindietogter udgik mellem 1763 og 1789 nogenlunde jævnt fordelt med 4-5 hvert år, dog hele 9 i 1783.

Sejl-, flag- og kompsmager Chr. Brennøe opsatte i 1795 et imponerende relief over indgangen til sin virksomhed i Nyhavn 65. Med sine kraftige farver og smukke udskæringer vidner det endnu i vore dage om betydningen af Københavns handelsliv i 1700-tallet. Hans efterfølger, P. Berg, der ejede huset 1819-1864, tilføjede senere sit navn. Fotografi ved Hanne Fabricius, 2014.

Lars Madtzen (o. 1720-1781) tog borgerskab som skipper i staden 1745, og fra 1752 var han forhyret på vestindiefarere hos Peter Casse og Hans Meyer. Madtzen boede i Dronningens Tværgade 340 (senere gadenr. 40), og han var både brygger, skibskaptajn og sukkerraffinadør. I 1779 ejede han de fem pæne vestindiefarere "Laurentius" på 118 kommercelæster (à cirka 2,6 tons), "Cornelius" på 142½ læster, "Henriette" på 131½, "Mette Margrethe" på 138 og "Margrethe Elisabeth" på 106½ kommercelæster.²⁸

Hans søn Bertel Madtzen (1751-1806) var skipper på "Margrethe Elisabeth" fra 1774, men blev efter faderens død reder for vestindietogterne. Han havde også forskellige andre jern i ilden. Ved fredskrisen efter 1783, hvor Den amerikanske Uafhængighedskrig sluttede, måtte han optage meget

store lån hos Overbankdirektionen og red således – i modsætning til så mange andre redere og grosserere – det økonomiske stormvejr af. I årene 1783-1789 udredede han hele 39 togter til Vestindien. Han boede som ungkarl på Christianshavn i Strandgade 26 efter matriklen 1756 (svarende til nuværende gadenummer 4-4B).

Blandt skipperne var det almindeligt kun at sejle et eller et par togter til Vestindien; men nogle valgte at specialisere sig i denne krævende fart og sejlede mange togter. Rekorden var på 16 direkte rejser, hvilket 4 skippere opnåede, alle for københavnske redere. En af disse skippere var Hans Peder Klein, der løste skipperborgerskab i hovedstaden og 1782-1797 regelmæssigt hvert år sejlede til Dansk Vestindien, først for Bertel Madtzen, derpå for de Coninck & Reiersen og til sidst for Jeppe Prætorius.

Betydning for København

Som allerede antydnet havde sejladserne til Asien, Afrika og Amerika ganske stor betydning for København, navnlig i den blomstrende handelsperiode fra midten af 1700-tallet og frem til 1807.

Inden da var der ikke tale om så mange togter; men de søfolk og handelsmænd, der deltog, vandt sig særdeles vigtige erfaringer med navigation og handel i det fremmede. Det var viden, som dannede et vigtigt grundlag for de senere oversøiske aktiviteter. Da Kommercekollegiet i 1779, 1790, 1795 og 1800 opgjorde den samlede københavnske handelsflådes aktiviteter, konstaterede man, at 19 procent af den samlede tonnage var beskæftiget i asiensfart, 2 procent i guineafart, 21 procent i fart på Dansk Vestindien og yderligere 2 procent på det øvrige Amerika.²⁹ I det økonomisk gode krigsår 1779 var en tredjedel af stadens tonnage beskæftiget i den danske vestindiefart.

I gennemsnit havde vestindieskibene en besætning på 17 mand, så i 1779 var omkring 1.100 personer afsted på vestindiefart. Dette svarede til 47 procent af hovedstadens søfolk. I 1795 var persontallet faldet til omkring 600 og andelen til 19 procent.

Foruden de direkte beskæftigede søfolk var mange andre mennesker i staden afhængige af den oversøiske søfart og handel. Skibsbyggeri beskæftigede mange mand, for eksempel på Asiatisk Kompagnis, Vestindisk-guineisk Kompagnis og Andreas Bjørns store værfter, som alle lå på Christianshavn.

Frederic de Coninck var født i Nederlandene i 1740, men kom til København, hvor han gjorde en glimrende karriere som reder og storkøbmand. Hans firma var under den blomstrende handelsperiode i 1790'erne et af hovedstadens betydeligste. Han udnyttede den danske neutralitet til det yderste i sin handel og søfart på Asien, Afrika og Vestindien. Her ses han ved arbejdsbordet på sit elegante landsted Dronninggård ved Furesøen, portrætteret af Daniel Orme i 1799. Gengivet med tilladelse fra M/S Museet for Søfart, Helsingør.

Hertil kom arbejde for underleverandører som rebslagere, bødkere og bage-
gere, foruden pakhusarbejdere, løsarbejdere på havnen, kontorfolk, for-
sikringsmænd, toldere og mange andre. De hjembragte kolonialvarer blev
forarbejdet i sukkerraffinaderier, kattuntrykkerier og så videre. Og endelig
var der arbejde for transport- og handelssektorens folk med at få nogle af
varerne distribueret indenlands og få andre reeksporteret til udlandet. Både

De smukke landskaber nord for København blev i løbet af 1700-tallet hjemsted for et stort antal landsteder, hvor rige københavnere kunne trække sig tilbage i ro og fred. En del af disse eksisterer endnu som f.eks. Dronninggård, der blev opført af Frederic de Coninck. Den ferme arkitekt Andreas Kirkerup opførte hovedbygningen, og omkring den skabtes en af Danmarks første romantiske haver med kineserier, lysthuse, grotter osv. Fotografi ved Bjørn Westerbeek Dahl, 2014.

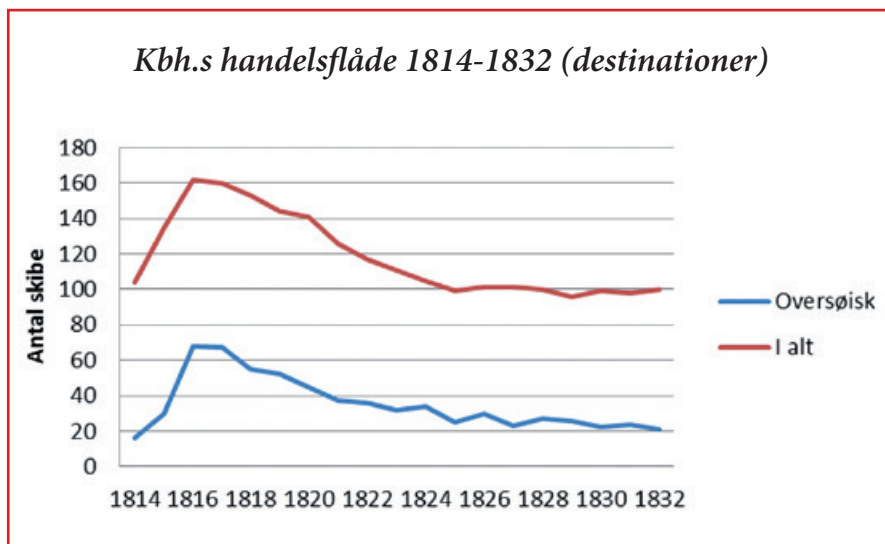
de direkte og de afledede effekter af den oversøiske søfart havde således stor betydning for både hovedstaden og for dobbeltmonarkiet i det hele taget. Eksempelvis havde byerne Flensborg i Slesvig, Altona i Holsten og Bergen i Norge mange fartøjer i fart på Vestindien.

De mange forskellige kolonialvarer, som kom hjem fra de fjerne destinationer, udviklede sig i løbet af 1700-tallets forbrugsrevolution fra at være luksus for de få til at blive almindelige goder også for de mange.³⁰

Efter 1814

Under krigen mod englænderne 1807-1814 måtte oversøisk fart under dansk flag ligge stort set stille. Men derefter fik navnlig Vestindien igen kolossal betydning for Københavns søfart.

Farten kom hurtigt i gang og toppede i 1816-1817, hvor de oversøiske farter tegnede sig for 42 procent af alle.³¹ Denne andel sank dog langsomt gennem perioden frem til 1832, hvor den var reduceret til lidt over 20 procent. På vedføjede diagram ses tydeligt, at hovedstadens handelsflåde var helt afhængig af de oversøiske sejlads også i denne vanskelige efterkrigsperiode. De få asienskibe forsvandt stort set i løbet af perioden; men både den indledende stigning og det efterfølgende fald i hovedstadsflåden skyldtes i helt overvejende grad vestindiefarten.

1. Ole Degn, red.: *Tolden i Sundet. Toldopkrævning, politik og skibsfart i Øresund 1429-1857*, 2010.
2. Erik Gøbel: Øresundstolden og dens regnskaber 1497-1857, i *Handels- og Søfartsmuseets Årbog 2010*, 41-72; Erik Gøbel: The Sound Toll Registers Online Project, 1497-1857, i: *International Journal of Maritime History*, 22, 2010, 305-324.
3. Hans Christian Johansen: København-Norge. En handels- og skibsfartsakse i slutningen af 1700-tallet, Hans Jeppesen m.fl., red.: *Søfart, politik, identitet - tilegnet Ole Feldbæk*, 1996, 295-303, og Jørgen Mikkelsen: Norsk jern til Danmark og dansk korn til Norge. Dansk-norske handelsforbindelser ca. 1700-1810, i: Gunnar Molden og Heidi Arild, red.: *Den danske forbindelse. I Jacob Aals fotspor i København og omegn*, Tvedestrand 2010, 73-84.
4. Dan H. Andersen: *The Danish Flag in the Mediterranean. Shipping and Trade, 1747-1807*, 2000.
5. Rigsarkivet, Søenroulleringen, Skipperjournaler 1789-1792 (lb.nr. 179).
6. Jf. Anders Monrad Møller: *Fra galeoth til galease. Studier i de kongerigske provinser søfart i det 18. århundrede*, 1981.
7. Kommercelæsten var et mål, som kombinerede rumindhold og lasteevne, idet 1 kommercelæst svarede til 150 kubikfod, som regnedes til en lasteevne på 5.200 pund. Således svarer 1 kommercelæst nogenlunde til 2,6 tons netto i vore dages mål.
8. Rigsarkivet, Kommercekollegiet, Algeriske søpasprotokoller 1790-1793 (lb.nr. 1189), pas nr. 267/1791 og 333/1791; Rigsarkivet, Asiatisk Kompagni, Rullebøger 1786-1792 (lb.nr. 651), 22. sep. 1791 og 18. nov. 1791.
9. Generelt om søfartshistorien, se Ole Degn og Erik Gøbel: Skuder og kompagnier 1588-1720, *Dansk Søfarts Historie*, 2, 1997; Ole Feldbæk: Storhandelens tid 1720-1814, *Dansk Søfarts Historie*, 3, 1997.
10. Dette afsnit bygger fortrinsvis på Ole Feldbæk: Den danske Asienhandel 1616-1807. Værdi og volumen, i: *Historisk Tidsskrift*, 90, 1990, 320-352, og Erik Gøbel: Danish Companies' Shipping to Asia, 1616-1807, i: Jaap Bruijn og Femme S. Gaastra, red., *Ships, Sailors and Spices. East India Companies and their Shipping in the 16th, 17th and 18th Centuries*, Amsterdam 1993, 99-120.
11. Gunnar Olsen: Dansk Ostindien 1616-1732. De ostindiske kompagniers handel på Indien, i: *Vore gamle tropekolonier*, 5, 1967, 242-243.
12. Edvard Holm: *Danmark-Norges indre Historie under Enevælden fra 1660 til 1720*, 2, 1886, 196-197.
13. De forskellige kompagniers oktrojer med videre findes i Ole Feldbæk: *Danske Handelskompagnier 1616-1843. Oktrojer og interne Ledelsesregler*, 1986.
14. Erik Gøbel: Asiatisk Kompagnis sejlads på Indien 1732-1772, i: *Handels- og Søfartsmuseets Årbog 1987*, 22-86, og Erik Gøbel: The Danish Asiatic Company's Voyages to China, 1732-1833, i: *Scandinavian Economic History Review*, 27, 1979, 22-46.
15. Erik Gøbel: Danish Companies' Shipping to Asia, 1616-1807, i: Jaap Bruijn og Femme S. Gaastra, red.: *Ships, Sailors and Spices. East India Companies and their Shipping in the 16th, 17th and 18th Centuries*, Amsterdam 1993, 105.
16. Ole Feldbæk: *India Trade under the Danish Flag, 1772-1808. European Enterprise and Anglo-Indian Remittance and Trade*, 1969.
17. Erik Gøbel: Sygdom og død under hundrede års kinafart, i: *Handels- og Søfartsmuseets Årbog 1979*, 75-130.
18. Rigsarkivet, Asiatisk Kompagni, Rullebøger 1775-1785 (lb.nr. 649-650).

19. Georg Nørregaard: Guldkysten. De danske etableringer i Guinea, i: *Vore gamle Tropekolonier*, 8, 1968, 19-50.
20. Erik Gøbel: Dansk sejlads på Vestindien og Guinea 1671-1807, i: *Handels- og Søfartsmuseets Årbog 1982*, 5-53, og Erik Gøbel: Den danske besejling af Vestindien og Guinea 1671-1838, i: *Handels- og Søfartsmuseets Årbog 1991*, 37-72.
21. Opstillet på grundlag af ovennævnte litteratur, suppleret med Rigsarkivet, Kommercekollegiet, Algierske søpasprotokoller 1747-1771 (lb.nr. 195-202) og 1778-1796 (lb.nr. 1186-1190) og 1797-1807 (lb.nr. 1850-1854).
22. Erik Gøbel: Danish Shipping along the Triangular Route, 1671-1802. Voyages and Conditions on Board, i: *Scandinavian Journal of History*, 36, 135-155.
23. Erik Gøbel: *Det danske slavehandelsforbud 1792. Studier og kilder til forhistorien, forordningen og følgerne*, 2008.
24. Svend Erik Green-Pedersen: Om forholdene på danske slaveskibe med særligt henblik på dødeligheden 1777-89, i: *Handels- og Søfartsmuseets Årbog 1973*, 27-76.
25. Leif Svalesen: *Slaveskibet Fredensborg og dansk-norsk slavehandel i 1700-tallet*, 1996.
26. Erik Gøbel: Madeira i dansk-norsk søfart og handel i det attende og tidlige nittende århundrede, i: *Sjøfartshistorisk Årbok 2003*, Bergen 2005, 129-156.
27. Erik Gøbel: Den danske besejling af Vestindien og Guinea 1671-1838, i: *Handels- og Søfartsmuseets Årbog 1991*, 55-57.
28. Rigsarkivet, Kommercekollegiet, Algierske søpasprotokoller 1778-1779 (lb. nr. 1186), pas nr. 252, 255, 304, 316 og 331/1779.
29. Rigsarkivet, Kommercekollegiet, Fortegnelse over de fra København færende koffardiskibe 1779, 1790, 1793-1794 og 1796 (lb.nr. 911) og Fortegnelser over de i Danmark og hertugdømmerne hjemmehørende skibe 1797-1815, København (lb.nr. 1812).
30. Mikkel Venborg Pedersen: *Luksus, Forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundrede*, 2013.
31. Anders Monrad Møller: *Københavns handelsflåde 1814-1832. En historisk statistisk detailundersøgelse*, 1974, 73-75 og 110-111.

Norske kjøpmenns forbindelser i København på 1700-tallet

– belyst gjennom Hans Hornemans arkiv

■ af Knut Sprauten

Denne artikkelen viser hvordan man ved hjelp av et kjøpmannsarkiv kan få innblikk i sammenhenger som ellers kan være vanskelig å dokumentere. Gjennom bestiktelser og et nært samarbeid med toppene av embetsverket i Norge og sentrale beslutningstakere i København kunne en storkjøbmand som Horneman på 1700-tallet ha innflytelse på hvordan Trondhiem stiftamt ble styrt som del av Danmark-Norge. Han fikk også drevet igjennom avgjørelser som fikk betydning for hans egen familie, hans private økonomi og for hans maktposisjon i en stor region i Norge.¹

Jeg har tenkt å ta dere med på en reise til Norge, nærmere bestemt til Trondheim by i første halvpart av 1700-tallet. Der skal vi møte en av byens største og mest betydningsfulle kjøpmenn, rådmann Hans Horneman. Han ble født i 1688 og da han døde i 1764, var hans bruttoformue godt over 320.000 riksdaler (det tilsvarer verdien av omkring 90. –100.000 kyr).

Horneman drev en omfattende handelsvirksomhet, og var av den typen mennesker som engelskmennene karakteriserer med uttrykket *He's got a finger in every pie*. I vår sammenheng er det viktigst å trekke fram hans betydning som eksportør av kobber, tørrfisk, klippfisk, sild, tran, trelast og tjære. Han importerte store mengder kornprodukter, salt, tobakk, vin, brennevin og andre matvarer av ulike slag. Dessuten innførte han krutt, hamp, ulike typer lin, voks, seglduk og tøystoff. Han var en av de viktigste partseierne ved kobberverkene i Trondhjem stift (med Røros kobberverk som det største enkeltstående bergverket), og framstod en tid som Trondheims største skipsreder med kontroll over 2/3 av byens skipsflåte. Han engasjerte seg i handel

Hans Horneman (1688–1764) var en mektig mann i Trondheim på 1700-tallet. Han giftet seg i 1716 med Mette Kristine Bonsach (1691–1773), datter av stiftsprost Gjert J. Bonsach (1653–1728) og Maren Andersdatter Aagaard. Han hadde en fremstående posisjon som kjøpmann og skipsreder og eide eller kontrollerte store deler av bergverksnæringen nordafjells. Han var en nøyeregnende mann som hadde glede av å spare noen skillinger. Etter gammelt fotografi i Trondheim Byarkiv (Flickr) af ulokalisert og anonymt maleri.

Hans Hornemans far var kjøpmann Henrik Horneman (1644–1716) født i Flensburg. Han flyttet til Trondheim og giftet seg i 1669 med Anna Nielsdatter Tønder (1644–1701). De hadde til sammen 13 barn, derav to sønner som vokste opp: Oluf, som ble kjøpmann i Amsterdam, og Hans, som ble kjøpmann og rådmann i Trondheim. Den nålevende slekten Horneman stammer fra Henrik og Annas datter nummer to, Anna (1671–1766), som var gift med eieren av Reins kloster, flensburgeren Ebbe Carstensen (1658–1736). Deres sønn Henrik Ebbesen (1694–1748) tok slektsnavnet Horneman.

med de vestindiske øyer (særlig St. Croix), etablerte jernverk og kruttmølle sammen med andre interessenter og stod sentralt ved opprettelsen av et sukkerraffineri i Trondheim i 1752.

Horneman overførte tollinntektene fra de tre kjøpstedene Trondheim, Molde og Kristiansund til Partikulærkassen (kongens egen kasse) i København i 18 år, og utførte dermed banktjenester for den dansk-norske stat i en tid da Norge manglet egen bank. Ikke minst interessant er det at han i perioden 1749–1764 også forpaktet tollinntektene fra de tre nevnte byene sammen med utvalgte venner. Det betyr at de på statens vegne kunne innsette egne tollere og tollbetjenter, og de effektiviserte tollinnkrevningen så sterkt at skipperne klaget: De kunne ikke lenger gå inn eller ut “af Deres Cahytte uden at geleides af 2 à 3 Visiteurer”, dermed fikk de ikke mulighet til å gjennomføre sine forretninger for seg selv.²

Den dansk-norske staten skulle ha et fast årlig beløp fra forpakterne, og hvis forpakterne greide å innkreve en høyere sum enn det avtalte beløpet, kunne de stikke mellomlegget i egen lomme. Dette overskuddet var i gjennomsnitt høyere enn den faste summen staten fikk av tollinntektene – og utgjorde i første tiårsperiode mer enn 350.000 riksdaler (3,5 tønne gull eller om lag 100.000 kuverdier) – og av dette overskuddet skulle Horneman ha 44 %.³

Det finnes et rikholdig privatarkiv etter Hans Horneman, med instruksjer, regnskapsmateriale og brev av ulike slag, og vi kommer ham og hans forbindelser tett inn på livet. Han hadde tusener av mennesker i sitt brød, og hadde et sterkt utbygd kontaktnett både til det lokale og det sentrale embetsverk i København og til handelsforbindelser i inn- og utland. Dette gjør det lett å få innsikt i sammenhenger som ellers ville ha vært skjult for oss. Horneman hadde et fast nettverk av kommisjonærer fra Arkangelsk i nord til de fleste store østersjøhavnene, i Hamburg, Amsterdam, London og Dublin, i Bordeaux, Lisboa og Bilbao. De økonomisk viktigste kommisjonærene holdt til i Amsterdam, Hamburg, Dublin og København.

En vanskelig arvesak

Hans Horneman innså tidlig at det var viktig for ham som kjøpmann, skipsreder, bergverksinvestor og sagbrukseier å holde seg på god fot med det lokale embetsverk innenfor Trondheim stift, enten det nå var stiftamtmenn, amtmenn,

fogder, lagmenn og sorenskrivere, biskoper, prester og offiserer. Men han trengte også å ha gode kontakter i København, hovedstaden i det dansk-norske imperiet. Av og til måtte han ha hjelp fra innflytelsesrike personer for å kunne påvirke beslutningsprosessene på høyeste nivå innenfor sentraladministrasjonen i København for å oppnå fordelaktige løsninger. Det tok tid å etablere slike forbindelser, så Horneman la opp en målbevisst strategi for å få det til.

Som ung kjøpmann fikk han erfare at den store nordiske krig ble en voldsom belastning for Norge i tiårsperioden fram mot 1720, både i form av krigshandlinger, kapring av skip, ødeleggelse av eiendom, utskrivning av soldater, ordinære skatter og stadig økende ekstraskatter. Men den dansk-norske staten hadde likevel ikke nok penger til en aktiv krigføring. Kongen og hans rådgivere bestemte seg derfor for å gjennomføre et tvangslån fra dødsbo med betydelige midler. Da Hans Hornemans far døde, ble skifteforvalterne tvunget til å låne kongen nesten 20 000 riksdaler fra dødsboet som bidrag til krigen mot svenskene i 1717–1718. Slottsloven på Akershus, som på den tid var øverste myndighet i Norge, lovte at pengene skulle betales tilbake etter ett år. Men årene gikk uten resultat, og arvingene ble nervøse for at de aldri ville få igjen de pengene som var stilt til rådighet. I 1723 gav Hornemans kontakt i København, Povel Conrad Bøckman, dem dårlige nyheter. I regjeringskontorene snakket man om at arvingene skulle få betaling straks så fremt de ville redusere sine krav med 25 %. Det ville arvingene ikke gå med på. Bøckman tilbød fortsatt sin hjelp vis-à-vis regjeringskontorene i København, og understreket at det skulle ikke mangle på “Smørelse” til de rette personer “– om den kand hielpe.”

27. mai 1724 gav Rentekammeret beskjed til arvingene om at det ennå ikke var satt av penger til dem. Horneman mente at han heretter ville oppnå bedre framdrift i saken ved hjelp av sin svoger Andreas Bonsach. Han bodde i København og hadde i to år vært lærer for barna til lensbaron Mathias Gyldenchrone, en mann med stor innflytelse i Danske Kanselli.⁴ Bonsach drøftet først arvingenes sak med fru Gyldenchrone, og fikk da beskjed om at Horneman måtte sende en skriftlig henvendelse om saken via sin svoger, men det var Bonsach som i sin tur skulle overlevere den til lensbaronen. Hemmelighet var viktig! Under ingen omstendighet måtte andre måtte få kjennskap til hva som hadde foregått for å hjelpe Horneman-arvingene. Gyldenchrone hadde tydeligvis mektige venner, og i 1728 kunne arvingene puste lettet ut. Tvangslånet skulle betales tilbake med renter.

Tidligere hadde Horneman prøvd å skaffe seg en annen hjelper med kontakter til topps i den dansk-norske sentraladministrasjonen i København. Han hadde henvendt seg til Bartolomeus Deichman, biskopen i Akershus stift. Han var en av de mektigste mennene i Norge på den tiden og kunne regne kong Fredrik 4. som en nær venn. Dessuten hadde biskopen svært god kontakt med oversekretæren i Danske Kanselli, Christian Møinichen.⁵

Men Horneman torde ikke satse fullt og helt på Deichman, for han hadde erfaring med at biskopen lett kunne “glemme” å ta opp saker som ikke var viktige for ham selv. Andreas Bonsach var mer pålitelig. Han hadde med suksess satt Horneman i forbindelse med lensbaron Gyldenchrone og knyttet bånd til Peder Ramshart, som i 1727 fikk den viktige stillingen som geheimekabinettsekretær i Rentekammeret. Ramshart hadde også et annet godt kort på hånden. Hans svigerfar var i ledelsen av Danske Kanselli, den tidligere nevnte Christian Møinichen. Horneman var dermed ikke avhengig av Deichmans velvilje.

Etter at norske kirker på landsbygda ble solgt på offentlig auksjon i 1723, skaffet Horneman seg eiendomsrett over flere kirker. Forholdsvis raskt havnet han i en feide om tiendeinntektene fra en av kirkene han hadde kjøpt, og kunne ha risikert at investeringen ble ulønnsom. Saken ble tatt opp med sentraladministrasjonen i rikets hovedstad. Takket være sin allianse med Ramshart og Møinichen var Horneman overbevist om at beslutningstakerne i København ville ta en avgjørelse i hans favør, og Bonsach fikk beskjed om å betale Ramshart godt for vel utførte tjenester.

Nytten av Hornemans forbindelse med Peder Ramshart og Christian Møinichen ble imidlertid kortvarig. De to hørte til kretsen rundt Fredrik 4. og dronning Anna Sophie, og ble avskjediget da Fredrik 4. døde og Kristian 6. ble konge.⁶ Biskop Deichman mistet samtidig også sin innflytelse ved kongens hoff. Horneman måtte se seg om etter andre innflytelsesrike personer, helst embetsmenn fra kretsen rundt kongen. Og det viste seg at Horneman ikke behøvde å gå langt for å finne en ny kandidat. Det var Jacob Benzon.

En venn med forbindelser

Jacob Benzon ble utnevnt til stiftamtmann i Trondheim i 1726, og fikk dermed et av de viktigste embetene i Norge. Han gjorde en lysende karriere.

Jacob Benzon (1688-1775) var jevnaldrende med Hans Horneman, og de to ble venner da Benzon tok imot embetet som stiftamtman i Trondheim i perioden 1726-1735. De fortsatte å holde kontakt med hverandre etter at Benzon flyttet fra Trøndelag. Benzon hadde en vellykket karriere som ble kronet med embetet som visestattholder og stattholder i Norge. Han mottok den høye ordenen ridder av Elefanten i 1763. Her ses hans portrett, sansynligvis malt av Johan Hørner, Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot. Foto: Lennart Larsen.

I 1735 ble han stiftamtman i Akershus (hovedstiftet i Norge), og i 1737 ble han første-deputert i Rentekammeret og fikk sete i Kommersekollegiet. Tre år seinere var han stiftamtman i Århus og i 1747 overpresident i København. Han kom tilbake til Norge som visestattholder i 1750 og var samtidig stiftamtman i Akershus (fram til 1763) og preses i Overhoffretten, som var den høyeste rettsinstansen i Norge, med appellrett til Høyesterett i København.⁷

Horneman ble en nær venn med den jevnaldrende Jacob Benzon, og i 1737 ble de også knyttet sammen med ekstra sterke økonomiske bånd. Horneman tok det økonomiske ansvaret for Benzons andeler i tre av kobberverkene nordafjells: Røros, Løkken og Kvikne. Disse partene gav i flere år kjempeoverskudd. Allerede i 1739 kunne Benzon bruke dette utbyttet til å innfri en personlig gjeld på 2100 riksdaler hos Hornemans svoger, den rike kjøpmannen Jonas Angell.

Det var Benzon som foreslo for Kristian 6. at Horneman burde utnevnes til rådmann i Trondheim, og kongen innfridde dette ønsket i 1731. Som stiftamtman var Benzon meget lydhor overfor Horneman og hans venner når det var spørsmål om nye statlige pålegg og reguleringer av næringslivet i Trondhjem stift. Også etter at han hadde flyttet fra Trondheim, fortsatte Benzon å gjøre nytte for seg i slike saker. Han gjorde sin innflytelse gjeldende i København og støttet anbefalinger fra dem som stod ham nær. Hornemann takket Benzon hjertelig for innsatsen i forbindelse med at Selbu kobberverk fikk toll- og tiende-frihet (20 % av produksjonsverdien) fordi han "visselig har talt med Kongen derom". Siden Benzon selv også var partisipant ved Løkken kobberverk, hadde han også personlig interesse av å anbefale søknader om fritak for avgifter for dette verket. Derfor informerte Horneman alltid Benzon om når en slik søknad skulle legges fram for kongen – og fritakene kom på løpende bånd. Horneman benyttet seg av Benzons innflytelse ved å sende inn ønskelister over hvem som skulle få viktige embeter i Trondhjem stift. Da svigersønnen Hans Collin i 1737 reiste til København for å søke embetet etter lagmann Abraham Drejer, bad Horneman Benzon om å hjelpe ham til rette. Denne innsatsen bidro til Collin ble lagmann samme år.

Horneman forsøkte å plassere "sine" kandidater når embeter ble ledige. Da byfogden i Trondheim døde i 1738, ble Benzon bedt om å sørge for at Hornemans tidligere tjener, Oluf Alsing, fikk embetet. Men Benzon kunne ikke gjøre noe denne gangen fordi Alsings søknad først var blitt sendt inn

etter at stillingen var besatt. Men lykken snudde seg for Alsing i 1743. Da ble han med Benzons hjelp fogd over Sunnmøre fogderi.

I januar 1741 hadde Benzon også ordnet det slik at Hornemans sønn Henrik fikk en stilling i Rentekammeret. Det ville gi nyttige kunnskaper og kontakter for familien Horneman. Henriks far gav klart uttrykk for at han ville satte pris på Benzon tjenester: “Hva det end koster, vil ieg gjerne betale.”

Henrik Stampe og Johan Ludvig Holstein

Som deputert i Rentekammeret hadde Benzon stor innflytelse på saksbehandling, og han kom også i nær kontakt med andre med makt, blant dem Henrik Stampe og hans venn og beskytter, Johan Ludvig Holstein. Holstein var oversekretær i Danske Kanselli fra 1735 og fram til sin død i 1763. Han hadde stor innflytelse over såvel Kristian 6.s som Fredrik 5.s politikk. I et oversiktsverk for norsk historie er han blitt beskrevet som én av de fire virkelige makthavere i Danmark-Norge.⁸

Professor Sverre Steen har karakterisert Henrik Stampe som den mann som hadde mest å si for utformingen av den økonomiske politikk i Danmark-Norge i 1750-årene. Han var en slags juridisk konsulent for forskjellige kollegier, særlig Danske Kanselli, og uttalte seg om saker som angikk jordbruk, håndverk, handel, forhold mellom by og borger, by og ladested. Fra 1753 av innehadde han tittelen generalprokurør, var professor i juss og medlem av høyesterett fram til sin død.⁹

I 1746 gjorde Stampe sitt beste for å redde Hornemans-familien fra en meget pinlig ekteskaps sak. Hans Horneman forsøkte å tvinge sin yngste datter til å gifte seg med den mye eldre fogden Oluf Alsing, som tidligere hadde vært farens tjener og venn. Men det lyktes ikke i første omgang fordi det gikk rykter i Trondheim om at bruden hadde satt sagt nei, og stiftamtmanden og biskopen stoppet vielsen. Men Horneman fant seg ikke i å bli motarbeidet, og tok raskt kontakt med Stampe for at han skulle få von Holstein til å instruere stiftets to høyeste embetsmenn om å legge sine innvendinger mot det planlagte ekteskapet til side. Horneman fikk det som han ville, og etter kort tid var vielsen gjennomført.

Stampe var også god å ha da Hornemann kom i konflikt med en viktig konkurrent innenfor trelasthandelen, Stie T. Schøller, om kontroll over sag-

bruksdrift i et område sør for Trondheim. Stampe kunne da fortelle siste nytt i København om Schøllers planer. Han ville trekke Horneman for Høyesterett, så nå burde “Hrr Raadmand [...] tage sine fornødne Præcautioner (forholdsregler) til sin Sags Tarv” (til beste for sin sak).

På grunn av at Horneman hadde så gode forbindelser til det sentrale embetsverk, tok mange personer kontakt med ham for å få utført tjenester i København. Gjennom sine kommisjonærer i hovedstaden kunne Horneman også løse inn bestallingsbrev for andre, og skaffe konfirmasjonsbrev og øvrige viktige dokumenter. Og han bidro til at enker og “faderløse” fikk overført sine pensjoner fra enkekasser i København til Trondheim.

Trondhemsjøpmannen kunne altså ved bruk av kontakter innen embetsverket oppnå sterk innflytelse for seg selv, familie og venner. Fordi han satt med den nødvendige ekspertise om prosedyrer og framgangsmåter ved søknader til det sentrale embetsverk, fikk han et fortrinn som kom i tillegg til hans økonomiske makt i lokalsamfunnet – han hadde det Pierre Bourdieu kaller *sosial og kulturell kapital*.¹⁰

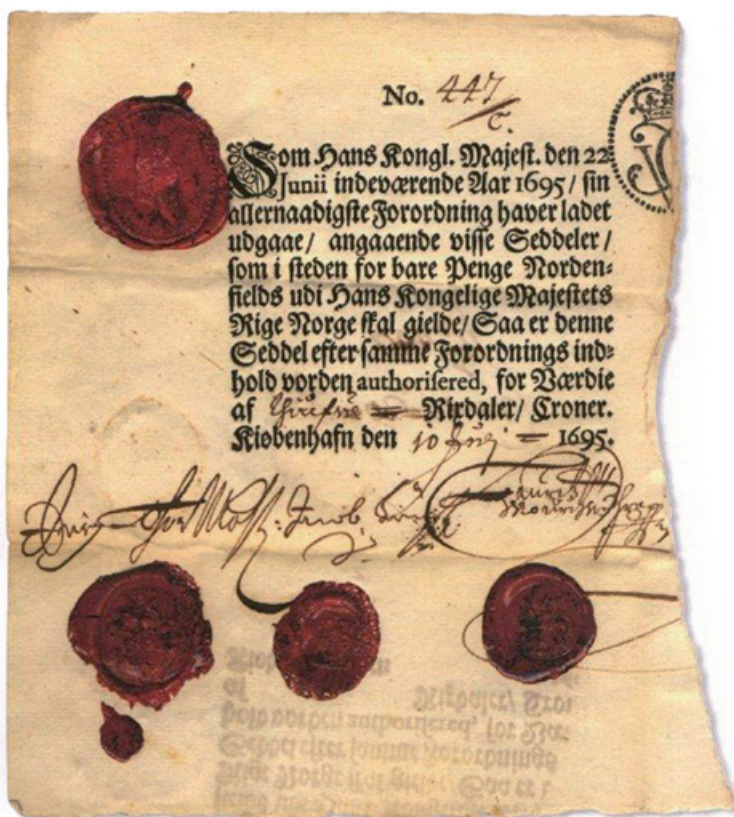
Kommisjonærer i København

Som reder og kjøpmann med omfattende eksport- og importhandel trengte Horneman å ha pålitelige forretningsforbindelser som kunne ta på seg ulike oppdrag på “fremmede steder”.

På 1720-tallet hadde Horneman tre kommisjonærer i København. Det var Povel Conrad Bøckman, Jean Jean Jr. og Joost van Hemert. De solgte Hornemans hollandske, tyske og engelske vekslere i hovedstaden og betalte hans utgifter i forbindelse med administrative tjenester, advokatsalærer, stevninger for høyesterett, lotterisedler osv. Forsendelse av vanlige handelsvarer mellom København og Trondheim hadde derimot liten økonomisk betydning.

Mellom 1727 og 1730 avsluttet Horneman sin forbindelse med Bøckman og Jean Jean Jr., og gjorde Joost van Hemert til sin hovedkommisjonær i København.

Hvem var så denne mannen med det hollandske navnet? Han var født i København i 1696 og fikk borgerskap som grosserer i 1727. Han grunnla et mektig handelshus, og hadde forbindelser med hoffet og foretok pengefor-

Norges første pengeseddel. Ved forordning av 22. juni 1695 gav Kristian 5. tillatelse til at visse sedler kunne brukes som kontanter i det nordafjelske i Norge (Vestlandet, Trøndelag og nordover). Denne seddelen som er datert 10. juli 1695, er den første norske pengeseddelen. Den ble trykt på hollandsk bølgepapir, og hadde en pålydende verdi var 20 riksdaler. En vanlig bergverksarbeider måtte arbeide i et halvt år eller mer for å tjene dette beløpet. Underskriften til venstre tilhører Jørgen Thormøhlen (trolig født i Hamburg omkring 1640). Han hadde utvandret til Bergen og skaffet seg stor formue som kjøpmann og skipsreder, men sedlene var ingen suksess. Bønder og fiskere ville ikke ha dem som betaling, og kongens embetsmenn aksepterte dem heller ikke som betaling for skatter og avgifter. Det gikk atskillig bedre med seddelutstedelsen da Kurantbanken (Den københavnske Assignations-, Veksel- og Laanebank) ble opprettet i 1736 begynte å utstede sedler, men sedler ble sett på med stor skepsis på 1700-tallet. Statsarkivet, Bergen.

retninger for kongen. Han ble direktør for Kurantbanken 1736 og for flere handelskompanier, og kunne influere på sentraladministrasjonens avgjørelser på mange plan og og påvirke dobbeltmonarkiets økonomiske politikk.¹¹

Som kommisjonær utførte Hemert både store og små tjenester for Horneman. Han kjøpte inn te, kaffe, sølvbestikk, malerier av kongefamilien og bestilte kjoler etter tilsendt modell for Hornemans hustru. Dessuten orienterte van Hemert om markedsforholdene i Østersjøen, og gav råd om kjøp og salg i de ulike havnene. Han var en viktig investor i det københavnske assuransekompani og forsikret mange av Hornemans skip. Hornemans supplikker til kongen ble sendt via van Hemert slik at han kunne levere dem direkte til ansatte i Rentekammeret og øve et påtrykk til gunst for sin patron. Han var heller ikke ukjent med å besørge “smørelse” til samarbeidsvillige embetsmenn.

Flere av rådmann Hans Hornemans nærmeste familie fikk også nyte fruktene av vennskapet med van Hemert når de oppholdt seg i København. Da Hans Collin var der for å søke kongen om embete i 1737, stilte van Hemert 1000 riksdaler til disposisjon for ham – etter ordre fra Horneman, som var Collins svigerfar. Van Hemert viste stor omtanke for Henrik, Hans Hornemans sønn, da han i 1740 ble sendt til København for å sette seg inn i forholdene i den felles dansk-norske sentraladministrasjonen. Van Hemert sørget for at han fikk kost og losji hos bokholder Christian Sigfried Hammelev i Kurantbanken, og han besøkte Henrik og oppmuntret ham når han var deprimert. Rådmann Horneman var engstelig for at sønnen skulle få for mye penger mellom hendene av van Hemert, for det kunne friste en ungdom til utskielser på et så vidløftig sted som København, men van Hemert tok Henrik i forsvar. Han brukte tiden godt og gikk aldri ut uten “at have Ærinder.”

Horneman begynte så smått å involvere seg i overføring av statsinntekter fra Trøndelag i 1720-årene. Det skjedde ved at hans kommisjonærer i København, Jean Jean Jr. og Joost van Hemert skaffet assignasjoner (anvisninger) på tollkassen og på militære kasser i Trondheim. Horneman innkasserte disse assignasjonene, og på den måten fløt offentlige midler inn i kjøpmannens forretningsdrift. Til gjengjeld måtte hans kommisjonærer i København innbetale tilsvarende summer til Partikulærkassen og Zahlkammeret. I forhold til seinere var det relativt små beløp Horneman fikk utlevert på slike overføringer, men de nådde opp til 3000 riksdaler i året.

Det var først fra nyttår 1747 at det ble store dimensjoner over Hornemans overføringer av offentlige inntekter til København. Han og hans gode venn, Hans Hagerup, ble kompanjonger og remitterte toll- og kobbertollinntektene fra Trondheim til København. De overførte halvparten hver av de tilgjengelige pengene, og samarbeidet dem imellom varte til Hagerup døde i januar 1753. Etter den tid overtok Horneman oppgavene alene.

Joost van Hemert fikk en stadig viktigere plass i Hornemans finanstransaksjoner utover 1740-tallet, og i København diskonterte han vekslers på Hornemans vegne for mange hundre tusen riksdaler. Over 90 % av inntektene av vekselalget gikk med til å betale tollinntektene fra Trondhjem stift inn i Partikulærkassen i København (kongens personlige kasse).

I løpet av de 18 årene mellom 1747 og 1764 hadde Horneman alene fått utbetalt i underkant av 650.000 riksdaler fra tollkassene i Trondhjem stift mot at van Hemert betalte tilsvarende beløp i København. Dette innebar i praksis at staten gav trondheimskjøpmannen fra 6 ukers til 3 måneders rentefri kreditt av de overførte beløp. I tillegg kom den kreditt som lå i selve vekselssystemet.

Det fantes store mengder penger i samle-kasser for statens inntekter i Norge, slik som tollkassene, stiftamtstuekassene, zahlkassen og militære kasser. En god del av beholdningen i disse kassene skulle overføres til København. Professor Gudmund Sandvik har i sin studie av norske finanser i tiden 1760–1779 vist at omtrent halvparten av statsinntektene i Norge ble overført til dobbeltmonarkiets felles kasser i hovedstaden. Dette måtte gi plass til flere formuende kjøpmenn som tenkte og handlet slik som Horneman. Den driftskreditten som bergenkjøpmannen Danckert Krohn for eksempel skaffet seg fra offentlige kasser i 1760-årene, bidro til at han kunne etablere seg som en av de store kjøpmennene på hjemstedet.¹² Krohn måtte også knytte til seg kommisjonærer og enkeltpersoner som hadde gode kontakter i rikets sentraladministrasjon i København.

Kan en studie av Hornemans forbindelser i København brukes til å si noe om hvordan andre norske kjøpmenns forbindelser til rikets hovedstad artet seg? Tross alt var det bare et fåtall som ble så rik, og kunne bygge opp et slikt kontaktnett som Horneman hadde. Hans virksomhet viser hvordan det var mulig for en kjøpmann å bygge opp en regional maktposisjon i Norge innenfor rammen av det dansk-norske dobbeltmonarkiet. Den ble blant annet holdt oppe av at han behersket det byråkratiske spill i hovedstaden og hadde

Gerrit Horneman var sønn av Hans Horneman (1688–1764) og Mette Kristine Gjertsdatter Bonsach (1691–1773). Han giftet seg første gang i 1746 med Elisabeth Hewet (1719–1772) og giftet seg som enkemann i København i 1778 med Agnethe Alette Hammelev (1733–1800), datter av bokholder Christian Siegfried Hammelev og Alette Buchhoff. Faren sendte Gerrit til Amsterdam i 1739. Der ble han satt i lære hos firmaet Daniel Wesling & Søn, som var farens viktigste kommisjonær. Gerrit skulle lære seg språk og sette seg inn i hvordan handel ble drevet på hollandsk vis. Han var brukte imidlertid mer penger enn hans far fant forsvarlig for “Gud og mennesker” og kastet bort penger på kortspill. Han var lite interessert i forretningene og ødet mer enn han tilførte, og hadde ingen etterkommere. Gerrit kjøpte seg fine titler. Han ble 1757 kammerråd og 1770 kammerherre. Titlene gav ingen reell innflytelse innenfor styre og stell, men gav ham en fin plassering innenfor kongens rangordning. Gerrit Hornemans bedsteforeldre kjøpmann Henrik Horneman (1644–1716) og Anna Nielsdatter Tønder (1644–1701) var foreldrene til Hans Horneman og stamfar til den norske Horneman-slekten. Han innvandret fra Flensburg til Trondheim og ble en av byens rikeste kjøpmenn.

evne til å finne dyktige samarbeidspartnerne med gode kontakter til kongen og kretsen rundt ham. På 1700-tallet fantes det også andre som han – norske “hornemenn” av samme eller mindre format.

Kjøpmann og far

Rådmann Hans Horneman hadde stor økonomisk suksess som forretningsmann i siste del av sitt liv, særlig etter at han ble tollforpakter i Trondheim og i underliggende tollsteder i 1749. Når det gjaldt barn og etterslekt, opplevde han store skuffelser. Han strevde forgjeves med å få sine to sønner, Gerrit og Henrik, til å ta etter farens arbeidssomhet og nøkterne levemåte. Han sendte dem til utlandet for at de skulle bli gode kjøpmenn eller embetsmenn, men sønnene greide ikke å fylle hans sko.

De brukte mer penger enn hva som var forsvarlig overfor Gud og mennesker, mente faren. Da de i 1746 skulle besøke København, leide de for eksempel hest og fin vogn, i stedet for å reise med postvogna som faren og andre bra folk pleide å gjøre. Farens oppfordring om å leve “tarvelig og anstendig sparsom” falt på steingrunn. De stiftet gjeld overalt, og han syntes de levde og oppførte seg som prinser. Andre folks barn, som hadde gått på skole sammen med dem, hadde blitt prester og førte seg vel, skrev Hans Horneman, “saa at man ser Glæde af dennem.”

Mens Gerrit fremdeles var på utenlandstur, opplevde faren til og med at det dukket opp et engelsk “Fruentimmer” i Trondheim som fortalte at hun var gift med sønnen. Ingen i familien hadde hørt et ord om dette, og Hans Horneman var dypt sjokkert: “og saadant haver man aldrig hørt om brave Folkes Børn.” To måneder etter sin hjemkomst, 8. desember 1746, giftet Gerrit seg med den engelske damen, Elisabeth Hewet, som kom fra et lite sted ved Manchester.

Gerrit var en forfengelig person som la mer vekt på et fint og lusuriøst levesett enn hardt arbeid. I løpet av tiden 1757 til 1770 oppnådde han å bli forfremmet fra kammerråd og opp til kammerherre. Men dette var titler som først og fremst skulle pryde bæreren, det reelle innholdet var nokså tomt. Verken i sitt første eller andre ekteskap fikk Gerrit barn, og hans gren av Hornemanfamilien døde ut. Også broren Henrik Horneman skaffet seg rangtitler og hadde nok en del av de samme trekkene som Gerrit når det

Hornemansgården ligger på torvet i Trondheim. Den har fått navn etter sønnen til en av Hans Hornemans mange nevøer, justisråd Henrik Horneman jr. (1738-1807), som kjøpte gården i 1765. I bakgrunnen ser vi Vår Frues kirke. Her var Hans Horneman kirkeverge i mange år. Bygården ble eid av Horneman-slekten fram til 1865. Trondheim politikammer holdt hus her i en årrekke, fram til 1974. Seinere ble gården brukt til leiligheter og kontorer. Hornemansgården er nå et treffsted for byens pensjonister, og drives av Pensjonistenes fellesorganisasjon. Her finner man bl. a. Café Horneman.

gjaldt forbruksmønster. I 1755 giftet han seg med sin nære slektning Sophie Horneman, datter av fetteren Henrik Ebbesen Horneman på Reins kloster. De fikk to mentalt tilbakestående barn, og en sønn som ikke hadde etterkommere. Heller ikke Henriks side av Hornemansfamilien ble ført videre.

Hans Hornemans eldste datter, Marie Christine, giftet seg i 1736, bare 17 år gammel, med justisråd og president Hans Collin i Trondheim. Brudgommen var 54 år gammel, seks år eldre enn sin svigerfar. Horneman hadde trukket i trådene slik at svigersønnen samme år ble utnevnt til lagmann og fikk en viktig plass i det lokale domsapparatet. Det er ingen tvil om at Hans Horneman hadde ivret sterkt for dette ekteskapet, men han fikk kort glede av det. Collin døde allerede i 1742. Marie Christine var bare 23 år da mannen døde, og forble i enkestand resten av livet. Faren hjalp henne med det hun trengte, fram til hun døde, bare 41 år gammel. Han førte nøyaktig regnskap over alle utlegg som han hadde på hennes vegne. Hennes sønn, Frederik

Collin, syntes moren måtte leve unødvendig sparsommelig siden faren var så lite raus. Han veide opp alt hun skulle ha i “lod og kvint”.

Hans Horneman tapte både penger og omdømme på å skaffe ektemann til sin yngste datter, Anna Marie. Faren avtalte ekteskap mellom henne og en mye eldre mann uten at hun visste om det. Farens utvalgte ektemann var Ole Alsing, som takket være Horneman hadde blitt fogd på Sunnmøre. De to skulle i fellesskap skaffe seg kontroll over oppkjøp og salg av fisk i denne regionen – til fordel for begge parter, og samarbeidet mellom de to skulle altså krones med bryllup.

Både svigerfar og –sønn håpet at Anna Marie skulle la seg “persuadere” (overtale) til gjenkjærlighet, men slik gikk det ikke. Hun maktet ikke å holde ut mer enn noen få år med fogden før hun forlot ham, og ekteskapet ble oppløst. De fikk ingen barn sammen. Saken måtte være ytterst kjedelig for Horneman og skadelig for hans omdømme i byen.

Anna Marie var lenge avhengig av farens understøttelse, men 12. mai 1759 giftet hun seg på nytt. Den utkårne var den 58 år gamle sognepresten i Selbu, Peter Kaasbøll Rosenvinge. Allerede etter sju års ekteskap ble hun enke, og hadde da fått fire barn. Bare ett av dem (en pike) opplevde å bli tenåring. Hun giftet seg i 1782, men døde samme år etter å ha født en pike. Dette barnet døde i toårsalderen, og dermed hadde heller ikke Anna Marie noen igjen etter seg.

Mange trekk ved Hans Hornemans personlighet virker som en slående illustrasjon av Max Webers framstilling av protestantisk etikk og kapitalistisk ånd. Ifølge ham skulle den asketiske, protestantiske mennesketypen ikke henfalle til lediggang og fornøyelser, det var den farligste av alle synder.¹³ Det var en god oppskrift på å lykkes i forretninger, men på det følelsesmessige området var den strenge linjen ingen suksess. Han støtte barna fra seg, og Gerrit ble hans rake motsetning. Ingen av Hans Hornemans barn fikk etterkommere som førte navnet videre.

1. Denne artikkelen er i hovedsak bygd på et større uttrykt arbeid: *Knut Sprauten: Hans Horneman og næringslivet i det trondhjemske 1720–1760*.
2. *Knut Sprauten: Staten og storborgerne, Finansiering av Hans Hornemans utenriks-handel 1745–1758*, uttrykt hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1974, 130.
3. *Knut Sprauten: Staten og storborgerne, Finansiering av Hans Hornemans utenriks-handel 1745–1758*, uttrykt hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1974, 132–133.
4. *Dansk biografisk Lexikon*. Udg. C.F. Bricka, Bind VI, 1892, 332.
5. *Dansk biografisk Leksikon*, 3. udgave, 10. bind, 1982, 204–205; Sverre Steen: *Det norske folks liv og historie gjennom tidene*, bind VI. *Tidsrummet 1720 til omkring 1770*, 1932, 11–15; *Norsk biografisk leksikon*, bind 2, 2000, 317–318.
6. *Dansk biografisk Lexikon*, Udg. C.F. Bricka, Bind XIII, 1899, 379.
7. Tor Weidling: *Eneveldets menn i Norge, Si-vile sentralorganer og embetsmenn 1660–1814*. Riksarkivarens Skriftserie 7, 2000: 129; jf. *Norsk biografisk leksikon*, Bind 1, 1999, 242.
8. Ståle Dyrvik: Norges historie. Red. Knut Mykland, Bind 8, Den lange fredstiden 1720–1784, 23–24; *Dansk Biografisk Lexikon*. Udg. C.F. Bricka, Bind VIII, 1894, 37–43.
9. Sverre Steen: *Det norske folks liv og historie gjennom tidene*. Bind VI. *Tidsrummet 1720 til omkring 1770*, 1932, 172.
10. Gunnar Aakvaag: *Moderne sosiologisk teori*, 2006, 154–155.
11. *Dansk biografisk Leksikon*, 3. udgave, 6. bind, 1980, 243–244.
12. Gudmund Sandvik: *Det gamle veldet. Norske finansar 1760–79*, 1975, 125.
13. Max Weber: *The theory of social and economic organisation*, 1964, 157–163.

København som Norges kulturelle hovedstad

■ Av Jørgen Haugan

København hadde i begynnelsen av 1800-tallet vært hovedstad i dobbeltmonarkiet gjennom flere hundre år. København hadde et vel utbygget nett av institusjoner, f.eks. Universitetet, Kunstakademiet, Det Kongelige Bibliotek, Det Kongelige Theater. København var et administrativt og kulturelt tyngdepunkt, som gjorde byen attraktiv også for nordmenn, både med henblikk på utdanning, forskning, kunst og kultur.

Den kulturelle union

Den politiske union sluttet i 1814, men den kulturelle fortsatte på fri basis i hert fall inntil 1905 og kanskje enda lenger. Innenfor litteratur, musikk, billedhuggerkunst, malerkunst, teater var det tett forbindelse mellom Danmark og Norge. Her ble det virkelig skapt en dansk-norsk felleskultur, så å si politisk post festum. Det paradoksale er altså at unionsoppløsningen førte til en utdypet kontakt mellom Danmark og Norge. Ja, man kunne si: aldri har den kulturelle forbindelsen vært tettere enn i hundreåret *etter* den politiske adskillelse. Hvordan kunne det skje?

Årsaken er naturligvis at det underutviklede Norge var avhengig av de kulturelle funksjoner som den gamle hovedstad København ivaretok. I likhet med en rekke andre store europeiske byer fikk København sitt Kunstakademi på 1700-tallet. Kunstakademiet i København, opprettet 1754, ble veien for norske malere født i begynnelsen av 1800-tallet. J.C. Dahl anses i dag som grunnleggeren av den norske malerkunst. Han fikk sin utdanning i København, før han endte som professor i Dresden.

De to norske komponister, Edvard Grieg og Johan Svendsen møtes utenfor Det Kongelige Theater på Kongens Nytorv. I følge tradisjonen sier den fullvoksne Johan Svendsen, som på denne tid er dirigent ved teatret, til sin verdensberømte kollega: "Endelig skulle vi to store møtes.". Maleri af Erik Henningsen, 1904 tilhørende Det Kongelige Teater. Fotograf: Ole Haupt.

Adolph Tidemand og Hans Gude fikk også deres utdannelse i København, før de endte i Düsseldorf som grunnleggere av den norske Düsseldorfskole. Gude ble senere professor i Karlsruhe. Senere i århundret, fra 1880-årene til århundreskiftet, var det Zahrtmanns tegneskole i København som ble mest søkt av norske malere, bla.a. Fritz Thaulow og Henrik Sørensen.

Norsk malerkunst begynte altså som en emigrantkunst. Norge manglet et borgerskap, mesener, kunstutstillinger. Forholdene var så dårlige at norske talenter var tvunget til å søke utenlands, til København, eller videre til Tyskland. Den kongelige tegne- og kunstscole i Kristiania begynte i 1818, men den var først og fremst en håndverkerskole. I 1869 ble skolen omorganisert, men først i 1909 ble Statens Kunstakademi opprettet. Et Nasjonalgalleri ble dannet i 1836 og tilbrakte en omflakkende tilværelse i tilfeldige lokaler inntil den nåværende bygning stod ferdig i 1881.

København var også møtestedet for norske billedhuggere i studietiden. Den norske klassisisme i billedhuggerkunsten (Hans Michelsen, Julius Middelthun og Stephan Sinding) springer alle ut av den tradisjon som ble grunnlagt av Bertel Thorvaldsen.

Også innenfor arkitekturen gjaldt det at nordmenn måtte utenlands. Det er verd å bemerke at den kongelige residens i Oslo, slottet, har en dansk byggmester, H.D.F. Linstow, der bl. a. hadde C F. Hansens Christiansborg i København som forbillede.

Innenfor musikk var det tilsvarende. Norske musikere søkte til København eller Leipzig. Edvard Grieg, grunnleggeren av det nyere Norges musikkliv, var selv grunnleggende påvirket av den danske komponist Niels W. Gade. Mange av Griegs komposisjoner er blitt til i Danmark i kontakt med dansk musikkliv, f.eks. den berømte klaverkonserten, a-moll-konserten. Komponisten og dirigenten Johan Svendsen er en annen sentral profil i norsk musikkhistorie. Han var kapellmester på Det Kongelige Theater i København i perioden 1883-1908 og hadde derved stor betydning som brobygger og inspirator for norsk musikkliv. Både med hensyn til opera og ballett var Norge lenge et u-land. Først så sent som i 1957 fikk Norge sin egen operainstitusjon: Den norske opera med Kirsten Flagstad som leder.

Inntil 1827 var det omreisende selskaper som sørget for teateropplevelser i Norge. Det året ble imidlertid Christiania Theater stiftet, for øvrig av en svensk aktør, J.P. Strömberg, som lenge hadde oppholdt seg i Norge. Tanken var å bruke innfødte skuespillere, men allerede første år måtte det tilkalles

dansk assistanse, og neste år gikk også ledelsen over på danske hender. I norsk teaterhistorie tales om “dansketiden” fra 1830 til 1863. Også det sceniske program var overveiende dansk. Johan Ludvig Heibergs vaudeviller var mest populære og ble spilt sammen med tyske stykker. Bortsett fra Ludvig Holbergs komedier var det nesten intet norsk scenisk materiale før Ibsen og Bjørnson går igang midt i århundret.

I 1863 ble Christiania Theater slått sammen med Kristiania norske Theater, opprettet i 1852. Ibsen hadde tidligere vært instruktør ved Det norske Theater i Bergen, opprettet av Ole Bull i 1850, og ble senere leder ved Kristiania norske Theater, mens Bjørnstjerne Bjørnson ble det nye sammenslåede teaters leder i 1865. I oppbygningen av et norsk teaterrepertoar står Ibsen og Bjørnson som de to toneangivende. Impulsene ble hentet fra Danmark og Tyskland. Forfattere som Adam Oehlenschläger, Henrik Hertz og Johan Ludvig Heiberg fungerer som normgivere for tilblivelsen av en selvstendig norsk dramakunst på denne tiden. Danske skuespillere har i samtiden utgjort forbilder for tradisjonsfattige norske scenekunstnere. Et uttrykk for denne arv og gjeld er Ibsens berømte “Rimbrev til fru Heiberg” fra 1871.

Da den unge nasjonen på 1800-tallet skulle bygge opp sin egen kultur, så skjedde det i nær forbindelse med, og avhengighet av danske og utenlandske institusjoner, personligheter, miljøer, åndelige kraftsentra. Den kultur som ble resultatet, og som nordmenn med rette kan være stolte av, skyldes i høy grad nordmenns vilje til å overskride nasjonale grenser og tilegne seg det fremmede. Den norske nasjonsbygging står i vesentlig gjeld til talentfulle nordmenn som i årevis bosatte seg i utlandet for å dyktiggjøre seg til sin gjerning innenfor sine ulike kulturelle områder.

Nordmenn og dansker hadde den gang en tettere følelse av kulturelt fellesskap enn i dag. Et morsomt eksempel på det er at det også står en dansker bak tilblivelsen av noe så norsk som Det Norske Arbeiderparti. Carl Jeppesen var i 1878 innvandret til Kristiania fra København. Han ble ansatt ved en børstefabrikk og brukte sine danske erfaringer i forbindelse med stiftelsen av Det Socialdemokratiske Parti i 1872 til å fremskynde dannelsen av et norsk søsterparti i 1887. Carl Jeppesen var redaktør av det norske *Social-Demokraten* fra samme år og ble i 1890 formann for Det Norske Arbeiderparti.

Konklusjonen må bli at den unge nasjonen Norge etter 1814 fikk bygget opp en selvstendig norsk kultur ved hjelp av nære forbindelser til sin gamle unionspartner, Danmark. I prinsippet kunne man fortelle nærmest ens-

Gyldendalske boglade i Klareboderne nr. 3 var en av Københavns betydeligste bokhandler med tråder ut i den store verden og ikke minst til Norge. Her møttes de norske forfattere og følte seg mer hjemme enn i datidens Christiania (Oslo). Bildet viser bogladen på sitt høydepunkt i 1904. Fotografi i Billedarkivet, Københavns Museum.

lydende, parallelle historier om hvordan norske malerkunst, norsk billedhuggerkunst, norsk musikk, norsk teater, norsk litteratur ble skapt i symbiose med danske og videre europeiske kontakter. I det følgende skal perspektivet imidlertid begrenses til litteraturen og Københavns rolle som Norges litterære hovedstad.

Norsk gullalder

I dansk litteraturhistorie er romantikken (1800-1850) selve gullalderen. I norsk litteraturhistorie er det moderne gjennombrudd fra 1870 selve gullalderen. Til

forutsetningene for den norske gullalder hører dels den danske romantikk, dels den danske kritiker Georg Brandes. En tredje institusjonell instans er like viktig: Gyldendalske Boghandel med dens direktør, Frederik Hegel.

De politiske begivenheter omkring 1814 var utenrikspolitisk styrt og ga ikke anledning til en norsk kulturell mobilisering. Åndslivet var stadig et dansk fenomen, og det samme ble romantikken med Henrik Steffens, Oehenschläger, Staffeldt m.fl., i Danmark innledet i begynnelsen av 1800-tallet. Først midt 1820-årene begynner det å skje noe i Norge med Henrik Wergeland og J.S. Welhaven. Henrik Wergeland ville skape en ny norsk kultur, mens Welhaven ville bevare kulturfelleskapet med Danmark. Hans tilhengere ble kalt “danomaner”, og det var ikke positivt ment.

Romantikken kommer altså tidsmessig forsinket til Norge, som nesten ikke får del i den tidligste romantiske strømning fra århundrets begynnelse, den tysk inspirerte universalromantikk. Det ble derimot den senere nasjonalromantikk som kom til å dominere i den norske litteratur. Nasjonalromantikken betød et løft for de norske kunstnere, og flere forfattere meldte seg. Problemet var: hvordan få tekstene utgitt? Norge manglet kulturelle institusjoner, både forlag og bokhandlere. Bjørnstjerne Bjørnson forteller at han kom i klørne på private, skurkaktige forleggere. Ibsen manglet også pålitelige forleggere og et marked i Norge.

Det er også nasjonalromantikken som skaper det åndelige rom for de betregnte norske kunstnere, og da i den form som kalles skandinavismen. Det var en bevegelse på midten av 1800-tallet, holdt oppe av nordiske studenter som møttes med den forestilling, at de nordiske folk hadde den samme rot og burde slå seg sammen som en skandinavisk enhet under en konge, som gjerne måtte være den svenske. Det var ved et skandinavistisk treff i Uppsala at Bjørnson møtte Gyldendals direktør, Frederik Hegel, og fortalte om sine trengsler. Det opstod et særlig nært vennskap mellom de to, som ble avgjørende for fortsettelsen. Hegel sa at Bjørnson bare skulle komme til ham. Han kunne tilby et vel etablert forleggersystem og bokhandlere og et stort leseinteressert og kjøpelystent publikum. Bjørnson kom i 1861 med sine bondefortellinger, “Arne”, “En glad Gut” og “Synnøve Solbakken”, og de ble alle sammen store salgssuksesser i Danmark.

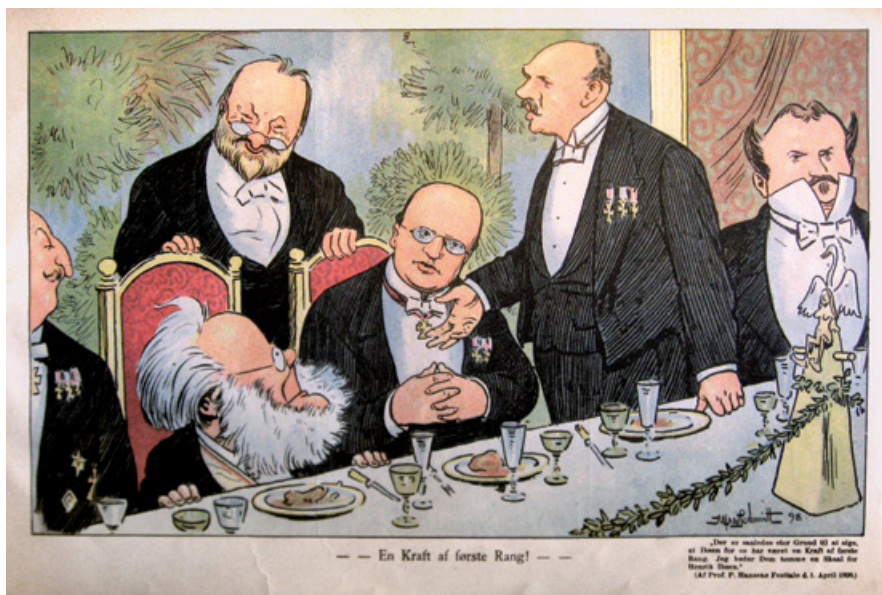
Noen år senere berettet Henrik Ibsen til Bjørnson om sine kvaler med norske forleggere. Bjørnson anbefalte ham å oppsøke Hegel. Det gjorde Ibsen, første gang med *Brand* i 1865. Dette verk ble også en stor suksess, som

Som direktør var Frederik Vilhelm Hegel (1817-1887) den samlende kraft i Gyldendals forlag, som han ledet fra 1850 til sin død i 1887. Han utga hovedverker av de sentrale norske forfattere: Bjørnstjerne Bjørnson, Henrik Ibsen, Jonas Lie, Alexander Kielland m.fl.

kom i flere opplag. Deretter kom alle Bjørnson og Ibsens verker ut hos Gyldendalske Boghandel. Ibsen har en gang i et brev takket Hegel og erklært at uten ham ville det vært vanskelig å forestille seg en karriere som dikter.¹

Dermed var løsenet gitt, og den ene dikter etter den andre fulgte etter til Frederik Hegel: først Jonas Lie, Alexander Kielland. Senere kom Kristian Elster, Sigbjørn Obstfelder, Knut Hamsun, hele den norske dikterflåten utkom på det danske forlag. Denne diktning vakte oppsikt ute i Europa. Diktningen ble internasjonal, men det var dikterne også. Ibsen satt i Roma, Dresden, München, mens Jonas Lie satt i Paris, og Alexander Kielland bodde også utenlands i perioder.

Henrik Ibsen feiret sin 70 års dag ved en stor fest på Hotel d'Angleterre på Kongens Nytorv. Festtalen ble holdt av journalist og litterat, professor Hans Christian Peter Hansen. Hans karakteristikk av den store norske dramatiker som "En Kraft af første Rang" falt ikke i god jord hos jubilanten, men derimot hos karikaturtegneren Alfred Schmidt i *Blæksprutten* 1899. Københavns Rådhusbibliotek.

Da var romantikken blitt avløst av nye ideologiske tendenser, det moderne gjennombrudd i 1871. Georg Brandes brøt med romantikken og ville ha en litteratur på naturalistiske premisser. Brandes var misfornøyet med sine "blødsødne" danske diktere og søkte til Norge, hvor han fant et sterkere kritisk engasjement. De fire store: Bjørnson, Ibsen, Kielland og Lie legger grunnen til den norske litterære gullalder.

Hjemkjøpet

Neste historiske milepæl er 1905, hvor personalunionen mellom Norge og Sverige blir oppløst. Først det år blir Norge en helt selvstendig stat, noe som

skapte en ny kulturpolitisk situasjon. Det langvarige litterære fellesskap i 1800-tallet mellom Danmark og Norge, som begge nasjoner hadde hatt utbytte av, ble plutselig et ideologisk nasjonalt problem. Det var kunstnerne og de intellektuelle, som skapte det nye Norge på 1800-tallet. Dengang gjorde det intet at de kunstnere nordmenn var så stolte av, var utkommet på et dansk forlag. Det var meget å være takknemlig for fra norsk side overfor Danmark. Et uttrykk for denne følelse kan man se ved valget av monark i 1905. Det ble en dansk prins, Christian 10's bror, prins Carl, nordmennene valgte og ga navnet Håkon den 7. Verre hadde "400-årsnatten"² ikke vært enn at man ville bevare kontakten med Danmark.

Allikevel – 1905 og norsk suverenitet betød en helt ny kulturpolitisk situasjon. Det kunne på disse vilkår ikke lenger forsvares at norske kunstnere skulle utkomme på et dansk forlag. Nå het det: "norske bøker på norske forlag". Neste fase handler om hvordan de norske dikterne kom tilbake Norge. Den dramatiske historien har den nasjonalt klingende tittel: hjemkjøpet. Den er fortalt av Harald Grieg i boken *En forleggers erindringer* (1971).

I 1904 opprettet Gyldendalske Boghandel en filial i Kristiania, noe som ble oppfattet som en grov provokasjon: Nå gikk Danmark på rov blant norske diktere i hjemlandet. På den tiden var Aschehoug det største norske forlag med William Nygaard som direktør. Gyldendals direktør, Peter Nansen, kontaktet William Nygaard i 1905.

Peter Nansen er klar over at den politiske utvikling ville få konsekvenser for det gamle dansk-norske kulturelle samarbeid. Nansen tilbyr Nygaard, at han kan få kjøpe rettighetene til hele den klassiske norske litteratur, utkommet på hans forlag. Det var samtidig Nansens kongstanke å få skapt et stort nordisk forlag gjennom en sammenslutning av Aschehoug og Gyldendals norske filial.

Nygaard svarte positivt på henvendelsen, men understreket samtidig at det måtte unngås at det fremtidige samarbeid fikk skinn av en fordekt manøvre med det formål å sikre at Gyldendal i det stille erobret Aschehoug og nøytraliserte den norske emansipasjonsbevegelsen i norsk bokhandlerbransje: norske bøker på norske forlag. Det lå altså en frykt i Nygaards svar, både overfor Nansens hensikter, men også overfor den norske nasjonalistiske offentlighet og dens mistillit til enhver form for utenlandsk innflytelse.

Nygaards på en gang positive og fryktsomme svar fremtvinger en lang redegjørelse fra Nansen, hvor han på den ene siden forstår nødvendigheten

av norsk åndslivs frigjørelse fra Danmark, og på den annen side taler for en fortsettelse av samarbeidet, nå mellom to likestilte nasjoner. Han vil ikke bryte av broen mellom de to lands kulturer. Sammen står de to små land sterkere enn hver især alene. Nansen skriver:

“Den norske Litteratur, hvis den ikke bliver en Bygde-Litteratur, maatte være godt gal, om den opgav den nordiske Førerstilling, som den i Kraft af sin Forbindelse med Danmark har haft i de sidste 30-40 Aar. Et Brud vil i Øjeblikket mere ramme Norge, fordi Norge reelt har haft og har den største Fordel af den litterære Union mellem Danmark og Norge.”³

Forhandlingene strandet imidlertid, dels på prisen for å overta rettighetene, dels og især på en norsk frykt for et fortsatt samarbeid med den gamle kulturmaktt.

Peter Nansen hadde sterke kort på hånden. Ikke bare de eldre, vel-etablerte forfattere, men også nyere, norsk-nasjonale forfattere søkte til Gyldendalske Boghandel, noe som av mange nordmenn ble følt som et forræderi. F.eks. stod det i 1870-årene en bitter strid om utgivelsen av norske folkeeventyr, der Peter Christian Asbjørnsen, halvdel av den mytiske duo Asbjørnsen og Moe, insisterte på at denne erkenorske publikasjonen skulle ut på Gyldendal og ikke et norsk forlag. Underlig nok insisterte også Ivar Aasen, nynorskens far, på at hans samlede skrifter skulle utkomme på Gyldendal. Det ga mere prestisje å utkomme i Danmark enn i Norge, selv for en av de nasjonalistiske bakmennene for Ibsens skapelse av begrepet “400-årsnatten”.

De berømte norske diktere, de fire store, var overhodet ikke villig til å gi avkall på det dansk-norske fellesmarked og motsatte seg enhver tilbakeføring til norske forlag. Selv etter Norges selvstendighet i 1905 fastholdt de kontakten til Danmark og Gyldendalske Boghandel i København.

Henrik Ibsens sønn, Sigurd Ibsen, solgte alle rettighetene til sin fars produksjon i 1905 for 150.000 kroner til dansk Gyldendal. Året etter ville også Bjørnson selge:

“Har Ibsen faaet 150.000, kan Gyldendal vel nok give mig 200.000. Thi Gyldendal bør huske, at jeg har tilført Forlaget baade Kielland og Lie og mange andre. Nu er Ibsen en rig Mand og jeg en fattig. Og Pokker tro, om min Litteratur dog ikke vil holde sig længere end Ibsens.”⁴

Her tok Bjørnson skammelig feil, men han fikk de pengene han bad om. I 1906 døde Kielland. Samme år ble rettighetene til hans verker solgt til Gyl-

William Nygaard (1865-1952) erhvervet i 1888 sammen med Th. Lambrechts H. Aschehoug & Co Forlag i Kristiania, som han i 1900 ble eiere av. I de følgende år ekspanderte virksomheten, og i 1908 grunnla Nygaard en filial av sitt forlag i København, som motvekt mot den filial av Gyldendal som i 1904 ble opprettet i Kristiania. Fotografi av Forbech, Oslo 1901. Det Kongelige Biblioteks Billedsamling.

Bjørnstjerne Bjørnson døde den 26. april 1910 i Paris. Hans lik ble ført på jernbane til København, hvor en enorm menneskemengde fulgte den store nordmann fra Hovedbanegården gjennom byen til Københavns Toldbod. Herfra seilte den norske kongelige flåtes flaggskip, "Norge", på Kong Håkons bud, den gamle republikaner hjem til Norge. Her ses menneskeskarene på Kongens Nytorv, nettopp som kisten passerte. Fotografi fra Billedarkivet, Københavns Museum.

dendal for en billig penge. Holdningen var at Kielland nok ikke ville holde seg. I 1907 hadde Jonas Lie hørt om de mange pengene Ibsen og Bjørnson hadde fått, og nå ville han – og ikke minst fru Thomasine Lie – selge. Fru Lie hadde satt seg i hodet at hennes manns verker måtte være mer verd enn de andres. Under 300.000 var det ikke tale om at de ville gå. Det endte med at de gikk ned til 200.000. Så klaget Sigurd Ibsen over at hans fars produksjon var satt 50.000 lavere enn Bjørnson og Lies. Det ble så ordnet.

Aschehougs første firmamerke kjennes fra et forlagsprospekt fra 1909, som reklamerte for en rekke norske forfattere. Da bodde forlaget på adressen Gothersgade 28. Senere flyttet man til Krystalgade 16, hvor Københavns Kommunes Hovedbibliotek i dag holder til. Uglen ble benyttet som varemerke frem til 1990-årene. Det Kongelige Biblioteks Småtryksafdeling.

William Nygaard opprettet en filial av Aschehoug i København – som motvekt mot Gyldendals filial i Kristiania. Nå ville nordmennene gå på rov blandt danske diktere. Det mest berømte verk, som Aschehoug i Danmark utga, ble Martin Andersen Nexøs roman *Ditte Menneskebarn*, som kom 1917-21 etter at Nexø hadde brutt med Gyldendal. Nygaards tanke var å skape en konkurransesituasjon, som skulle gjøre dansk Gyldendal mer samarbeidsvillig. Det lyktes ikke, men det var tett på.

I 1920 ble det nemlig ansatt en ny norsk direktør i den norske filialen av Gyldendal, den kjente Harald Grieg, bror til dikteren Nordahl Grieg. For å stoppe William Nygaards mangeårige bestrebelser fikk Harald Grieg den idé at den norske avdeling av Gyldendal skulle kjøpe forfatterrettighetene til den norske klassiske litteratur fra dansk Gyldendal. Det ble innledet forhandlinger, og initiativet ble vist utstrakt velvilje. En kontrakt ble inngått, og prisen for den norske gullalderlitteraturen ble satt til kr. 2.350.000, en anselig sum i datidens penger. Halvdelen skulle betales kontant, resten i form av et obligasjonslån til forrentning over tyve år.

Det ble ingen lett oppgave å skrape sammen kr. 1.200.000. Knut Hamsun la 200.000, og så var det nasjonal aksjetegning. I løpet av 1925 ble beløpet innsamlet og betalt. Dermed var de norske diktere på dansk forlag kommet hjem igjen til Norge,

Obligasjonsgjelden var neste post. Norsk Gyldendal utga Bjørnsons samlede verker i 12 skinnbind til hans hundreårsjubileum i 1932. Utgaven ble solgt i 70.000 eksemplarer! Harald Grieg noterer fornøyet at det ble brukt 45.000 får til innbindingen av verkene!! Fortjenesten på salget var større enn gjelden til dansk Gyldendal. Så i 1932 var den norske avdeling gjeldfri og “400-årsnatten” endegyldig forbi.

Det siste spørsmål var forlagets navn. Kunne det stadig hete Gyldendal, luktet det ikke for meget av Danmark? Det var forslag fremme om “A/S Snorre”, “A/S Norrøna” eller “Det norske Forlag”. “Gyldenhoug” var også nevnt. Løsningen ble den nøytrale og historisk dekkende: *Gyldendal Norsk Forlag*.

Da de norske diktere reiste hjem til Norge, betød det så slutten på det litterære og kulturelle samarbeid med Danmark?

Nei. Annen verdenskrig skapte nye forbindelser, som bl.a. Det dansk-norske fond med institusjonene: Schæffergården i Danmark og Lysebu i Norge er levende uttrykk for. Sigurd Hoels *Møte ved milepælen* (1947) var lenge en norsk-dansk klassiker.

Johan Borgen hadde en fortid i København, og Aksel Sandemose var en dansk forfatter som emigrerte til Norge. Nobelprisvinneren Sigrid Undset ble født i Kalundborg. Tarjei Vesaas ble lenge oversatt og utkom på samme dag i Norge, Sverige og Danmark med Torben Brostrøm som dansk oversetter.

Den siste gang Danmark gikk i bresjen for Norge var i forbindelse med Jan Kjørstad. Hans trilogi om Jonas Wergeland var en kjempesuksess i Danmark, men ikke i Norge. Så da Jan Kjørstad i 2001 mottok Nordisk Råds pris for sin trilogi, har mottakelsen i Danmark banet veien for hans suksess.

De litterære relasjoner mellom Danmark og Norge er stadig sterke. Noen av tidens mest leste norske forfattere, også i Danmark, har danske aner, Per Petterson en dansk mor, og Lars Saabye Christensen dansk far. I begge forfatterskaper spiller den danske forbindelse en vesentlig rolle. Men karakteristisk nok utkommer disse store norske forfattere i dag ikke på Gyldendal, men på andre danske forlag, Per Petterson på forlaget Batzer & Co, som drives av en nordmann.

Man kan diskutere, om det en gang har vært en “400-årsnatt” i forholdet

Schæffergården er opprinnelig oppført som stallbygning til Jægersborg Slott, men ble i 1755 erhvervet av hoffsnikker Didrich Schæffer, som ombygget huset til beboelse. Bygningen er gjennom årene blitt kraft endret, men i 1920 ble huset restaurert ved Kaare Klint og i vidt omfang ført tilbake til en antatt skikkelse fra midten av 1700 tallet. Som takk for den mat som ble sendt fra Danmark til norske barn under 2. verdenskrig, ble det innsamlet penge til et fond, Fondet for Dansk- Norsk Samarbeide. For noen av disse fondsmidler ble det erhvervet to bygninger: Schæffergården i København og Lysebu ved Holmenkollen i Oslo. Begge tjener i dag som kursussted for henholdsvis norske og danske studenter og forskere. Fotografi 2014 ved Bjørn Westerbeek Dahl.

mellom Danmark og Norge. Men alle de kunstnere som her er behandlet, har alle sammen vært enige om at det ikke er tilfellet. De har alle sammen nydt godt av fellesskapet med Danmark. Man kunne spørre: hva skulle de norske kunstnerne på 1800-tallet ha gjort uten København? Uten det levende forlagsmiljø i København, kanskje ingen Ibsen – uha!

Kilder

Opplysninger til avsnittet “Den kulturelle union” er samlet fra artikler i Norges kulturhistorie 1-8. Oslo 1979-81.

Niels Birger Wamberg's bok: *Digterne og Gyldendal. Kapitler af et forlags historie*. Kbh. 1970 har dannet grunnlaget for fremstillingen av de norske forfattere på dansk forlag.

Avsnittet “Hjemkjøpet” er basert på Harald Griegs bok: *En forleggers erindringer*. Oslo 1971, kapitlet “Hjem til Norge”.

-
1. Niels Birger Wamberg: *Digterne og Gyldendal. Kapitler af et forlags historie*. 1970, 52.
 2. Uttrykket “400-årignatten” (Fra *Peer Gynt*, 1867) er skapt av Henrik Ibsen som satire over nasjonalistiske nordmenn med et rent negativt forhold til unionstiden med Danmark.
 3. Harald Grieg: *En forleggers erindringer*. Oslo 1971, 78.
 4. Harald Grieg: *En forleggers erindringer*. Oslo 1971, 454.

København som residens for de dansk-norske konger

■ Af Thomas Lyngby

København var de dansk-norske kongers vigtigste by under næsten hele fællestiden. I 1416 inddrog kong Erik af Pommern byen, der ellers havde hørt under Roskilde-bispen. I de følgende årtier kan man se, hvordan slottet i København gik fra at være ét af kongens vigtigste til at blive dét vigtigste.

Fra gammel tid rejste kongerne fra slot til slot og opslog deres residens og regeringssæde, hvor de var. Vigtige embedsmænd og hoffolk tog del i det omrejsende følge. I Christoffer af Bayerns regeringstid (1439-48) blev halvdelen af kongebrevene imidlertid dateret på Københavns Slot – et tegn på den særlige betydning, som byen begyndte at få for kongen og hans regering. Fra ca. 1500 blev kancelliet betegnelse for en lokalitet på slottet, og i løbet af 1500-årene samledes rigets dokumenter på Københavns Slot, hvor de tidligere også havde været på slottene i Kalundborg og Vordingborg. Således blev København i 1500-årene etableret som Danmark-Norges hovedby, og under enevælden blev den betegnet som kongernes residensstad.

Omkring kongen færdedes hans voksende husholdning med det selskabelige hof, hvis størrelse, manerer og fornemhed var med til at understrege kongens ophøjede position og prestige. Fra 1447 har man de ældste hofregnskaber, der viser, at Christoffer af Bayern var omgivet af 31 “hofsinder”, det vil sige unge adelsmænd – flest danske, men også norske, svenske og tre tyske. Tilsvarende havde dronningen en halv snes jomfruer. Hoffet blev betjent af en stor mængde tjenestefolk, der sørgede for herskabernes personlige opvartning, køkkenet, bageriet med videre. I de følgende århundreder voksede hoffet med tilhørende tjenerstab sig stadig større.¹

Men det var ikke kun på slottet, at den kongelige tilstedeværelse satte sig spor – også i byen genererede den vækst med et bredt spekter af købmænd og håndværkere, der kunne levere de mange specialvarer og tjenesteydelser, som et hof fordrerede.

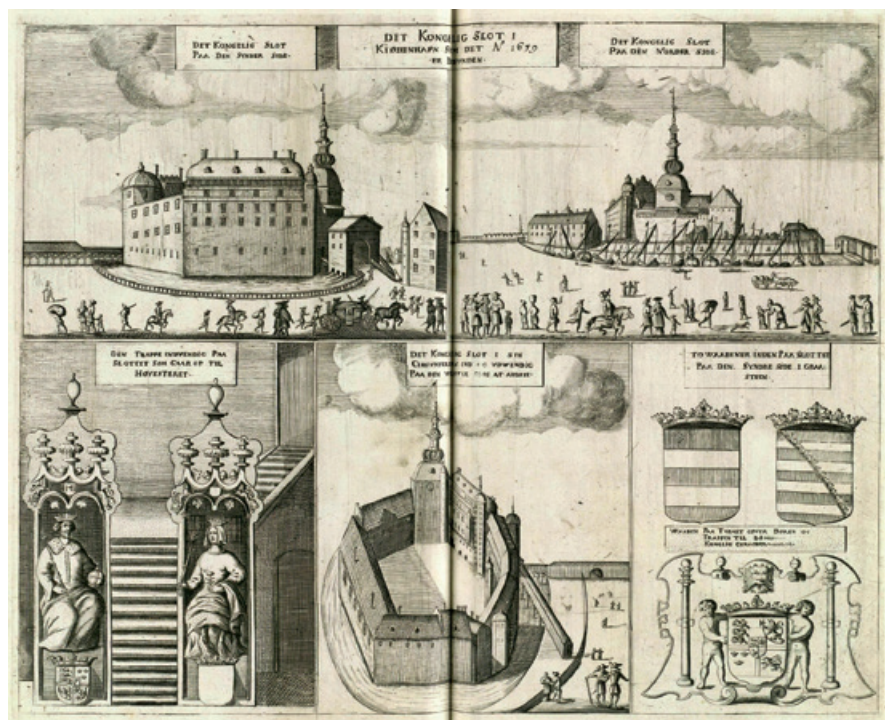
København blev afgørende for kongemagten, og kongemagten for København – de var knyttet sammen af nære, gensidige bånd. Ifølge overleveringen skal mange københavnere have grædt, da Christian II forlod byen og landet. Sikkert er det, at kongens politik havde gavnet købstæderne og frem for nogen by København. Belejringen og indtagelsen af København blev helt afgørende for de jyske oprøreres konge, Frederik I, således som den også blev det et årti senere for Christian III under Grevens Fejde. Den hidtidige slesvig-holstenske hertug, Frederik I, opholdt sig nok hellere på Gottorp Slot end i København, men byens betydning fornægtede sig ikke, og det var her, han lod sig krone til dansk konge. Christian III måtte indtage byen for at blive konge, men siden satte han sig sikkert fast og byggede slottet om, så det blev en passende ramme om et renæssancehof. Slottet fik svungne købertage, blev kalket hvidt, og kongefløjen blev forhøjet til seks etager.²

Kongen og hans hof virkede som en magnet på overklassen. Adelige købte huse og gårde i byen for at kunne tage del i hoffets fester – og hoffets og aristokratiets livsstil smittede af på byens rigeste købmænd, håndværkere og gejstlige. Da Christian I i 1479 oprettede universitet i byen, blev lærde professorer også en del af byens ledende lag.

Herredage og selskabsliv

Et tegn på, at København gradvist blev den vigtigste by, var det, at de store rigsforsamlinger, herredagene, i stigende grad blev henlagt til København. Herredagenes kongelige retterting, der var en forløber for Højesteret, gav anledning til en opblomstring i byens selskabelige liv. Adelige med store følger viste sig i byen og prøvede at overgå hinanden med prægtige klædedragter og anden ydre glans.³

Med enevælden blev herredagene afskaffet, men kongens permanente tilstedeværelse i København – i det mindste i vintermånederne – gjorde, at byen hvert år i månedsvis tiltrak det højere aristokrati og dannede ramme om dens selskabsliv.

Københavns Slot, som det så ud i anden halvdel af 1600-årene, præget som det var af renæssancens ombygninger. Perspektiv fra Peder Hansen Resen: Atlas Danicus, 1677.

Kongen, eliten og dele af borgerskabet samledes ved selskabskulturen på slottet og i palæerne med koncerter, maskerade, saloner, assembleer og soupéer med videre, samt fra midten af 1700-årene til forestillinger i Det Kongelige Teater og Hofteatret.

De kongelige begav sig også ud af slottet for at deltage i de øvre sociale lags liv. I senmiddelalderen og renæssancen foregik det for eksempel i den selskabelige badestuekultur. Christoffer af Bayern frekventerede Sten Peder-sens bade, vist nok Strandbadstuen i Badstuestræde.⁴ Badstuerne var indrettet med saunalignende dampbade, og når varmen blev for kraftig, kunne man hælde en spand koldt vand over sit hoved eller ligefrem lægge sig i et

svalende kar. Man talte med de andre badegæster, fik et glas vin eller et krus øl og spillede måske skak eller kastede med terninger.⁵

Badstuekulturen døde ud allerede på Christian IV's tid, men kongen fortsatte med at aflægge besøg i de fornemmes huse. Under 1700-årenes raffinerede selskabsformer kom de kongelige i aristokratiets palæer, og det kunne tage sig ud, som det gjorde i januar 1768, da J.P.E. Bernstorff gav en stor fest for 150 gæster. De kongelige ankom kl. 3 om eftermiddagen lige efter komedien og blev til bal til kl. halv fem den følgende morgen. Der var lige så mange tjenere til stede for at sørge for gæsterne.⁶

En tradition fra middelalderen og frem til moderne tid var, at de kongelige tog del i selskabeligheden i Danske Kompagni, senere kaldet Det Kongelige Kjøbenhavnske Skydeselskab og Danske Broderskab. Her mødtes konger, adelige og fremtrædende borgere på tværs af det gamle standssamfunds grænser.

Slottet

Centrum for hoffet og for den kongelige regering var slottet. Slottet var selve rammen om de kongeliges liv – her opholdt de sig gerne under en stor del af deres opvækst, her blev de ofte gift, og her fejrede de også andre skelsættende fester.

Kort efter sin tronbestigelse iværksatte Christoffer af Bayern en udvidelse af slottet. Siden fulgte Christian III's førnævnte istandsættelse i 1500-årenes midte. I forbindelse med Christian IV's store fester blev slottet ligeledes moderniseret, men rammerne begyndte at blive snævre – og et par timers rejse nord for byen lod kongen sit nye prestigeslot, Frederiksborg, opføre.

Efter enevældens indførelse blev det kongernes udtrykte ønske at få et nyt, passende residensslot i København. Christian V lod udfærdige flere planer til et, og i sit hemmelige testamente til sin søn og efterfølger, Frederik IV, beklagede han, at han på grund af krig og anden ugunst ikke havde kunnet bygge et nyt slot, der kunne tjene til den enevældige kongemagts ære og anseelse. Han opfordrede derfor sin søn til at opføre et efter en af de modeller, han havde fået udfærdiget.⁷

Frederik IV gjorde imidlertid ikke, som hans far foreslog. Lidt uden for byen lod han Frederiksborg Slot opføre, og i selve København valgte han at lade

Københavns Slot ombygget i barokstil af Frederik IV. Tegning fra Frederik V's Atlas, Det Kongelige Biblioteks Kortsamling.

det gamle slot ombygge radikalt. De krumme og uregelmæssige fløje i Københavns Slot blev rettet op, og vinduerne blev anbragt mere regelmæssigt; vindeltrapper blev erstattet af ligeløbstrapper. Til enevældens ekspanderende hofhusholdning blev hele etager indrettet med små værelser til pager og tjenere.

Det nye Christiansborg Slot i 1700-årenes midte. Kobberstik efter tegning af J.J. Bruun. Tegning fra Frederik V's Atlas, Det Kongelige Biblioteks Kortsamling.

Da ombygningen var færdig i 1729, lignede Københavns Slot et barokslot, så vidt det nu var muligt. Året efter døde kongen. Da skal de gamle fundamenter allerede være begyndt at skride under tyngden af den forhøjede bygningsmasse. Den nye konge, Christian VI, besluttede at bygge et nyt slot, der matchede, hvad man kendte fra de store europæiske hovedstæder.

I 1740 var de 2000 håndværkere, der arbejdede på Christiansborg Slots opførelse, nået så vidt, at kongen, dronningen og hoffet kunne flytte ind. Slottet skulle senere komme til at rumme mere end 800 mennesker. Dertil kom 85 med tilknytning til hoffet, der boede i Prinsens Palæ på den anden side af Marmorbroen. Endelig var der 225, der virkede ved hoffet, men havde bolig ude omkring i byen.⁸

Som det også havde været tilfældet på Københavns Slot, anskueliggjorde Christiansborgs indretning, at kongens person og magten var uadskillelige. Den nye mødesal for Højesteret lå i nærheden af kongens personlige ge-

Prinsens Palæ, set fra Christiansborg Slots søndre ridebanefløj. I forgrunden ses pavillonerne ved Marmorbroen og en del af ridebaneanlægget, der har overlevet de to slotsbrande i henholdsvis 1794 og 1884. Fotografi af Bjørn Westerbeek Dahl, 2014.06.13.

makker, og Gehejmekonseilets sal lå mellem kongens audienssal og hans soveværelse. Det meste af det storslåede slot gik til grunde ved branden i februar 1794. De fleste regenter har siden boet i Amalienborg-palæerne, som kongefamilien begyndte at erhverve efter Christiansborgs brand.

Kongemagtens fester og byrummet

Ved forskellige festligheder inviterede kongen større eller mindre dele af byens indbyggere indenfor på sit slot, så de kunne deltage eller være tilskuere til hoffesterne. Det kunne for eksempel være for at overvære konge-

Turnering. Fra en turnering på Amagertorv i 1557. Kurfyrst August af Sachsen besejrer den danske adelsmand Jørgen Lykke. Kopi af Gustav Otto Müller efter panel i Dresden. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Foto: Kit Weiss.

familien spise. Ved de pragtfulde kongelige tafler kunne der være dækket op med guldservice, sjældne retter og skueretter, og rummene, hvor det foregik i, var gerne udsmykket med allegoriske dekorationer skabt til lejligheden. Københavnerne kunne her opleve lidt af hoffets fortryllende stråleglans – og kongemagtens ophøjede position blev samtidig bekræftet af tilskuernes blikke og forbløffelse.

Omkring år 1800 stimlede københavnerne gerne sammen, når Christian VII, kronprins Frederik (VI) og den øvrige kongelige familie lod sig se i Frederiksberg Have om søndagen. De kongelige roede på kanalerne, og ofte lagde de til ved Det Kinesiske Lysthus for at drikke te.

Men det var ikke altid, man var henvist til at nøjes med at se på. Nogle af hoffets festligheder gav også anledning til mange menneskers deltagelse. Det gjaldt for eksempel maskeradeerne, der var populære under Christian VII. Maskeradeer på slottet kunne samle flere tusinde deltagere.

De største af hoffets fester bredte sig helt ud i det københavnske byrum. Det gjaldt for eksempel de fester, der markerede overgangene i de kongeliges liv – fødsel, bryllup, tronbestigelse, særlige jubilæer og død. Byens indbyggere blev tilskuere til spektakulære processioner, dystridt og andre konkurrencer

samt rideopvisninger med kongelig deltagelse. Byens indbyggere forventedes også selv at bidrage til festlighederne. Borgerskabets egne musik- og militærkorps stillede op til underholdning og parade. Det kunne stå for opførelsen af festdekorationer eller udsmykning af egne huse. Disse dekorative indslag supplerede dem, som kongerne selv stod for, når byens rum blev omdannet til en mægtig kulisse for at fejre kongemagten.

Kongelige fødsler og dåb

Med etableringen af arvekongedømmet i 1660 blev den ældste prins født til at være tronarving – og derfor blev det vigtigt at markere sådanne fødsler. Et eksempel er, da Frederik V's dronning Louise den 29. januar 1749 fødte kronprins Christian, den senere Christian VII.

Morgenen efter, at den lille prins var kommet til verden, proklamerede hestegardens pauker og trompeter, fodgardens oboister og tre gange ni kanonskud fra voldene og flåden den glædelige begivenhed. Alle i København residerende rangspersoner indtil oberster og etatsråder samt gejstligheden og magistraten blev tilsagt til dåbshandling på Christiansborg.

Den nyfødte lå til beskuelse i dronningens audienssal i en paradevugge under en rød fløjlsbaldakin med krone på toppen. Prinsen var svøbt i sølvbroderet klæde, og henover vuggen lå elefantordenen. Efter fremvisningen blev den nyfødte båret ind i dronningens soveværelse for at blive døbt. Denne del af seancen var det kun kongefamilien, elefantriddere, medlemmer af Gehejmekonseilet og overhofmarskal Adam Gottlob Moltke, der overværede.

De øvrige indbudte måtte vente i audiens- og forgemakket. Alle byens kirkeklokker kimedede ved dåben, herved kunne også de, der ikke var indbudt på slottet, vide, at den nyfødte nu blev døbt. De kongelige fester vedrørte alle. Men gennem nærhed og distance blev det markeret, hvor fornem man var.⁹

Kongelige bryllupper

En kongelig bruds indtog i byen blev overværet af titusindvis af indbyggere og tilreisende. Brudgommen modtog sin brud uden for byens porte og sam-

Skitse af Boye Mogens til stik af Peter Friis af æresport, rejst i Størrestræde i 1790, da det nygifte par, kronprins Frederik (VI) og Marie Sofie Frederikke gjorde deres indtog i København. I baggrunden skimtes hovedfacaden til det første Christiansborg Slot. Det Kongelige Biblioteks Billedsamling.

men drog de gennem den festudsmykkede by – oprindeligt til hest, senere i kareter.

Det var almindeligt, at Københavns indbyggere samt byens og statens institutioner bidrog med triumfbuer og andre udsmykninger opsat til lejligheden. Festlighederne kunne stå på i dagevis med processioner, forestillinger, konkurrencer og storslåede fyrværkerier som nogle af mange prægtige indslag i byrummet.

Tronskifte

Christoffer af Bayern blev kronet i Ribe, men fra og med Christian I og indtil enevældens indførelse blev begivenheden henlagt til Frue Kirke i København. Under klokkers ringen, kanonsalutter, trompeter og paukeslag bragte adelsmænd regalierne til kirken, hvor Christian I blev kronet af ærkebiskop Tue Lund, der rakte sværd og krone til kongen og lagde scepteret i hans hånd.¹⁰ Med enevældens indførelse blev kroningerne erstattet af de såkaldte salvinger, som foregik på Frederiksborg Slot. Med salvingerne blev det understreget, at den nu arvelige kongemagt ikke blev overdraget af noget menneskes hånd. København var dog i reglen det første sted, at et tronskifte blev bekendtgjort, når det fra et af slottets vinduer blev udråbt, at den gamle konge var død, og at en ny var trådt til.

Da Christian V døde den 25. august 1699 var det således storkansler Conrad Reventlow, der bekendtgjorde tronskiftet fra et af vinduerne på Københavns Slot. Efterfølgende red to kongelige herolder omkring i København og meddelte kongeskiftet på pladser og gadehjørner, mens der blev slået på pauker og blæst i trompeter.¹¹

Den døde konges krop blev balsameret og lå derefter udstillet på lit de parade. Christian V lå i sit audiensgemak på Københavns Slot, og for en sidste gang kom der de næste halvanden måned gæster og besøgte ham. Hans øjne var dækket med et klæde, men for standspersoner blev klædet fjernet, så de kunne se, at livsgnisten var udslukt.

Efter lit de parade blev kisten lukket, og castrum doloris blev indrettet. Christian V's kiste blev i Københavns Slotskirke stillet på et seks fod højt podium. Fire korintiske søjler bar en fløjls-himmel, der var oplyst af mange lys. Man så kongens portræt samt forgyldte og forsovlede figurer, der repræsenterede kongens mange dyder.

På dagen for kistens overførelse til Roskilde Domkirke blev der afholdt ligprædiken og sørgehøjtidelighed, og på kistens vej gennem byen havde husejerne udsmykket deres ejendommers facader som en sidste hyldest til den gamle konge.

De enevældige salvingsceremonier blev som før nævnt henlagt til Frederiksborg Slot, men da Christiansborg Slot var færdigindrettet, og de enevældige konger havde fået en passende københavnerresidens, lod Christian VII sig salve i Christiansborg Slotskirke i 1767. Ved kroninger og salvinger festede

alle undersåtterne. De fornemme på slottet, mens der udenfor blev serveret spidstegte okser og andre retter med vin til. Da Frederik VI skulle salves, var Christiansborg brændt, og ceremonien blev atter henlagt til Frederiksborg.

Den sirlige residensstad – den permanente fejring af kongemagten¹²

Da Erik af Pommern inddrog København, var den Danmarks største by; i Norge var Bergen imidlertid på dette tidspunkt stadig større. Gennem 1600-årene og navnlig under enevælden voksede København sig langt større end alle andre købstæder, som kongen herskede over. Fra 1660 til 1690 fordobledes indbyggertallet til omkring 60.000. Så stor var væksten i folkemængden, at det i 1665 blev nødvendigt at indføre færdselsregler, da de fornemme kørte i kareter samtidig med, at flere brugte arbejdsvogne. Det hed sig blandt andet, at ingen måtte køre umanerlig hurtigt, hvilket kunne forurolige syge folk og overhovedet være til skade for folk og fæ.

Væksten i Københavns befolkningstal fortsatte op gennem 1700-årene. Til trods for, at der årligt døde flere københavnere, end der blev født, og til trods for pestens hærgen i 1711, hvor mere end 20.000 af byens indbyggere bukkede under, boede der ved folketællingen i 1769 93.000 mennesker i København.

Nye huse blev bygget, og kongen var overordentlig tilfreds, hvis de bidrog til forskønnelse af hans residensstad. Gang på gang friholdt han bygherrer, der opførte sirlige, murede huse for grundskat. I 1683 udstedtes en kongelig forordning, der skulle sørge for “gadernes skikkelighed og husenes udseende, samt til en sirlig proportion i vores kongelige residensstad København”.

Det mest markante udtryk for den nye by i den tidlige enevælde var det brolagte Kongens Nytorv, der tog form i 1670'erne og 80'erne. Midt på pladsen anlagdes en træomkranset barokhave, Krinsen, hvor Nordens første rytterstatue blev opsat i 1687: Abraham-César Lamoureux havde i forgyldt bly fremstillet den enevældige majestæt, Christian V, til hest, klædt som en romersk kejser. Pladsen afgrænsedes af fornemme bygninger, der alle skulle opføres efter anvisning af stadsbygmesteren – et nyoprettet embede, som skulle være med til at regulere opførelsen af nye bygninger i residensstaden.

I husrækken omkring pladsen indgik fire palæer – en ny bygningskategori, der hidtil ikke havde eksisteret i hovedstaden, og i de følgende årtier blev der bygget flere andre fornemme palæer i hovedstaden. Den største manifestation til residensstadens forskønnelse var anlæggelsen af et helt nyt kvarter, Frederiksstaden, i 1749, der markerede 300-året for den første oldenborgske konge. Blandt de mange fornemme huse i den nye bydel blev der opført ni palæer, de fire omkring den centrale ottekantede plads, hvor Jacques-François-Joseph Salys rytterstatue af Frederik V i 1771 blev stillet op.

Kredsen af de fornemme huse omkring de kongelige statuer på Kongens Nytorv og den centrale plads i Frederiksstaden var sindbilleder på enevældens ideal. Kongen var den centrale figur, som den enkeltes gunst afhang af, men også en konge, der regerede via den elite, han omgav sig med.

De vigtigste dele af København blev en smuk ramme om den enevældige kongemagt. De store fester og deres midlertidige dekorationer fik et mere permanent og monumentalt præg. Hele byens sociale liv, dens erhvervs- og næringsliv blev præget af det hof, der satte tonen. Neden under den glatte overflade fandtes alskens rygter og historier om, hvad der også foregik ved hoffet af eskapader og udskejelser – historier, som nyfigne københavnere lagde øre til og genfortalte. Men det er en anden historie.

-
1. Helge Gamrath: Københavns Slot, i: Kristian Hvidt m.fl. (red.): *Christiansborg Slot*, 1. 1975, 65-67; Erik Kjersgaard: *Københavns Historie*, 1. 1980, 117-143.
 2. Helge Gamrath: Københavns Slot, i: Kristian Hvidt m.fl. (red.): *Christiansborg Slot*, 1975, 80-87.
 3. Helge Gamrath: *Københavns Historie*, 2. 1980, 118-20.
 4. Erik Kjersgaard: *Københavns Historie*, 1. 1980, 134.
 5. Troels Troels-Lund: *Dagligt Liv i Norden*, 6. udgave. 1. bind. 1968, 494-500.
 6. Aage Friis: *Bernstorffske Papirer*, 1. 1904, 391-392; Aage Friis: *Bernstorfferne og Danmark*, 2. 1919, 284.
 7. Thomas Lyngby: Den dansk-norske solkonge, i: Thomas Lyngby m.fl.: *Magt og Pragt*. 2010, 105-110.
 8. Nils G. Bartholdy: Paradeslottets hverdag, i: Kristian Hvidt m.fl. (red.): *Christiansborg Slot*, 1. 1975, 326.
 9. Thomas Lyngby, Den dansk-norske solkonge, i: Thomas Lyngby m.fl.: *Magt og Pragt*. 2010, 114-117.
 10. Erik Kjersgaard: *Københavns Historie*, 1. 1980, 144.
 11. Thomas Lyngby: Den dansk-norske solkonge, i: Thomas Lyngby m.fl.: *Magt og Pragt*. 2010, 117-120.
 12. For dette afsnit henvises til Thomas Lyngby: *Decorum og commodité*, i: *Historiske Meddelelser om København*, 2007-08. 63-94.

København som centrum for den landmilitære sektor 1660-1814

■ Af Karsten Skjold Petersen

København var ikke blot rigets største by, men også den største fæstning. Garnisonen var den absolut største i tvillingeriget, og den rummede desuden de vigtigste militære institutioner samt mobiliseringsbeholdningen af våben. Alle der ankom til kongens by måtte passere de militære vagter ved byens porte, og alle vågnede og gik i seng til Hærens musiksignaler.

I denne artikel redegøres for Hærens fysiske tilstedeværelse under enevælden fra afslutningen af Karl Gustav Krigene i 1660 indtil afslutningen af Englandskrigen i 1814, og dens indflydelse på dagliglivet i hovedstaden.¹

“...den 17. april 1783 drog vi på ny efter otte timers march om eftermiddagen klokken 4 ind i København.

Jeg studsede, da jeg så denne i sandhed kongelige og udmærket smukke by. Jo nærmere vi kom til den ny del af staden [Ny-København], desto flere prægtige og store bygninger så vi, og da vi over Kongens Nytorv blev ført ind i Amaliegade, hvor byens kommandant boede, voksede vor beundring, da vi så denne gade på begge sider flankeret af lutter palæer.”

Den nyhvervede musketer Theodor Ulrich Nübling, 1783.²

Hærens organisation

Kongeriget Danmark-Norge havde to hære, den danske og den norske, som fungerede næsten uafhængigt af hinanden, og som på papiret var omtrent af samme størrelse. Den danske hær omfattede også hertugdømmerne Slesvig

og Holsten, og den var langt mere forpligtet af garnisonstjeneste end den norske hær. Dette skyldtes primært, at truslen mod Danmark og hertugdømmerne var taktisk større. Der blev derfor generelt opretholdt et højere sikkerhedsniveau i disse dele af riget. Hvor den norske hær primært bestod af udskrevne bønderkarle, som normalt kun blev indkaldt til den årlige eksercertid, da bestod den danske hær primært af hvervede soldater, der i princippet var til stadig tjeneste.

Karl Gustav Krigene 1657-60 markerede et afgørende vendepunkt i byens militære historie. Indtil da havde det været praksis at hverve en hær, hvis en krig truede. Dette skete også, da Karl Gustav Krigene brød ud, men da de sluttede, blev hæren ikke opløst, som det i tidligere tider havde været praksis. Kong Frederik III. tiltog sig enevældig magt og opretholdt hæren for at sikre sin magt. Fra 1660 havde Danmark altså en stående hær. Ganske vist havde man haft et par nationale regimenter siden 1614, men de udførte ikke fast garnisonstjeneste, og de undslap aldrig helt militspræget, inden de ved Skånske Krig 1675-79 blev omdannet til hvervede regimenter.

Den hvervede stående hær blev fra 1701 suppleret med en landmilitærs af udskrevne bønderkarle, som kun indkaldtes til nogle få ugers øvelser under den årlige eksercertid, og de kom aldrig til København, hvorfor vi ikke vil ofre dem mere opmærksomhed i denne artikel.³

Hæren omfattede fire våbenarter: Fortifikationsetaten (fra 1763 benævnt Ingeniørkorpset), artilleriet, kavaleriet og infanteriet, hvoraf infanteriet var omkring fire gange så stort som de øvrige tilsammen. I påkommende tilfælde kunne der nedsættes et overordnet krigsråd, men en fast generalstab blev først oprettet 1808.

Kavaleriet og infanteriet bestod af en række forskellige afdelinger, hvis antal og fordeling ændredes talrige gange i den omhandlede periode.

Som garnisonsby rummede København lidt mere end halvdelen af den hvervede del af den danske hær. Resten af Hæren var fordelt på den store grænsefæstning Rendsburg og en række købstæder i Danmark og hertugdømmerne. Garnisonen i København omfattede i lange perioder 6-7 infanteriregimenter, herunder Den kongelige Livgarde til Fods; to tredjedele af artilleriet og ingeniørerne; Livgarden til Hest samt Landkadetkompagniet. Fra slutningen af 1700-tallet blev garnisonen forøget med en husareskadron og et par lette infanterienheder.

København havde altid været befæstet – i middelalderen med bymur

København over fæstningen ca. 1800

København o. 1800 med markering af militære anlæg og bygninger.

Vagter

- 1 Hovedvagten på Kongens Nytorv
- 2 Østerport vagt
- 3 Østerport Ravelin
- 4 Nørreport vagt

- 5 Nørreport Ravelin
- 6 Vesterport vagt
- 7 Vesterport Ravelin
- 8 Amagerport vagt
- 9 Amagerport Ravelin

- 10 Toldbodvagten
- 11 Slotsholmsvagten
- 12 Quintus Bastion (vagt)
- 16 Wilhelm Bastion (vagt)
- 23 Kalvebod Bastion (vagt)
- 25 Rysensteen Køkkenkurv (vagt)
- 26 Rysensteen Bastion (vagt)
- 34 Rosenborg Bastion (vagt)
- 54 Tøjhusvagten

Bastioner m.v.

- 12 Quintus Bastion (vagt)
- 13 Charlotte Bastion
- 14 Frederik Bastion
- 15 Karl Bastion
- 16 Wilhelm Bastion (vagt)
- 17 Prinsesse Sophie Bastion
- 18 Ulrich Bastion
- 19 Løvens Bastion
- 20 Elefantens Bastion
- 21 Panterens Bastion
- 22 Enhjørningens Bastion
- 23 Kalvebod Bastion (vagt)
- 24 Kalvebod Køkkenkurv
- 25 Rysensteen Køkkenkurv (vagt)
- 26 Rysensteen Bastion (vagt)
- 27 Holcken Bastion
- 28 Gyldenløve Bastion
- 29 Schack Bastion
- 30 Helmer Bastion
- 31 Hahnen Bastion

- 32 Ahlefeldt Bastion
- 33 Stadsøbersten Bastion
- 34 Rosenborg Bastion (vagt)
- 35 Quitzow Bastion
- 36 Peuckler Bastion
- 37 Rosenkrantz Bastion
- 38 Grønland Bastion

Kaserer

- 39 Sølvgades Kaserne (infanteriet)
1765-1771
- 40 Strandgades Kaserne (artilleriet) 1791
- 41 Hestegardens Kaserne 1792
- 42 Ridende artilleris kaserne 1795
- 43 Husarkasernen 1795
- 44 Wildersgades Kaserne
(Marinekorpsset) 1802-03
- 45 Kronprinsessesegades Kaserne
(Marinekorpsset) 1802-03
- 46 Gothersgade kaserne
(Livgarden til Fods) 1786

Andet

- 47 Kastellet 1661-1664
- 48 Tøjhuset 1598-1604
- 49 Gothersgades Eksercerhus 1787
- 50 Stokhuset 1723-1724
- 51 Garnisons Kirke 1703-1706
- 52 Garnisons Kirkegård 1671
- 53 Frihedsstøtten 1797 (vagt fra 1796)
- 54 Tøjhusvagten

og tårne. Men udviklingen af artilleriet gjorde dog efterhånden de traditionelle bymure uegnede til at forsvare byen. I stedet havde man brug for høje jordvolde, der kunne absorbere kraften i anslaget fra kanonkuglerne. Under Christian IV. blev den middelalderlige bymur derfor revet ned og erstattet af en bastionær fæstning efter de nyeste nederlandske principper. Med matematisk nøjagtighed var skudlinjer udtænkt, så man altid kunne bestryge en angribende fjende. Foran de store, stejle jordvolde var en bred og dyb voldgrav. Volde og grave skulle forsinke fjenden mest muligt ved et

stormløb. Jo længere tid fjenden var om at forcere forhindringerne, des mere tid havde man til at beskyde ham med kanoner og håndvåben.

I voldgraven foran byportene placerede man en lille ø, en såkaldt ravelin, der skulle forhindre en fjende i at beskyde porten direkte. Også ravelinen var udstyret med en ydre vold, og tilmed var vejforløbet lagt på en sådan måde, at det slog et knæk midt i ravelinen, der yderligere sikrede skudlinjen.

Alle broerne over byens voldgrave var forsynet med vindebroer, som blev hejset op hver aften. Tilsvarende blev byens porte låst, og angiveligt blev nøglerne oprindeligt båret op til kongen. Om historien er sand vides ikke, men det blev i hvert fald hurtigt praksis, at byens nøgler overnattede hos byens kommandant. Hver nat var byen således en helt lukket fæstning, som en fjende ikke kunne overrumple. Fordelen ved at lukke byen helt af var desuden, at man gjorde det meget svært for egne soldater at desertere, og næsten umuligt for driftige typer at smugle varer ind i nattens mulm og mørke. I slutningen af 1700-tallet eksperimenterede man med at holde Østerport åben om natten, men dette satte udbruddet af Englandskrigen i 1801 en effektiv stopper for.

Det var forbudt byens borgere at køre og ride på voldene, men de måtte godt spadsere på stierne. For at hindre nedslidning af voldene var det forbudt at færdes på skråningerne, men for at holde bevoksningen nede, solgte Hæren græsningsrettigheder til borgerne. De eneste bygningsværker på voldene var dels nogle krudtmagasiner inde i bastionerne, dels en række vejrmøller på voldkronen, hvor vinden var bedst. Driften af disse møller blev udliciteret ligesom græsningen.

Så snart Frederik III. havde tiltaget sig enevældig magt i 1660, iværksattes bygningen af en stor, femtakket bastionær fæstning på den gamle Sankt Annæ Skanses plads mod nord. Fæstningen, som vi i dag kender som Kastellet, hedder egentligt Citadellet Frederikshavn. Det var en lukket fæstning med egen kommandant, og dens volde og grave vendte også ind mod byen så den kunne forsvare sig mod alle sider. Den svenske storm i 1659 stod således endnu i frisk erindring, og hvis byen skulle falde, havde man i Kastellet et sidste tilflugtssted. Byggeriet af Kastellet blev forestået af den nederlandske fæstningsekspert Hendrick Ruse, og det stod færdigt 1664.

Den næste større tilføjelse til byens forsvarsværker kom 1682-92, hvor de østligste syv bastioner på Christianshavn anlagdes ud mod vandet for at beskytte flådebasen på Holmen.

Fæstningsanlægget på Københavnersiden blev sløjfet over en længere

Tøjhusanlægget og Bryghuset på Slotsholmen. Geddes eleverede kort 1761, gengivet i Bergiafondens rekonstruktion 2002.

periode. Man begyndte med at nedbryde byportene 1856-57, og i perioden fra 1872 til 1913 blev voldene brugt til at fylde gravene op. I dag kan der kun anes få rester af voldene, bedst i Østre Anlæg. Helt anderledes er det på Christianshavn, hvor forsvarsværkerne henstår relativt velbevarede, om end langt mere bevoksede end de oprindelig var.

Militære bygninger

Hæren havde brug for mange bygninger til produktion og opbevaring af materiel og forråd; til at huse de mange vagter samt til indkvartering af soldater og heste.

Til den første kategori hørte markante bygninger som Tøjhuset, Proviantgården og Bryghuset på Slotsholmen samt Gjethuset på Kongens Nytorv.

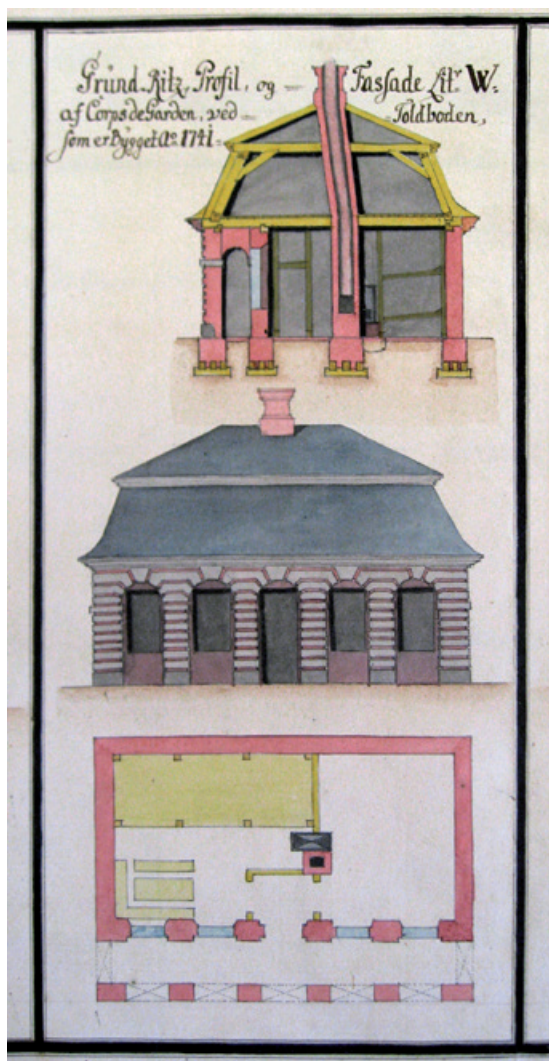
I Tøjhuset, der stod færdigt 1604, opbevaredes Hærens og Flådens beholdninger af artilleri og håndvåben. Klods op ad den gigantiske bygning lå desuden det såkaldte Blikhus, der fungerede som våbensmedie. Den samtidige længe, Provianthuset, på den anden side af Tøjhushavnen (nu Det kongelige Biblioteks Have) rummede som navnet antyder forsyninger af langtidsholdbare levnedsmidler. I Gjethuset (omtrent hvor Det kongelige Teater ligger i dag) støbtes i perioden 1672-1757 kanoner, og bygningen kom derefter til at rumme Artillerikadetakademiet. Fremstilling af uniformer og udrustningsgenstande blev fra 1719 samlet i Den kongelige Uldmanufaktur i Rigenegade, der fra 1774 også kom til at huse Det militære Varedepot.

Vedligeholdelsen af det omfattende fæstningsanlæg krævede en beholdning af værktøj, vogne og redskaber samt materialer. Værksteder var der også brug for, og alt dette var samlet i Fæstningens Materielgård, som lå mellem Frederiksholms Kanal og Vester Voldgade nærmest Langebro, og hvoraf en del af bygningerne eksisterer endnu.

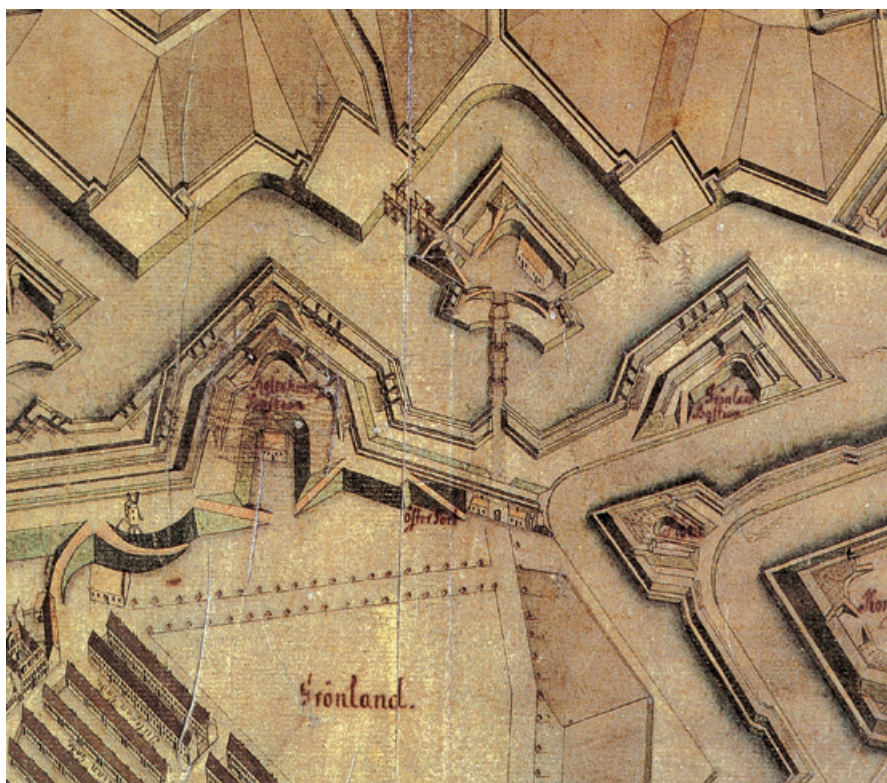
Garnisonens beholdning af krudt var fordelt på en række krudtmagasiner – solide, murede bygninger – der lå i nogle af bastionerne. En frygtelig eksplosionsulykke ved krudtmagasinet i Rosenkrantz Bastion ved Østerport i 1779 medførte imidlertid, at man ikke længere turde opbevare krudtet inden for voldene.⁴ Ulykken blev aldrig opklaret, men man antog, at skildvagten som bevogtede krudtmagasinet havde røget tobak trods det generelle forbud. Eksplosionen var så voldsom, at vinduer og tage i det nærliggende Nyboder blev ødelagt, og skildvagten fandt man ingen rester af. I stedet blev der opført en række nye krudtmagasiner langs Amagers østkyst.

Spredd ud over hele byen havde de enkelte afdelinger egne vognskure og munderingskamre, og kavaleriafdelinger havde tillige fouragemagasiner og smedjer. Næsten ingen af disse bygninger og lokaler var dog Hærens ejendom, men blev lejet af borgerne.

Adgangen til byen var sikret af militære vagter til hvem der opførtes vagtbygninger. Dette gjaldt de fire porte mod land, der både havde et mindre vagthus på ravelinen og et større lige inden for porten (Østerport havde et vagthus på begge sider af porthvælvingen). Desuden var der et på Toldboden, der kan karakteriseres som byens femte, søværts port. Udover disse var der Hovedvagten på Kongens Nytorv samt og en række mindre vagthuse rundt omkring i byen.

Toldboden var Københavns femte byport. Alle varer og personer, som ankom til byen fra søsiden, skulle passere her. Som ved de øvrige byporte var der også her en militær vagtbygning, som altid var bemannet. De vagthavende soldater kontrollerede alle indrejsendes pas. I mandskabets vagtstue til venstre ses vagtbriksen, der fyldte næsten halvdelen af rummet, samt et bord og nogle bænke. Tegning af ingeniørofficer S.C. Gedde 1754. Ingeniørkorpsets historiske tegnesamling I-9-1, Rigsarkivet.

Østerport med de to vindebroer og ravelinen. I Rosenkrantz Bastion til venstre ses krudtmagasinet, som eksploderede ved en ulykke i 1779. Til højre Kastellet og nedenfor Nyboder samt det trekantede areal Grønland, som en periode anvendtes som eksercerplads for garnisonen. Geddes eleverede kort 1761, gengivet i Bergiafondens rekonstruktion 2002.

Byens garnison var privat indkvarteret hos byens borgere, og det var først med opførelsen af Sølvgades Kaserne 1763-71 (på hjørnet af Sølvgade og Øster Voldgade), at man begyndte på at kasernere dem. Dette projekt vakte en del modvilje hos de borgere som levede af at leje simple kamre ud til Hæren, og det lykkedes ligefrem at stoppe planerne helt i en årrække. Først med kronprins Frederiks (VI)s magtovertagelse 1784 kom der igen skub i planerne som følge af hans personlige engagement, og herefter opførtes en

række kaserner (Gothersgades Kaserne 1786, Strandgades Kaserne 1791, Hestgardekaserne 1792, Husarkaserne 1795, Kronprinsessegades Kaserne 1803 samt Wildersgades Kaserne 1803), således at hele garnisonen i 1803 var indkvarteret i kaserner. København var med denne plan langt forud for rigets øvrige garnisonsbyer. Projektet omfattede ikke kun soldater, men også garnisonens heste, der indtil da var opstaldet hos borgerne mod betaling.

Af andre militære bygninger bør nævnes Landkadetakademiet og Garnisons Kirke. Ønsket om at professionalisere uddannelsen af Hærens officerer førte 1713 til oprettelsen af det såkaldte Landkadet akademi, der skiftede adresse et par gange i løbet af perioden.⁵ Indledningsvis havde det til huse i den såkaldte Friis' Gård på Nytorv. I 1720 flyttede det til det tidligere Operahus på hjørnet af Bredgade og Fredericiagade, der langt senere kom til at huse Østre Landsret. I tidsrummet 1767-88 var det hjemmehørende i Brockdorffs (Frederik VIII's) Palæ på Amalienborg, men flyttede derpå tilbage.

Byens garnison var underlagt tvungen kirkegang og benyttede sig af forskellige kirker i byen. Men 1706 opførtes Den Herre Zebaoths Kirke, der hurtigt fik den mere mundrette betegnelse Garnisons Kirke, ved Sankt Annæ Plads. Kirken var indrettet med pulpiturer således, at man kunne få plads til flest mulige soldater. Garnisonens størrelse gjorde dog, at man holdt to, og undertiden tre gudstjenester i træk om søndagen for at dække behovet. Efter som en stor del af soldaterne var tyske, var en af gudstjenesterne normalt på tysk.

Med til denne opremsning af Hærens bygninger hører også to absolut nødvendige arealer: Eksercerpladsen og kirkegården. Hver formiddag samledes byens garnison til nogle timers eksercits på en stor åben plads, inden det kommende døgns vagter blev sendt ud i byen for at afløse den afgående vagt. Flere forskellige pladser var i brug, herunder den store åbne plads mellem Nyboder og Østerport, kaldet Grønland, Kongens Nytorv og fra 1787 den nyanlagte Rosenborg Eksercerplads.

Den lille kirkegård omkring Garnisons Kirke kunne kun rumme officerer, som betalte for at få en standsmæssig gravplads i rigtig kirkejord indenfor byens volde. For at få plads til de mange soldater anlagde man i 1671 Garnisons Assistens Kirkegård uden for Østerport, hvor tusinder af soldater igennem årene blev begravet.⁶ Som navnet indikerer, skulle den assistere Garnisons Kirkegård, men navnet var ikke særlig mundret, og i samtiden var den da også blot kendt som Soldaterkirkegården.

Som selvstændig fæstning havde Kastelet flere vagthuse, to i forbindelse med hver port, en på hver ravelin og en på Pinneberg Kontregarde ud mod havnen. Kastelet havde også to store krudtmagasiner inde i bastionerne og yderligere tre mindre ude i kontregarterne. Da fæstningen ikke rummede privat bygningsmasse, hvor man kunne indkvartere soldaterne, opførte man egentlige kasernebygninger, de såkaldte stokbarakker. Ordet *barakke* var tidens betegnelse for en kaserne, men i dag benævnes de seks lange bygninger blot *stokke*. Kastelet havde også egen eksercerplads, kirke og kommandantbolig, og derudover to store magasinbygninger, der tillige var indrettet med bageovne, så man kunne bage brød til sin egen garnison. Bageriets kapacitet var imidlertid så stor, at man også kunne forsyne store dele af Københavns garnison.

Afslutningsvis bør også skilderhusene nævnes, selvom de ikke havde karakter af rigtige bygninger. Skilderhusene var et slankt træskur, hvori skildervagten kunne søge ly i dårligt vejr. Skilderhusene stod for størstedelens vedkommende i forbindelse med de mange porte og ved de militære bygninger. Soldaten stod kun på sin post i en til to timer ad gangen, hvorefter han blev afløst fra det nærmest liggende vagthus. Til de enkelte vagthuse hørte således et antal poster i den umiddelbare nærhed, som man skulle bemande.

Rekruttering - det menneskelige ressourceudtag

Garnisonen i hovedstaden var, som nævnt i indledningen, rigets suverænt største. Omfanget svingede lidt i perioden, og den kunne under krigstrusler forøges. Under periodens krige måtte garnisonen til gengæld ofte afgive betydelige mængder tropper til felthæren, så garnisonen blev reduceret. I sådanne tilfælde fik Borgervæbningen en mere aktiv rolle og indgik i den daglige vagttjeneste.

Byens garnison bestod af hvervede soldater, indtil man fra midten af 1760'erne gradvis begyndte at lade udskrevne gøre tjeneste. Først efter 1803 fik de udskrevne reel tyngde, og efter Englandskrigene udgjorde de den overvejende del af garnisonen.⁷ Hvordan Hæren skulle rekruttere, dvs. skaffe soldater, var længe et stridens æble. Godsejerne formåede længe at forhindre udskrivning til rigtig, sammenhængende tjeneste. Det var først med en ny stor udskrivningsreform i 1802, som blev udmøntet i en ny hærplan i 1803, at de hvervede snart blev en minoritet. Selvom det foregik langsomt, var

der tale om en skelsættende udvikling, der forandrede det gamle etablerede forhold mellem byens civile og militære indbyggere, og den tyske kultur i Hæren blev afløst af en dansk.

Hærens behov for rekrutter var stort, og da hvervning på landet som udgangspunkt var forbudt, var man henvist til at hverve i byerne og i udlandet. Dette ville i praksis sige de tyske riger og lande – ikke mindst de såkaldte frie rigsstæder. Den udenlandske hvervning medførte, at mere end halvdelen af Hærens soldater var udlændinge, og mere end halvdelen af dem var tyske. Da også de kongelige undersætter fra størsteparten af hertugdømmerne var tysktalende, blev Hæren tyskkulturel. Efter Store Nordiske Krig var Preussen det store militære forbillede, og kommando- og skriftsproget i Hæren var da også tysk indtil 1773.

Hæren hvervede imidlertid også i Norge, men for ikke at dræne landet for raske, unge mænd, var det kun enkelte af Hærens afdelinger, som fik tilladelse til at hverve der. Dette gjaldt ikke mindst Livgarden til Fods, hvor nordmændene i lange perioder udgjorde op mod halvdelen af styrken, samt artilleriet.⁸ Derudover fik nogle få regimente i kortere perioder særlig tilladelse til at hverve i Norge. Et af Hærens hvervede regimente hed 1764-1819 Norske Livregiment, men dette var blot et navn, og det henviste ikke til noget særligt forhold til Norge. Regimentet havde i øvrigt fast garnison i København med nogle få afstikkere til Helsingør. Københavns garnison måtte således afgive hele og halve regimente som detachement til Helsingør. Denne detachering gik på omgang mellem regimenterne – Livgarden var dog undtaget.

Det er ikke muligt med sikkerhed at fastslå, hvor mange nordmænd der gjorde tjeneste i København, men et forsigtigt skøn er, at der til enhver tid var omkring 800-900 mand, hvoraf halvdelen alene gjorde tjeneste ved Livgarden. Da den almindelige tjenestetid var otte år, kan man med et endnu mere forsigtigt skøn antage, at der i perioden indtil 1814 tjenestegjorde i alt omkring 15.000 norske i København. Den lange tjenestetid gjorde, at mange knyttede stærke forbindelser og forblev i Danmark efter endt tjeneste.

Dagligliv i fæstningen

Selv hvis byens borgere ikke lige kunne se fæstningsværkerne, kunne de ikke være i tvivl om, at de befandt sig i en militær fæstning. Garnisonen

Vesterport Ravelin set inde fra Vesterport. Den lille ø, ravelinen, havde egen vagtbygning. Hver nat blev vindebroerne hævet og portene låst. Tegning af L. Both fra ca. 1860 efter original fra 1839. Det kongelige Biblioteks Billedsamling.

var ganske stor og satte sit præg på dagliglivet. Overalt var der soldater, der med deres vagttjeneste, eksercits, offentlige straffe, private indkvartering og musiksignaler var overordentligt synlige og hørbare.

Folketællingerne af 1787 og 1801 giver os det første sikre vidnesbyrd om garnisonens andel af det samlede indbyggertal.

I 1787 boede der 90.032 indbyggere i København, og 8.444 eller 9,4% af dem var landmilitære. I 1801 var indbyggertallet vokset til 100.975, men garnisonen var også vokset, og den udgjorde endnu 9,3%.⁹ Hertil kom de militæres koner og børn, samt officerernes tjenestefolk.

En typisk dag i garnisonen begyndte med, at der blev slået reveille af tambourerne, og det natlige udgangsforbud ophævet. Vagterne åbnede byens porte og sænkede vindebroerne, og en ny dag kunne begynde. Tidspunktet

svingede efter årstiden, men som udgangspunkt var det ved solopgang – om vinteren dog noget før. Under gudstjenesten om søndagen blev byen også tilgiltret. Struensee stoppede kortvarigt denne praksis. For en driftig storby var det særdeles upraktisk at være afskåret fra omverdenen hver søndag formiddag, og efter Struensee valgte man derfor trods alt at holde Vesterport åben under gudstjenesten.

Man prøvede så vidt muligt, at få soldaterne fra det enkelte kompagni indkvarteret i de samme gader. Hvert kompagni, eller næsten hvert, udsendte derfor hver morgen sin egen underofficer og en tambour, som gik gade op og gade ned i deres “distrikt”, mens der blev slået reveille.

Garnisonen samledes hver dag til den store vagtparade på en central plads til signalet “forgattering”, eller “Vergadderung” som det hed på tysk. Ordet betyder som sådan blot samling. I perioder foregik vagtparaden på Kongens Nytorv, men 1787 flyttedes den til den nyanlagte Rosenborg Eksercerplads. Her eksercerede soldaterne omkring tre timer, inden det kommende døgn's vagthold blev udtaget. Under musikledsagelse spredtes de nu ud over hele byen for at afløse det foregående døgn's vagter. Hvis man i dag vil opleve en skygge af dette daglige skuespil, kan man se Den kongelige Livgardes vagtafløsning på Amalienborg Slot. Den del af garnisonen, som ikke havde vagt, spredtes derpå. Nogle havde andre tjenstlige pligter, mens andre opsøgte forskelligt forefaldende civilt lønarbejde. Nattens vagthold gik derimod nok hjem og sov et par timer. For at sikre, at vagtposterne ikke forsømte deres tjeneste, udsendtes flere gange i døgnet patruljer, som kontrollerede de enkelte vagter og poster. Hvis en vagt blev antruffet sovende, beruset eller i færd med at ryge tobak, blev han arresteret og slæbt med til Hovedvagten, mens patruljen efterlod en af sine egne folk som erstatning på posten.

Om aftenen blev der slået tappenstreg, hvilket var signal til soldaterne om, at de straks skulle begive sig til deres kvarter, og at det natlige udgangsforbud trådte i kraft. Fra 1792 blev signalet ikke længere slået på tromme, men blæst med horn. Et kvarter før byportene blev lukket, blev der fra voldkronen slået appel, hvilket var signal til borgerne om, at de nu skulle skynde sig at bevæge sig enten indenfor eller udenfor inden byen blev låst af for natten.

Mange af militærets gøremål var således ledsaget af musiksignaler. Dette gjaldt ikke kun vagtordningen, men også den berygtede spidsrodsstraf, begravelser, indvielse af nye faner, indsættelse af nye chefer med mere. Al dette ceremoniel satte naturligvis sit kraftige præg på gadelivet. I december 1804

mødte den dengang 14-årige Morten Frederiksen militærmusikken: "Vagtparaden var i Afmarsch; H.K.H. Kronprinds Frederiks ... Regiment, kom anmarscherende, i hvis Spidse en 30 til 40 Hoboister, næsten alle jævaldrende. En Afdeling Grenaderer svingede ud paa Hjørnet af Gothersgaden og tog deres Retning til Hovedvagten, hvilke gave mine Betragtninger en ny Retning. Den skønne Musik og de mange smaa oppudsede Drengene igenopflammede atter Lysten til at blive Soldat. Min Begeistring steg ved enhver Tone af deres velklingende Musik."¹⁰ Efter episoden lod den unge Morten Frederiksen sig straks hverve som tambourdreng.

Indtil den københavnske garnison blev indkvarteret i kaserner, var soldaterne privat indkvarteret hos byens borgere. Der blev de ofte henvist til den ringeste del af boligmassen, eftersom de ikke kunne konkurrere på prisen. En tidligere regimentschef beskrev sine folks indkvartering således:

"De fleste Soldater boe paa Lofter, som ere udsatte for Storm og Regn; flere blive anviste Logis i Kjælderhuller, hvor Dagslyset ikke kan trænge ind, og dog skulle de frisere og puddre sig og gjøre deres militaire Toilette; derfor gaae de ogsaa, naar de kunne, paa Værtshuse, hvor der er varmt, for der at beruse sig i Brændeviin og forglemme deres Lidelser."¹¹

Overdrivelse fremmer som bekendt forståelsen, men der er ingen tvivl om, at soldaterne måtte tage til takke med de mest ydmyge værelser og kamre.

En række højtstående embedsmænd var fritaget for indkvarteringsbyrden, men ellers var det alle borgere, som enten ejede fast ejendom eller som drev borgerlig næring, der skulle betale for indkvarteringen. Dette foregik ved, at byen, ikke Hæren, opkrævede en indkvarteringskat af de fornævnte grupper. Almindelige arbejdere betalte således ikke indkvarteringskat.

Ved hvert kompagni var der ansat en underofficer, en fourer, hvis opgave det var at få kompagniets soldater indkvarteret. Når han indgik aftale med en borger om indkvartering af nogle soldater, skrev han en kvittering, som borgeren derpå kunne gå til byens regnskabsafdeling, Kæmnerkontoret, med og få refusion. Der var således fastsat en pris pr. mand pr. overnatning. I dette regnskab talte soldaternes koner lige med soldaterne, mens underofficerer talte for to, uanset om de var gift eller ej. Eventuelle børn blev ikke talt med. Hvis borgeren tog flere soldater i kvarter, end det han var blevet beregnet til i indkvarteringskat, fik han udbetalt det overstigende beløb. Nogle borgere gjorde dette til en forretning og drev formelig lejekaserner for soldater. Man

Indkvarteringsbillet for Livgarden til Hest 1691 for en ejendom på Nytorv. Kompagniets fourer udstedte en sådan billet til kvarterværtten som derpå kunne få sine indkvarteringspenge udbetalt på byens kærnerkontor. Statens Forsvarshistoriske Museum.

Vagtparaden på Kongens Nytorv 1753. Hver formiddag samledes vagtparaden på en central plads i byen hvor der blev ekserceret nogle timer, inden det kommende døgn's vagthold blev fordelt. Tegning af J.J. Bruun 1753, Øregaard Museum.

skulle næsten tro, at begrebet lejekaserne stammer fra dette fænomen. Nogle borgere takkede nej til at have soldater boende, men det synes ikke at have været et problem at få dem indkvarteret hos andre. For at spare penge på møblement var det helt fast praksis, at værterne indkvarterede soldaterne to og to. Ifølge indkvarteringsreglementerne skulle kvarterværterne stille en seng, et bord og en stol til rådighed for den indkvarterede soldat. Dette blev i praksis tolket således, at det gjaldt to mand, og det indebar derfor, at de faktisk sov i samme seng. At have egen seng var en luksus for småkårsfolk som soldater. Selv når Staten indkvarterede sine soldater, f.eks. i stokbarakkerne i Kastellet, eller i Sølvgades Kaserne, måtte de også dele sengene.

Den store hvervede hær var en stor og stadig belastning for statsfinanserne. For at reducere udgifterne fandt man på, at give soldaterne orlov, som det man kaldte frifolk, hvor de så primært skulle ernære sig selv ved civilt lønarbejde. I hvert fald i den sidste halvdel af perioden gav man omkring halvdelen af garnisonen fri elleve af årets tolv måneder. Kun under den årlige eksercertid, som i øvrigt foregik uden for byens volde på Fællederne, blev frifolkene indkaldt til tjeneste. Frifolkene, eller frimændene som de også kaldtes, måtte ikke søge arbejde uden for garnisonsbyen uden særlig skriftlig tilladelse, et frifolkspas, fra deres kompagnichef. Så længe de var frifolk, skulle de holde sig selv med kvarter og selv leje sig et kammer på det frie boligmarked. Som frifolk oppebar soldaterne kun et symbolsk beløb i løn fra deres regiment.

“Jeg tog nu den røde Trøje, stod tidlig op om Morgenens, og med et Toug om Livet søgte jeg enhver Krog og ethvert Arbejdssted, hvor der var noget paa en lovlig Maade at fortjene.”

*Musketer Morten J. Frederiksen som frimand,
Kongens Regiment, 1809.¹²*

Når soldaterne som frifolk søgte forefaldende arbejde, tog de, som ovenstående citat viser, opstilling på gaden med et reb om livet. Dette var symbolet til borgerne om, at de lod sig hyre som daglejere. Hvert regiment havde angiveligt sit gadehjørne, hvor de tog opstilling. Byens skibsværfter var blandt de store aftagere af frifolkenes arbejdskraft. Derudover havde soldaterne rigeligt at lave som flyttefolk, sjovere, hvor de flyttede varer og

bohave for handlende og private. I en by, hvor al opvarmning og madlavning foregik ved hjælp af brændeild, var der altid nogen der skulle have savet, kløvet, stablet eller flyttet brænde, og den slags ufaglært arbejde kunne soldaterne altid påtage sig.

“På den anden dag efter vor ankomst til Rendsborg, blev vi bragt for den tyske Generalhvervekommission.¹² Med ængstelse betrådte hver enkelt bygningen, fordi loddet her skulle afgøre, hvilket regiment enhver skulle tildeles. Alle ønskede vi os tildelt et regiment, som lå i garnison i København, fordi soldaterne ved den Rendsborger-garnison havde sagt, at de førte et elendigt liv, da de, så lidt som overhovedet soldaterne i provinsbyerne, ikke kunne fortjene noget ekstra ved deres hænders arbejde, hvorimod soldaterne i København under deres tjenestefrihed mangan dag uden anstrengelser kunne fortjene en rigsdaler.”

Den nyhvervede musketer Theodor Ulrich Nübling, 1783.

Når det lykkedes Staten at gennemføre denne ordning med frifolkene, skyldtes det, at lønningerne på det civile arbejdsmarked lå en del over Hærens. Det betød, at det var eftertragtet blandt soldaterne, at blive frifolk. Fordelen for dem var desuden, at de ikke risikerede ledighed som de civile. I tilfælde af at de ikke kunne få arbejde, eller blev sagt op, havde deres regiment således pligt til at tage dem tilbage.¹⁴ Byens arbejdsgivere så også velvilligt på denne tilgang af ekstra arbejdskraft. Frifolkene var derimod ikke videre populære blandt byens øvrige lønmodtagere, da de ofte kom til at fungere som løntrykkere. De lavsmestre som havde folk i deres brød havde som udgangspunkt fordel af frifolkene. I nogle tilfælde gik frifolkene dem dog i bedene, hvilket selvsagt udløste klager. Ingen måtte gå deres rettigheder for nær, heller ikke kongens soldater. En af de lavsmestre der oftest følte sin næring truet, var stadsmusikanten. Det hændte således ofte, at Hærens musikere blev hyret til at spille ved et bryllup, som stadsmusikanten mente hørte under ham. I princippet måtte Hærens musikanter kun spille for andre militære. Striden opstod typisk, hvis en militær skulle bortgifte sin datter til en civil. Såvel bruden som brudgommen var jo civile og stadsmusikanten mente derfor, at der var tale om et civilt bryllup. Da det var praksis at brudens forældre

Mange soldater arbejdede som sjovere, dvs. med at flytte varer og bohaver for handlende og privatfolk. Stikket her er efter en tegning af Johs. Senn, og det bærer slet og ret titlen Sjover. Sjoveren bærer Hærens uniformstrøje M/1789, og i hånden bærer han tillige et reb som symbol. Arbejdssøgende soldater bandt en sådan stump reb om livet og tog opstilling på faste pladser, hvorfra borgerne kunne hyre dem på daglejerbasis. Danske Klædedragter ca. 1808-12.

afholdt brylluppet, mente de militære at der var tale om et militært bryllup, eftersom værten var militær.

Forholdet mellem frifolkene og de civile håndværkersvende var grundlæggende ikke det bedste. Der kunne naturligvis opstå personlige venskaber, og samarbejdet kunne fungere glimrende på enkelte arbejdspladser, men generelt synes svendene at have følt modvilje over for deres militære kollegaer. Svendene forsøgte at lægge pres på mestrene, så de ikke ansatte soldater – og det hændte ligefrem, at de nægtede at arbejde sammen med dem. Myndighederne ville ikke acceptere en sådan opførsel – og ved den store forordning om håndværkerlavene i København af 21. marts 1800, blev det i § 5 slået fast, at:

“De Haandverks-Svende, som nægte at arbeide med dem af deres Medbrødre, der staae i Kgl. Krigs-Tieneste, enten som hvervede, eller Landsoldater, skal ligeledes straffes med 4 Dages Fængsel paa Vand og Brød; og Straffen fordobles ved igientagen Forseelse.”

Al borgerlig næring, herunder handel og fremstilling af varer, var som udgangspunkt forbudt for soldaterne. De måtte dog gerne udføre skomager- og skrædderarbejde for andre militære, ligesom de måtte barbere og klippe hinanden. At brygge øl, bage brød og kager eller brænde brændevin var dem derimod aldeles forbudt. Det eneste hul der fandtes i lovgivningen var, at deres koner måtte opkøbe fisk, frugt og grønt i omegnen og bringe det til torvs. Ligesom omegnens bønder og fiskere skulle de betale told og konsumtion ved byportene.

Et forhold som gav anledning til utilfredshed hos byens borgere, var den kriminalitet, som soldaterne begik. Denne bestod ikke kun i tjenstlige forseelser, men også i almindelig kriminalitet. Den store koncentration af enlige, meget lavtlønnede mænd langt væk hjemmefra, uden venner og familiers sociale kontrol, medførte et stadigt problem. Nok vågede deres befalingsmænd og officerer over dem, men de havde ingen lokal tilknytning, så de havde ikke helt det samme behov for at opføre sig ordentligt. De kastede ikke direkte skam over deres forældre og øvrige familie. Tyverier, svindel og humbug hørte til dagens orden i garnisonsbyen. De ekstremt hårde straffe gjorde røveri meget mindre populært. Hvis soldaterne begik røveri med våben i hånd, var det ensbetydende med en dødsstraf.

Drukkenskab kunne også være et problem – ikke mindst da det ofte førte til andre former for kriminalitet, såsom gadeuorden og slagsmål. De enkelte

regimenter havde egen jurisdiktion, og hvis en soldat begik en strafbar handling, blev der nedsat en krigsret som kunne undersøge sagen og afsige dom.

Eksekveringen af fysiske straffe, samt mindre vand-og-brød straffe, foregik ved regimentet, hvor man havde en dertil ansat person med titlen gevaldiger. Gevaldigeren havde ofte så meget at gøre, at han havde en fast-ansat medhjælper der benævntes stokkeknægt/profos. Et nærliggende spørgsmål er, om soldaterne var meget mere kriminelle end en civil gruppe med tilsvarende civilstand, indtægt og alderssammensætning. Sammenlignelig statistik findes desværre ikke, men ifølge alle samtidige kilder blev soldaterne ikke betragtet som den mest lovlydige befolkningsgruppe.

En udbredt straf var spidsrodsstraffen som blev eksekveret i fuld offentlighed. Her blev den dømte soldat i marchtempo ført gennem 300 af sine kammerater som var opstillet i to geledder.¹⁵ Hver soldat blev forsynet med en pilegren, som han skulle slå den dømte med over den bare ryg, når han blev ført forbi på en af de normalt 6-8 passager. Hele seancen blev udført, mens en tambour til stadighed slog det særlige signal spidsrods-march. Ingen københavnere var dengang i tvivl om hvad der foregik, når de hørte det berøgtede signal.

Som helt nyhvervet rekrut deltog den 16-17-årige Theodor Ulrich Nübling i 1783 i sin første spidsrodskommando, hvor fire mand skulle afstraffes inden vagtparaden:

“Til den første eksekution, som jeg måtte overvære og deltage i, rykkede jeg ud med angstfyldt hjerte. Majoren og adjudanten var begge hårde halse, lagde man fingrene imellem og ikke slog til, fik man selv et rap af stokken. (...) Den første var et ungt menneske på tyve år; hans hud var meget fin og på ryggen helt hvid; skælvende gav jeg ham, da han første gang passerede mig, et svagt slag. Jeg så mig sky omkring og opdagede en officer bag mig. Min angst voksede, arrestanten kom tilbage; jeg ville slå bedre til, men kunne ikke, slaget ramte baggen. Pludselig fik jeg af oberstløjtnant Hallö, som stod bag mig, med knoppen af hans spanskkrøsstok et sådant slag mellem skulderbladene, at jeg selv røg ind i andet geled og mit gevær faldt til jorden. Jeg rejste mig igen, løftede geværet, og tårerne piblede frem, da den trussel lød bagfra, at jeg næste gang ville

få tolv stokkeslag, hvis jeg igen prøvede skånsel. Jeg måtte altså betvinge min medlidenhed, der her ikke var på rette plads, og slog nu til af alle kræfter.”¹⁶

Underofficererne og officererne ved det enkelte kompagni kendte normalt deres folk godt, og vidste, hvem der var de brodne kar. Disse typer blev derfor normalt holdt til stadig tjeneste og blev ikke tilbudt at blive frifolk. Hermed afskar man dem fra muligheden for en mere stabil ekstrajobtjening, og de fastholdtes i fattigdom, hvilket fristede dem til yderligere tyverier og desertion. Nogle af dem var måske endda netop flygtet hjemmefra, og var gået i dansk tjeneste, fordi de havde været i konflikt med loven. I lange perioder havde den danske hær akut mangel på rekrutter, og i sådanne situationer spurgte hververne ikke meget til rekrutternes baggrund. Så meget desto mindre som de delvist var provisionslønnede. Hverveofficeren fik således en kontant bonus for hver ny rekrut, han kunne levere.

Under eksercertiden, som varede tre-fire uger hver forsommer, gik byens garnison i feltlej uden for byen. Der lå de enten i teltlejr eller blev indkvarteret på bøndergårdene i omegnens landsbyer. I løbet af de tre-fire uger blev de trænet grundigt, ikke bare kompagnivis, men også som batailloner og hele regimentet. Fra omkring 1778 blev det praksis kun at afholde en stor lejrøvelse hvert tredje år. De to andre år afholdtes nok eksercertid, men den var ikke nær så omfattende. Infanteriet var grundlæggende organiseret i kompagnier på omkring et hundrede mand. Bataillonen bestod af fem, seks eller syv kompagnier, idet antallet forandrede sig i løbet af den omhandlede periode. Regimentet bestod af to batailloner. Den enkelte soldat var primært knyttet til sit kompagni, med hvem han deltog i alle de daglige opgaver i garnisonen. Det var kun undtagelsesvist, at han tjenstligt havde noget med regimentets andre kompagnier at gøre.

Afrunding

I løbet af Englandskrigen gennemgik den danske hær en udvikling, hvor den gamle, traditionelle hvervede hær, der for en stor dels vedkommende bestod af udlændinge, blev udskiftet med en hær af udskrevne bønderkarle fra rigets

egne provinser. Forandringen skete som følge af værnepligtsforordningen af 11. juni 1802 og den nye hærplan, der godkendtes ved kongelig resolution af 8. juni 1803. Samtidig blev byens garnison rent fysisk adskilt fra borgerne, ved at man indkvarterede dem i kaserner. Hvor de gamle, hvervede soldater som minimum gjorde tjeneste i otte år, og mange af dem hele livet, så slap de udskrevne nationale bønderkarle med to års garnisonstjeneste. Endelig fortsatte det civile indbyggertal med at vokse, mens garnisonens størrelse forblev nogenlunde uforandret. Forholdsmæssigt kom de militære dermed til at fylde mindre og mindre i gadebilledet.

Hvis man besøgte København henholdsvis før og efter Englandskrigene, ville man derfor få et ganske forskelligt indtryk. De fysiske ydre rammer i form af bygninger og anlæg var nok uforandrede, og det var den omfattende vagttjeneste og ceremoniellet også. Men nu havde man fået en garnison af unge værnepligtige, der ikke var fremmede. De fik aldrig den samme kontakt – på godt og ondt – med byens civile indbyggere, som de hvervede havde haft. De var der i væsentlig kortere tid, og de fungerede ikke på samme måde som frifolk.

Selvom størstedelen af soldaterne i den hvervede hærs tid var udlændinge, var de en anderledes integreret del af dagliglivet i København. I de værnepligtiges tid ophørte den tætte kontakt gradvist, og Hæren blev både fysisk og til dels mentalt adskilt fra de civile indbyggere.

-
1. Denne artikel er hovedsageligt baseret på Karsten Skjold Petersen: *Geworbne krigskarle. Hvervede soldater i Danmark 1774-1803*, 2002, samt Karsten Skjold Petersen: Garnisonsbyen under enevælden, i Søren Bitsch Christensen (red.): *Den klassiske købstad. Danske Bystudier 2*, 2005, 347-381, samt Karsten Skjold Petersen: Hvervede soldater i Kastellet, i *Historiske Meddelelser om København* 2003, 25-31.
 2. Karsten Skjold Petersen (udg.): *Otte år i Danmark. En hvervet tysk soldats erindringer 1783-1791*, 2005, 37.
 3. Frederik IV's landmilitis oprettedes ved forordning af 22. februar 1701.

4. Carsten Meyer: Krudttårnsekspllosionen onsdagen den 31. marts 1779, i *Historiske Meddelelser om København* 1997, 42-102.
5. Mogens Rosenløv: *Uddannelsen af hærens linieofficerer 1713-1963*, 1963.
6. Ceremoniellet omkring militære begravelser er nøje beskrevet i det store infanterireglement fra 1747: *Des reglements für unsere Geworbene und National Infanterie. Dritter Theil. Von dem Soldaten überhaupt*. Se også Karsten Skjold Petersen: *Geworbne krigskarle. Hvervede soldater i Danmark 1774-1803*, 2002, 242-246.
7. Karsten Skjold Petersen: *Pligt eller profession? Hærens rekruttering gennem 300 år*, 2004.
8. Se f.eks. reskript af 14. november 1759 og kongelig resolution af 13. maj 1772.
9. Befolkningstal ifølge Statistisk Tabelværk, 5. Række, Litra A, Nr. 5, 1905.
10. Morten Frederiksens erindringer udgivet i Julius Clausen: *En dansk Soldats og Statsfanges Erindringer*, i *Museum. Tidsskrift for Historie og Geografi*, 1892, 1. Halvbind, 29-30.
11. Seneca Otto von Falkenskjold: *Gamle Erindringer*. Oversat og udgivet af Phil. Secretan, København, 1847, 306. Falkenskjold var 13.2.1771-22.1.1772 chef for Danske Livregiment.
12. Julius Clausen: *En dansk Soldats og Statsfanges Erindringer*, i *Museum. Tidsskrift for Historie og Geografi*, 1892, 1. Halvbind, 40.
13. Karsten Skjold Petersen: *Garnisonsbyen under enevælden*, i: Søren Bitsch Christensen (red.): *Den klassiske købstad. Danske Bystudier* 2, 2005, 34.
14. Generalitets- og Kommissariatskollegiets skrivelse af 5. december 1769.
15. Fra 1791 bestod "pilealléen" af 200 mand. Kongelige resolutioner af 15. april 1791 og 13. maj 1701. Spidsrodsstraffen blev helt afskaffet 1836.
16. Karsten Skjold Petersen (udg.): *Otte år i Danmark. En hvervet tysk soldats erindringer 1783-1791*, 2005, 43.

Flådebyen København

■ Af Jakob Seerup

Den 1. juli 1756 stævnedes et mindre handelsfartøj ind i Sundet nordfra. Vi ved ikke, om det var en galiot eller galease eller et andet tilsvarende fartøj.¹ Men vi ved, at der om bord befandt sig otte norske matroser, den yngste, Lars Simonson, var 22, og den ældste Peder Zachariasen var 30. De var alle halvbefarne, hvilket vil sige, at de nok havde set Sundet før. Men synet af Kronborg Slot om styrbord og de mange skibe i farvandet, som var blandt verdens mest befærdede, har alligevel nok gjort indtryk på de unge matroser. Denne gang var der ud over vagtskibet ved Helsingør også en del andre orlogsskibe i Sundet – faktisk en hel eskadre i farvandet omkring Hven. De otte fregatter og linjeskibe med deres store rigninger, forgyldte ornamenten og kanoner kørt om bord – med mundingen pegende ud gennem skibssiden, tog sig imponerende ud. Det var usædvanligt, at så mange skibe var udrustet, men det var også spændte tider. Den Preussiske Syvårskrig var i sin indledende fase, og den dansk-norske flåde var sat i forhøjet beredskab, og eskadren skulle senere på året forene sig med en lige så stor svensk eskadre ved Flekkerø i Norge, hvor de skulle forsvare de to landes neutralitet mod eventuelle krænkelser. Alt det vidste vores norske matroser nok ikke meget om. Men vi kan være helt sikre på, at de kiggede grundigt på orlogsskibene. For skibene skulle være en del af deres liv i de kommende seks år, hvor de var indkaldt til tjeneste ved Holmens divisioner.

Den flåde, som de norske søfolk skulle gøre tjeneste i, bandt både symbolsk og håndgribeligt dobbeltmonarkiet Danmark-Norge sammen. Flåden var en forenede magtfaktor, der sørgede for, at den enevældige kongemagt fra rigets nervecenter i København udstraktes såvel på åbent hav som hele vejen langs med den flere tusinde kilometer lange kystlinje. Konkret virkede orlogsflåden eller Søetaten, som den blev kaldt i samtiden, også som en virksomhed og arbejdsplads, hvor søfolk fra de forskellige dele af riget mødte hinanden og sam-arbejdede. I kraft af det værnepligtssystem for søfolk, der indførtes i 1703,

Københavns vigtige rolle som flådeby skyldtes i høj grad byens beliggenhed ved indsejlingen til Østersøen. I Helsingør løste handelsskibene Sundtold og flådens vagtskib sørgede for, at ingen sneg sig forbi uden at betale. Gouache af J.J. Bruun, 1738, M/S Museet for Søfart, Helsingør.

søenrolleringen kom tusinder af norske søfolk jævnlige til Holmen i København mere eller mindre frivilligt. Atter andre tusinder af danske søfolk kom jævnlige den anden vej med forskellige skibe og eskadrer til de norske fjorde. På den måde fungerede flåden som en forenende faktor, der på godt og ondt bragte norske og danske søfolk sammen i både kedsommelig daglig tjeneste og under dramatiske forhold i krigstid eller havsnød. Orlogsflådens historie er både i Danmark og Norge stadig tæt forbundet med historierne om de dansk-norske søhelte Tordenskjold og Iver Huitfeldt og dramaerne i kendte søslag som f.eks. ved Sjællands Odde i 1808 og i Lyngør i 1812, hvor danskere og nordmænd kæmpede side om side. Men en væsentlig del af fællesflådens historie er også historien om København som flådeby i de store sejlskibes epoke.

Det er en historie, der også omfatter tusindvis af norske søfolk og deres møde med den daglige tjeneste i København. Det er denne historie, de følgende

sider handler om. Og for at nærme os dette emne, vil vi følge de otte matroser og andre af deres norske kollegaer på deres videre færd.

De otte norske matroser fortsatte videre ned gennem Sundet langs den frodigt grønne sjællandske østkyst. De mange bøgetræer langs den lave kyst var en påmindelse om, at nordmændene ganske vist stadig befandt sig i det samme kongerige, men naturen og klimaet her var ganske anderledes, end hvad de var vant til hjemme i de norske klippekransede fjorde og fyrreskove.

Snart nærmede de sig København. Landskabet åbnede sig, og alleer tegnede linjer gennem landskabet og viste vejen mod byens porte. Hovedstadens tårne og spir var det første, de så. Vor Frue Kirkes markante spir ragede højest op, men også Rundetårn, Nikolai Kirke, Børsens dragespir og de to mastekraner på Holmen rejste sig over den i øvrigt lave storby. Gradvist dukkede resten af byen frem af horisonten. Christiansborg Slots mure og spir var allerede blandt de største kendemærker. Enevældens slot tårnede sig op som et hvidt fjeld i forhold til de omgivende bygninger. De karakteristiske grønne volde, der i geometriske vinkler omkransede hele byen, strittede med kanoner udad i alle retninger, så ingen kunne være i tvivl om, at kongens by var befæstet og beskyttet. Men så åbnede havnen sig foran dem, og de kunne se ind i havneløbet, hvor flådens skibe dominerede den venstre side, mens købmændenes skuder og ladepladser fyldte op langs den højre side. Længst ude mod det åbne vand lå Toldboden med sin karakteristiske buede fronton ud til den brolagte kaj, hvor de fleste søfolk først gik i land, når de ankom til byen.

Den lille handelsskude kan have kastet anker ude på Københavns Red, og matroserne og eventuelle andre passagerer sendt i land med chalup, eller også gik skibet direkte til kaj ved Toldboden. Det ved vi ikke. Men igen kan vi være ganske sikre på, at de norske matroser nysgerrigt spejdede over på den anden side af havneløbet, hvor de orlogsskibe, der ikke var udrustet, lå oplagt i Flådens Leje. Og det var et imponerende syn: Hele vejen ned langs midten af havnen fra Toldbodbroen til Christiansholm løb en gangbro, og langs broen lå de mange orlogsskibe fortøjet med agterspejlet ud mod havnen. I dag er det svært at forestille sig, hvor festligt et syn det egentlig var. De mange agterspejle var udsmykket med heraldiske symboler, guder og gudinder, smukke navneskilte og konge- og dronningebuster alt sammen udskåret i træ og forgyldt og bemalet i stærke farver. Selvom skibene lå skåltomme – uden kanoner og anden udrustning om bord – og stille, var

København set fra søsiden omkring 1750. Flådens allestedsnærværende skibe ses i forgrunden med flag og kanonsalut for den fornemme chalup i forgrunden. Måske en admiral har været på inspektion? Længst til venstre ses Søetatens skibe som en skov af master i Flådens Leje. Til højre i billedet ses, hvordan landskabet uden for Østerport var åbent, og alleerne tydeligt viste vejen ind mod byporten og Rosenborg. Middelalder, Renaissance og Numismatik, Nationalmuseet.

de aldrig helt affolket. Holmens folk tilså dem og foretog løbende allehånde reparationer, ligesom de træbyggede skibe altid trak vand ind i skroget, og der derfor dagligt skulle pumpes vand ud af dem. Skibene var oplagt kun med deres undermaster inde, mens topmaster, stænger og ræer var oplagt i skure på land, hvor de var beskyttet mod vind og vejr. Alligevel var Flådens Leje set på afstand en veritabel skov af master.

Vel ankommet til Toldboden skulle matroserne videre til Søetatens kontorbygninger på Gammelholm. De behøvede ikke i første omgang at bevæge sig ind på Gammelholm, men kunne gå hen til Størrestræde, hvorfra der

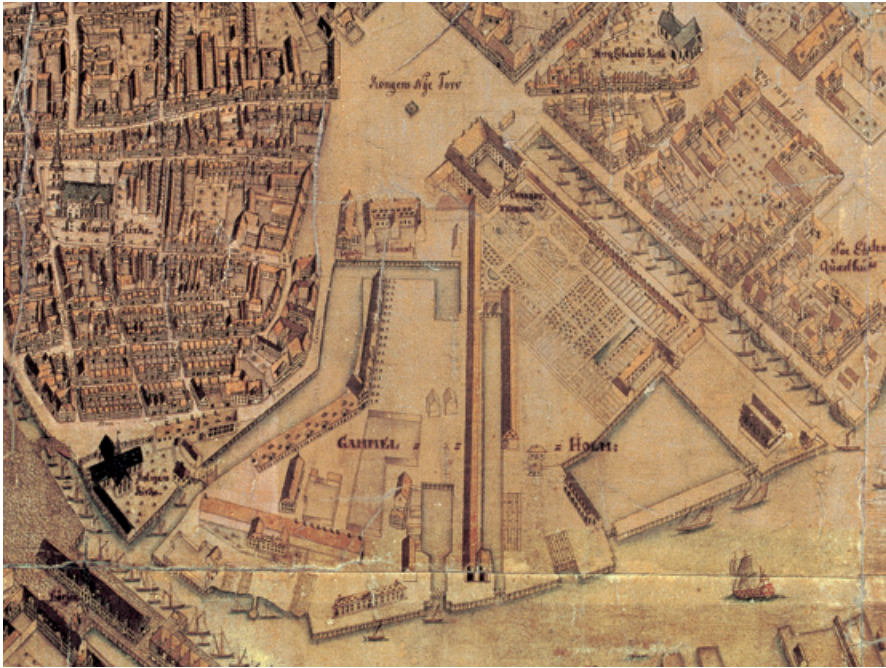
var indgang til kontorbygningen.² Her i Søetatens administration arbejdede omkring 40 civile embedsmænd og deres medhjælper med flådens omfattende korrespondance og regnskabsføring i det Kombinerede Admiralitets- og Generalkommissariatskollegium. Regnskabsførerne vidste, at der stadig ville ankomme et antal nordmænd til 4. Division, og mønsterskriveren havde protokollen klar, præsentationsbogen for 4. Divisions mandskab. Her fik de otte matroser de ledige numre 40 og 69-75 i 4. Divisions 1. Kompagni med påtegningen, "disse 8te Mand er fra Norge udskreven og indgaar i de vacante No."³

Matroserne kunne nu fortsætte ind gennem bygningens port og passere forbi Holmens Kirke, og videre over broen over Holmens Kanal. Så var de midt på Gammelholm, hvor de kunne få det første indtryk af deres nye arbejdsplads. Men før vi følger dem i deres videre færd, skal vi se på Holmen og Søetaten som institution og arbejdsplads.

Den Kongelige Søetat

Søetaten var i 1700-tallet en af dobbeltmonarkiets vigtigste institutioner, der spillede en særdeles stor rolle ikke blot som et magtpolitisk instrument for riget, men i særdeleshed også som en uomgængelig faktor i Københavns og københavnernes tilværelse.

Der er særdeles righoldige kilder til institutionens historie. Søetatens arkiv på Rigsarkivet er omfattende og rummer både oplysninger om skibe og personel og meget andet. I nærværende artikel vil der i særlig grad blive brugt de arkivalier, der relaterer til Holmens organisation med divisioner og kompagnier og hvor personellet træder frem med navne, fødesteder og andre personlige oplysninger. Det daglige liv på Holmen blev fra 1756 reguleret efter Krigsartikelsbrevet for Landtjenesten ved Søetaten.⁴ Heri blev personellens pligter opremset, ligesom der nøje blev redegjort for straffe, de folk kunne idømmes, som forbrød sig mod paragrafferne. Igennem retsakter fra Søetatens Kombinerede Ret kan vi komme tæt på enkeltpersoner, der kom på kant med loven. Ud over de kilder, der er aflejret gennem Søetatens administration, kan vi også følge enkelte officerer, der førte dagbog. Her skal særlig fremhæves Peter Schiønning, hvis omfattende dagbøger er vores største kilde til hverdagen i Søetaten i 1700-tallet.⁵ Et større antal citater fra Schiønnings

Gammelholm som det blev beskrevet af Christian Gedde på hans eleverede kort over København 1761. Lige ved Holmens Kirke ses Admiraltetet i Størrestræde. På den modsatte side af Holmens Kanal ligger det store hovedmagasin med midterpavillonen, der senere blev ombygget til Studenterforening, og på tværs heraf og ud mod havnen ligger værftets smedje. Mellem denne og reberbanen, der strækker sig ned gennem midten af billedet, ses tømmeroplaget lige bag hovedmagasinet, hvor en brand i 1795 bredte sig til byen. Desuden ses Gottfried Hoffmanns dok fra 1680'erne mellem dellehaven og reberbanen. Som følge af vandindtrængen kom den aldrig i funktion. Gengivet med tilladelse fra Bergiafonden.

optegnelser om den daglige tjeneste i Søetaten bruges i nærværende artikel som hovedkilden til at eksemplificere, hvordan livet kunne forme sig.

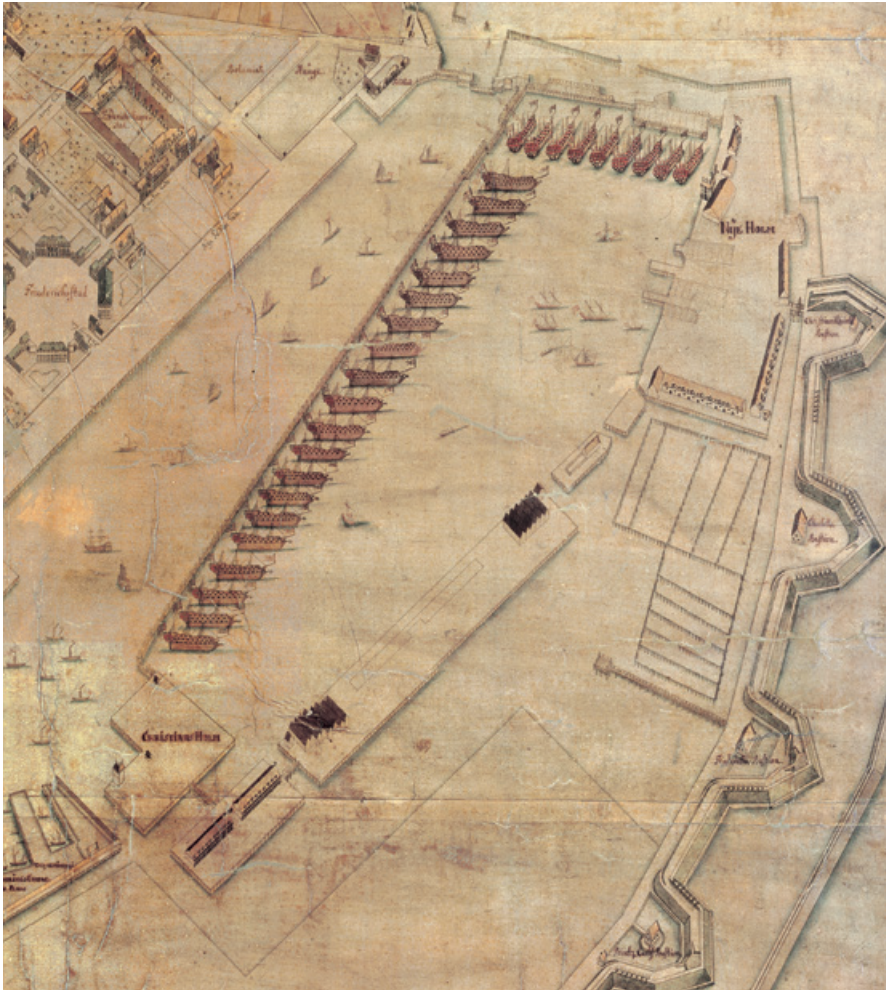
Selvom flåden og Holmen i kraft af sin størrelse som arbejdsplads burde have påkaldt sig mere interesse, foreligger der kun relativt få undersøgelser af institutionens historie. Traditionelt har der været mest fokus på søofficerer og håndværkere, mens den store gruppe af almindelige søfolk og arbejdere ikke før har været genstand for en større undersøgelse.

Søetaten som arbejdsplads

“Man seer paa disse Pladse Dagen igiennem vrimle af Mennesker (...) her ere lutter arbeidsomme Folk”.⁶ Sådant beskrev Laurids de Thurah Holmen i sin københavnsbeskrivelse, *Hafnia Hodierna* fra 1748. Der er ingen tvivl om, at Søetatens anlæg på Holmen og Gammelholm satte et stærkt præg på hovedstaden. Det var ikke blot byens men også hele dobbeltmonarkiet Danmark-Norges største arbejdsplads. Her fandtes de store byggebeddinger, hvor fregatter og linjeskibe blev bygget, og her var værksteder for alt fra billedhuggere til blokkedrejere, rebslagere, ankersmede, bødkere og flagmagere. De enorme mængder materialer, der skulle bruges om bord på skibene, når de skulle udrustes, lå til hverdag oplagret i Søetatens store hovedmagasiner. Oplagspladser til store mængder tømmer, der skulle bruges til skibsbyggeriet satte deres præg på området. For at håndtere alt dette materiale var der brug for et stort antal arbejdere, der kunne transportere det kraftigt dimensionerede skibstømmer frem til byggebeddingerne eller bringe de mange tønder med tørret og saltet flæsk samt allehånde andet udstyr om bord på de skibe, der skulle udrustes til årets togt.

For at løse alle de mange arbejdsopgaver var der på Holmen til daglig beskæftiget op til 5.000 arbejdere klædt i Søetatens karakteristiske blå uniformer. Det faste mandskab af søfolk og håndværkere var organiseret i divisioner og kompagnier, og de var bosat i deres helt egen del af byen, Nyboder. Her udgjorde de sammen med deres familier en væsentlig procentdel af byens samlede befolkning. Formentlig var der bosat omkring 15.000 personer i Nyboder, hvilket skal ses i forhold til et samlet indbyggertal i hovedstaden på ca. 100.000.⁷

I sidste halvdel af 1600-tallet opstod et divisionssystem ved Søetaten, som betød, at det faste mandskab på Holmen administrativt var inddelt i faste divisioner, som var underinddelt i kompagnier. I den største del af perioden indtil 1755 var der tre divisioner med hver ca. 1.000 mand. Ud over de tre divisioner fandtes der tre artillerikompanier med hver 138 mand. I 1755 øgede man divisionernes antal til fire, til gengæld nedlagdes artillerikompanierne, og deres mandskab indgik nu i divisionerne.⁸ Der var stadig 10 kompagnier i hver division, og 106 menige og underofficerer i hvert kompagni. Hertil kom 13 artillerister per kompagni. Det gav i alt 1066 menige og underofficerer og 130 artillerister per division.

Endnu i 1761, da Chr. Gedde tegnede sit eleverede kort, var Nyholm kun svagt udbygget. Nordligst ligger Nyholm med den let genkendelige, endnu bevarede vagtbygning nordligst samt nogle masteskure. Længere mod ses Langøen og sydligst begyndelsen til arsenaløen med Arsenalets karakteristiske to bygninger omkring en hovedport. Gengivet med tilladelse fra Bergiafonden.

Oprettelsen af 4. Division i 1755 var en logisk konsekvens af et reglement fra 1741, som bl.a. regulerede det antal af folk fra divisionerne, der måtte udkommanderes til søs.⁹ Heri bestemtes det, at kun halvdelen af divisionsfolkene måtte udkommanderes, og at der altid var behov for minimum 2.000 mand til arbejdet på Holmen. Dette regnestykke kunne kun gå op, hvis man oprettede en ekstra division. Imidlertid var der ikke tilstrækkeligt med ledig arbejdskraft i København til at imødekomme en så drastisk udvidelse af antallet af faste arbejdspladser på Holmen. Derfor skred Admiralitetet til udskrivelse af enrollerede søfolk til seks års tjeneste i den nyoprettede division, som åbenbart var den eneste måde, man umiddelbart kunne få besat så mange ledige stillinger.

Enrolleringen

Alle mænd, der ernærede sig ved søfart eller fiskeri og var bosat i de såkaldte sølimitter eller enrolleringsdistrikter langs de danske og norske kyster og i søfartsbyerne, havde pligt til at lade sig indskrive i rullebøger, hvor de fik hver deres nummer. Det var formentlig en sur pligt for mange af de berørte søfolk. Vi kender ikke mange udsagn fra de udskrevne søfolk. En sjælden undtagelse er den islandske sømand Arni Magnusson, der i sine erindringer omtaler, hvordan han blev indkaldt til tjeneste i 1762 i forbindelse med den truende krig mod Rusland.

“...endnu i Dag angrer jeg, at jeg lod mig indrullere. Men naar man vil fortjene sit Brød som Sømand, er man aldrig sikker, thi hvis Kongen behøver det, maa man følge hans Skibe efter den Ed, man tilsværger ham, naar man bliver indskreven i Kongens Rulle.”

Det fremgår tydeligt af Magnussons erindringer, at han langt ville have foretrukket ikke at blive indkaldt til orlogstjensten.

I alt var der i 1775 indskrevet ca. 5500 mand i rullerne i Danmark og ca. 11.500 i Norge.¹¹

Når orlogsflådens skibe skulle udrustes, bemandede man dem med en blanding af divisionsfolk fra Holmen og enrollerede søfolk, der blev indkaldt til at aftjene denne værnepligt. De enrollerede søfolk blev som regel indkaldt til en enkelt sæsons sejlads, og kunne vende tilbage til deres hjem og familie samme efterår. Men i nogle få tilfælde afveg man fra denne praksis og ind-

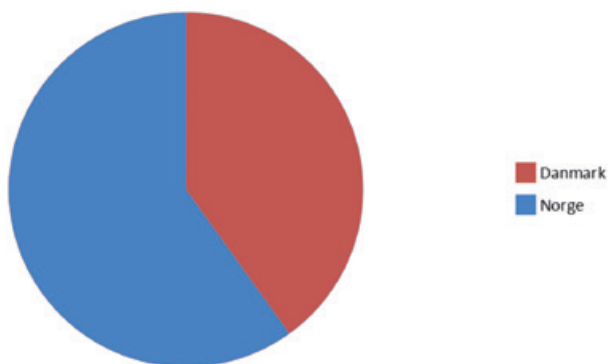
Tabel 1 illustrerer, hvor stor en andel af de udskrevne enrollerede, der få år tidligere var nordmænd og hvor i Norge, de kom fra.

Distrikt	Helbefarne	Halvbefarne	Søvante	Udskrevne i alt
Sjælland	52	52	22	126
Lolland Falster og Møn	25	25	12	72
Fyn	21	21	10	52
Østjylland	95	95	38	228
Vestjylland	102	102	46	250
Slesvig	100	100	44	244
I alt DK og Slesvig:	395	395	172	962
Frederikshald (det nuværende Halden)	73	73	30	176
Bragenæs (nuværende Drammen)	128	128	60	316
Kristiansand	176	176	78	430
Stavanger	62	62	26	150
Bergen	102	102	46	250
Trondheim	47	47	22	116
I alt Norge	588	588	262	1438
I alt	983	983	434	2400

Tabel 1: oversigt over antallet af udskrevne søfolk fordelt på enrolleringsdistrikter i hhv. Danmark/Slesvig og Norge, 1771.¹²

kaldte enrollerede søfolk til flere års tjeneste på Holmen. Det var det, der skete i 1755, hvor der ekstraordinært blev udskrevet 772 matroser fra seks norske enrolleringsdistrikter, hovedsageligt fra Kristiansand og Bergens distrikter. Man kan kun gisne om, hvordan udskrivningen er blevet modtaget blandt skibsrederne i Norge, hvor søfartserhvervet ved denne lejlighed blev drænet

Udskrevne danske og norske søfolk, 1771

Nordmænd udskrevet i forbindelse med oprettelsen af 4. Division, 1755¹³

Frederikshalds (Haldens) Distrikt	20 matroser
Bragenæs (Drammens) Distrikt	20 matroser
Kristiansand Distrikt	427 matroser
Stavanger Distrikt	46 matroser
Bergens Distrikt	199 matroser
Trondheim Distrikt	60 matroser
.....	
I alt	772 matroser

Nordmænd udskrevet i 1770

Frederikshalds (Haldens) Distrikt	50 matroser
Bragenæs (Drammens) Distrikt	10 matroser
Kristiansand Distrikt	190 matroser
Stavanger Distrikt	20 matroser
Bergens Distrikt	100 matroser
Trondheims Distrikt	30 matroser
.....	
I alt	400 matroser

Arbejdet ved Søetatens anlæg i København foregik dels på de mange værksteder og byggebeddinger på Nyholm og Gammelholm, men også eksempelvis i den store tørdok på Christianshavn, hvor arbejderne reparerede selv de største skibe under vandlinjen. Tørdokken, der stod færdig i 1739 blev i samtiden fejret som en teknologisk triumf. Her er et skib i dokken afbildet af en ukendt maler i slutningen af 1700-tallet. Samtidig gouache, Orlogsmuseet.

for en substantiel andel af sin arbejdskraft, for slet ikke at nævne de udskrevne søfolk, der måtte forlade hus og hjem i seks år.

Det var ikke kun i 1755. at der ekstraordinært blev indkaldt norske matroser for at styrke divisionerne. I 1770 blev der udskrevet 400 enrollerede matroser, og også denne gang var det de norske distrikter, der måtte holde for.¹⁴ I indstillingen herom til Admiralitetet forklaredes dette med, at disse distrikter havde “det største Antall ungt Mandskab, og altsaa best kand taale saadan afgang”. De 400 søfolk skulle også denne gang antages til en tjeneste af seks års varighed. Folkene skulle tages i proportion til distrikternes størrelse, så der var flest fra Kristiansands og Bergens distrikter, ligesom tilfældet havde været i 1755.

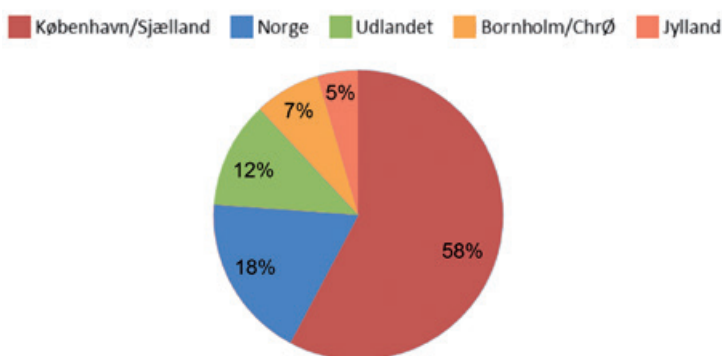
Også i 1720'erne havde de norske søfolk måttet lægge mandskab til, når Søetatens divisioner skulle “kompletteres”¹⁵

Scene fra Flådens Leje ved Nyholm ca. 1750. Et 50-kanoners-skib er krænget over ved Bradbænken under Mastekranen. Arbejdere fra Holmens Faste Stok er fra en pram i færd med at foretage reparationer under skibets vandlinje. I baggrunden et andet skib med samme antal kanoner, muligvis er det orlogsskibene Fyen og Neldebladet, begge løbet af stabelen 1746. Som udlært skibstørrer havde kunstneren bag billedet, Clemens Mogensen Rønneby selv masser af erfaring med det hårde arbejde med vedligeholdelse af Søetatens fartøjer. Maste-kranen, der ses i billedets venstre side, var opført i 1749 efter tegning af arkitekten Philip de Lange. Kranen står endnu som et vartegn for Holmen, stort set uforandret siden den blev bygget for over 200 år siden. Gouache af Clemens Mogensen Rønneby, Orlogsmuseet.

De nyoprettede kompagnier i 4. Division er særdeles velbelyst i kilderne. Folkenes nationale og regionale baggrund kan rekonstrueres ud fra oplysningerne i kompagniernes præsentationsbøger, hvor hver mand er anført med fødested. Heri gives der et særdeles tydeligt billede af, at Søetaten og dens divisioner i høj grad var et københavnerforetagende. Den massive overrepræsentation af københavnerne viser, at Søetaten aftog en stor del af hovedstadens arbejdskraft. Den næststørste gruppe var nordmænd. Det er påfaldende, at

4. Division, 1. Compagni, 1755 - Fødesteder

der var så få jyder og ingen fynboer, og at bornholmerne var så stærkt overrepræsenterede. Især fordi Bornholm ikke leverede søfolk til Søetaten via enrulleringen, som bornholmerne var undtaget fra. Gruppen af udlændinge omfatter i dette tilfælde to russere, seks svenskere fra Skåne, halvdelen af disse fra Helsingborg og fire tyskere fra større byer ved Østersøen som f.eks. Danzig og Bremen.

En kontrolundersøgelse af 2. Kompagni i samme division viser nogenlunde samme billede. Her var andelen af københavnere endnu større, og der var færre udlændinge. Men andelen af nordmænd, bornholmere og jyder var stort set den samme.

De næsten 20 procent nordmænd i de undersøgte kompagnier repræsenterede ikke en normal situation i Søetaten. De mange norske søfolk var tvunget ind i divisionstjenesten, og som vi skal se i det følgende, gjorde de i mange tilfælde alt, hvad der stod i deres magt, for at slippe for denne tjeneste og komme tilbage til Norge.

Utilfredshed blandt de udskrevne nordmænd

Når vi undersøger de enkelte nordmænds videre skæbne i Søetatens tjeneste, viser det sig, at det langt fra var samtlige 772 søfolk, der kom til at tjene deres

Stabelafløbning på Gammelholm den 15. november 1748. Det er den 40-kanoners fregat Bornholm, der står på bedding. Festlig flagføring og heftig saluttering ledsagede skibene på deres første færd i det våde element. Et telt er rejst til venstre, hvorfra de kongelige herskaber kan bivåne begivenheden. Den runde anløbsbro var særligt beregnet til modtagelse af fornemme fartøjer, som kongens. Det ser dog ikke ud til, at kongen er ankommet endnu. På pladsen ved siden af byggebeddingen står håndværkerne parat til at sende skibet i vandet, dels ved at vinde på gangspillet, dels ved at slå kiler ud på beddingen. I baggrunden står et kompagni soldater opmarcheret, og personalet i Holmens kontorer står og ser nysgerrigt ud ad vinduerne. Gouache af Clemens Mogensen Rønneby, Orlogsmuseet.

seks år i København. Det var på samme tid et udtryk for enevældens centraladministrations styrke og svaghed. På den ene side kan man mene, at det var imponerende, at man centralt i København var i stand til at tage en beslutning, der kom til at gribe voldsomt ind i flere hundrede norske familiers liv, og bringe den til udførelse og få de unge søfolk bragt ned til København. Men på den anden side var det også et spild af ressourcer. For i løbet af årene

efter, blev 4. Divisions mønsterskriver og højere instanser bestormet med et væld af ansøgninger fra de udskrevne norske søfolk om at få lov at vende hjem til Norge. I mange tilfælde blev ansøgningerne imødekommet, og de ledige pladser blev gradvist fyldt med frivilligt mandskab.

Der var tre lovlige veje ud af divisionstjenesten:

- Blive frimand
- Få hyre med et privat skib og stille en reserve for sig selv
- Ansøge om at vende hjem pga. sociale forhold

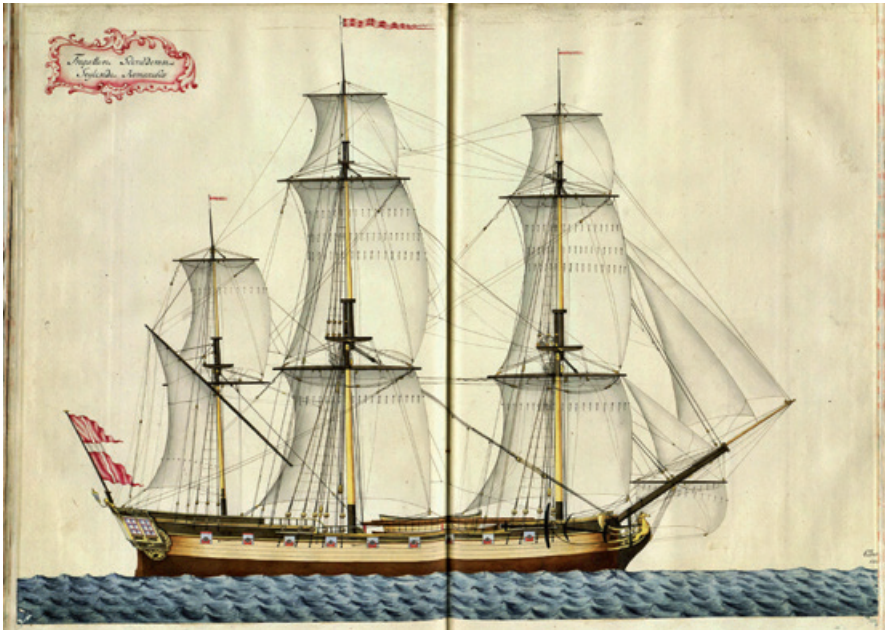
Ikke en eneste af de otte matroser der ankom hin julidag i 1756 blev på Holmen i alle seks år. Det fremgår nemlig af divisionens "skibsbog", hvori man anførte, hvilke af divisionsfolkene, der kom ud at sejle.¹⁶ Her ses det, at Joen Joensen, der havde fået nr. 69 i 1. kompagni, i 1758-59 fik lov at gå som "frimand" i Norge, hvilket vil sige, at hans nummer stod tomt, og at kompagniets chef til gengæld tilbageholdt hans løn. Hvert kompagni havde lov til at have 11 sådanne frimænd i fredstid.¹⁷ Den 19. juli 1759 blev Joensen "dimmitteret efter Ansøgning". Svenning Christophersen blev også frimand i 1759, og Peder Reiersen, der også var ankommet med båden 1. juli 1756 fik permission til "at fahre paa Norge" i 1757. Det sidste viser, at han havde stillet en anden mand for sig som reserve, hvilket alle divisionsfolkene kunne, hvis de ønskede at tage hyre på et privat skib.

Alene i 1756 fik 37 af nordmændene tilladelse til at rejse hjem igen.¹⁹ Som årsag for tilladelsen blev som oftest angivet, at manden ejede en gård, der skulle passes, som hans hustru og gamle forældre ikke formåede at passe selv. Til bevis vedlagdes gerne attester fra præst eller amtmand i Norge. Som eksempel kan tjene Aadne Marcussen Hartman der tjente i 5. Compagni i 4. Division: "Haver 1 gl. svag moder paa 69 Aar, og Gaard som konen i midlertiid maa forestaae, de ere 2de Brødre udi Hans Mayts. Tieneste." Eller Aadne Joensen fra 3. Divisions 10. Compagni "Haver Gaard samt Moder som sider udi sin Enkestand med et u-myndig Barn, haver desuden sin gl. Mormoder hos sig, hvilke Fruentimmere alene maae drive Gaardens Avling, som Amtmandens og Præstens Attest nærmere udviiser."

Eksemplet med de mange udskrevne nordmænd i forbindelse med oprettelsen af 4. Division viser, at enrolleringssystemet ikke fungerede helt gnidningsløst. Det var i mange tilfælde upraktisk for familier eller rederier

at undvære sønner eller søfolk i længere perioder ad gangen. Det forekom, at de ramte familier ulovligt betalte andre søfolk for at stille i stedet for de folk, der egentlig var udtaget – det var først, når de enrullerede havde meldt sig til tjeneste, at de som ovenfor nævnt kunne stille en reserve, hvis de kunne påvise, at de havde fået hyre med et privat skib. Enrolleringschefen i Bergens Distrik, Job Dichingthun, krævede 39 rigsdaler per mand, for at se igennem fingre med, at der blev stillet andre folk i stedet for de udskrevne, hvilket i 1762 afstedkom en krigsretssag mod ham.²⁰ De mange penge havde Dichingthun stukket i egen lomme, og han blev derfor anklaget for underslæb. Vidneforklaringerne fra bønder og fiskere i Bergens Distrikt, som havde betalt for at få enten sig selv eller deres sønner fri for tjeneste, giver et godt indblik i, hvilke konsekvenser enrulleringen havde for dem. Vidnerne forklarede, at de havde svært ved at drive deres gårde og fiskeri, hvis de måtte undvære deres sønners eller deres egen arbejdskraft. Niels Johansen Børness kunne ikke stille til kongens tjeneste, “Deels for mit Jordbrugs Dyrkelse, deels for mit Fiskerie”, som han forklarede. Lars Gregoriussen Korsøen forklarede, at han ikke kunne undvære sin søn, da han var “bleven Hielpe Løss for mit Brug og daglig Tarf”.²¹ Alene det faktum, at gårdejere og fiskere fra forholdsvis beskedne kår var parat til at betale helt op til 39 rigsdaler og i nogle tilfælde endnu mere, for at slippe for tjenesten, viser, at det havde alvorlige konsekvenser at undvære arbejdskraft, og at man ville strække sig langt for at slippe ud af en sådan situation.

Af de 772 udskrevne nordmænd var der dog også en del, der forblev i tjenesten i samtlige seks år. I 4. Divisions 1. Kompagni støder vi bl.a. på den halvbefarne 20-årige matros Anders Hansen, der blev indskrevet den 29. oktober 1755 til seks års tjeneste i kompagniet. Han stod i alle seks år som nr. 23 i kompagniet. I årene frem til 1761 forrettede han udelukkende landtjeneste på Holmen, men den 8. juni 1761 påmønstrede han fregatten Pommeren med 34 kanoner, der det år lå som vagtskib i Sundet ved Helsingør. Anders Hansen tjente om bord på skibet til det lagde op 30. oktober samme år. Den 29. oktober – dagen inden han gik i land – blev han “dimitteret som udtient d. dato”. Herefter kunne han rejse hjem til sin familie i Norge, seks år ældre og en del arbejds erfaring rigere. Han har nok ikke haft en gård eller en familie, der havde behov for hans arbejdskraft, siden han var forblevet på Holmen. Så foran ham ventede der nu udfordringer med at finde hyre på et skib og tage fat på det civile liv igen. Den 24-årige matros

De største linjeskibe med 60-90 kanoner blev meget sjældent udrustet. Når de norske matroser kom til København for at påmønstre et af Søetatens skibe, var der størst sandsynlighed for, at de kom om bord på et mindre fartøj som eksempelvis fregatten "Søeridderen" fra 1758, der i sin aktive tjeneste blev udrustet sammenlagt ni gange i perioden 1759-84. De fleste år fungerede den som vagtskib ved København. Gouache i Frederik 5.s Atlas, Kortsamlingen, Det Kongelige Bibliotek.

Ole Pedersen i samme kompagni fik kontrakt fra 29. april 1756 til samme dato 1762. Af skibsbogen fremgår det, at han valgte allerede i maj 1759 at indgå kontrakt om at forlænge sin ansættelse med tre år fra 29. april 1762. Heller ikke han har formentlig haft noget særligt at vende hjem til, men det er næppe hele forklaringen på kontraktforlængelsen. Det var nemlig sådan, at matroserne i forbindelse med kontraktforlængelser typisk fik udbetalt en "douceur" fra kompagniet, der blev individuelt forhandlet.²²

Da den islandske sømand Arni Magnússon i 1762 tog tjeneste som bøsseskytte, stiftede han bekendtskab med bagsiden af dette kontraktssystem. Han kom ind som bøsseskytte ved at overtage en andens plads i et af kompagnierne. Denne matros kendte han fra en tur tidligere, hvor de havde

Søetatens skibe ved Kristiansand i 1758. Kristiansand var anlagt af søheltekongen Christian IV i 1641. Det var en by, der på mange måder var karakteriseret af sin militære funktion som garnisonsby, men i forhold til Søetaten var byen vigtig, for her var det administrative centrum for Kristiansands enrolleringsdistrikt, der kunne stille med over 4000 mand til flådens tjeneste. Gouache af Clemens Mogensen Rønneby, Orlogsmuseet.

sejlet sammen på et handelsskib. Denne matros tilbød islændingen hele 30 rigsdaler, hvis han ville tage tre år af hans tjenestetid for ham og gå ind som bøsseskytte. Det tilbud tog Magnusson imod, og han skriver så i sine erindringer: “Jeg syntes efter Omstændighederne godt herom og gik med ham til hans Kaptajn, og næste Morgen skulde jeg komme igen. Mine Haandpenge blev 3 Rigsdaler og en Maanedes Haandkost.”

Magnusson fik med andre ord aldrig sine 30 rigsdaler, men kun tre plus kostpenge. Og så var det oven i købet ikke enden på hans uheld. For selvom han troede, han kun tegnede kontrakt for tre år, så fik han fire.²³

“Jeg tog vel 3 Aar paa mig for Kæltringen, men Kaptajnen føjede ét Aar til, men herfor tog jeg mig ikke i Agt, og dette Pak holder altid sammen, især overfor Udlændinge.” Islændingen Magnusson følte sig altså som udlænding snarere end som undersåt på linje med sine danske og norske kolleger.

Det er et interessant indblik i en hvervningssituation, vi her får. Det er svært at sige, om situationen er repræsentativ. Men nyere forskning i Landetatens hvervning i samme periode viser i samme retning.²⁴ Den kloge narrede den mindre kloge, og når kontrakten først var underskrevet, og fælden var klappet, betød det årevis af tjeneste i Kongens klæder for soldater såvel som søfolk.

Kompagnichefen havde et månedligt tillæg på 16 rigsdaler “rekrutpenge”, som han kunne bruge på at hyre nye folk, eller udbetale dusør for at nogle af folkene forlængede deres kontrakt. Imidlertid behøvede chefen ikke at bruge samtlige 16 rigsdaler, så hvis han var dygtig og havde en god sergent, der kunne forhandle matroserne “ned i pris” når de tegnede eller fornyede kontrakt med kompagniet, var der så meget desto større beløb til chefen selv. For at forstå de mekanismer, der lå bag disse kontraktforhandlinger, er det nødvendigt at forstå den såkaldte kompagniøkonomi, som vi skal se på i det følgende.

Kompagniøkonomi

Næste side (side 164) ses en oversigt over en kompagnichefs løn, der er indskrevet i en desværre anonym reglementssamling fra 1760'erne, der findes i det Kgl. Biblioteks Håndskriftssamling.²⁵ Det ses, at det er en kompagnichef, der har skrevet oversigten, eftersom han under selve oversigten har anført, at der bl.a. også skal betales “Skat for mig og Familie”.

Som det fremgår af oversigten, var differencen mellem indtægt og udgift månedligt betragteligt i kompagnichefs favør. Især var de 11 frimænd og deres tilbageholdte gage en lønsom faktor. Den enkelte kompagnichef havde iflg. Krigsartiklerne lov til at holde otte frimænd i krigstid og 11 i fredstid.²⁶ En af dem skulle tages af kompagniets bøsseskytter (som artilleristerne blev kaldt), resten skulle være matroser.²⁷ Frimændene stod i nummer i kompagniet, men fik lov til at sejle med koffardiskibe, hvor der var udsigt til en bedre hyre. En nærmere specificeret del af frimændenes løn kunne

*Månedlig gage beregnet en kaptajn,
med underhavende kompagni*

Kaptajn månedlig gage		25 rd, 32 sk
Rekrutpenge		16 rd, 64 sk
11 Frimænds gage		18 rd, 22 sk
11 Frimænds Kostpenge	22 rd	
<hr/>		
Summa En Kompagnichef	82 rd, 22 sk	
Derfra trækkes:		
Dusør til den ældste officer	5 rd	
Dusør til den yngste officer	3 rd, 32 sk	
Dusør til sergenten	2 rd, 8 sk	
Dusør til løberen	0 rd, 48 sk	
Dusør til regnskabskontoret (Sahl Casseren)		0 rd, 53 sk
Dusør til feltskæren	1 rd, 10 sk	
<hr/>		
Summa	12 rd, 53 sk	
Bliver i behold månedligt for Cheffen	69 rd, 63 sk	
Beløber sig årlig	835 rd, 84 sk	

kompagnichefen beholde og helt legalt stikke i egen lomme.²⁸ Som det også fremgår af ovenstående oversigt, var det sådan, at en del af frimandspengene på forhånd var disponeret til at uddeles som “dusør” til kompagniets øvrige officerer, sergenten og løberen m.fl.²⁹

Frimændene skulle kunne indkaldes med to måneders varsel, hvis der blev brug for dem.³⁰ Hvis folkene ikke kunne nå tilbage til kompagniet på denne tid kunne der antages andre i deres sted. Det blev der eksempelvis i 1743, da flåden udrustedes til en mulig krig med Sverige, hvorfor de blev indkaldt i god tid i november 1742. Der fandt også en indkaldelse sted i 1749 (tre per kompagni) i forbindelse med udrustning af en større eskadre og ved flere andre lejligheder.³¹ Det var ikke kun frimændene, der kunne blive fri for arbejdet på Holmen. Alle divisionsfolkene kunne stille en reserve, hvis de

Dette vue ned langs med Størrestræde, som der så ud omkring 1750 er ikke helt nøjagtigt i sit perspektiv. Men man fornemmer, at Admiralitetet i forgrunden til højre var en vigtig og central bygning, der dannede indgang til Gammelholm gennem den centrale port. Midt i billedet ses den centrale pavillon i Søetatens Hovedmagasin opført i 1738. I nederste stovværk var der brandsikre hvæl, og her opbevarede Søetatens arkivalier. I de øvre stovværk var der undervisningslokaler for skibskonstruktører, og det var her, flådens imponerende samling af skibsmodeller blev opbevaret. I dag befinder modellerne sig på Orlogsmuseet på Christianshavn. Maleri af Rach og Eegberg ca. 1750. Middelalder, Renæssance og Numismatik, Nationalmuseet.

ønskede at tage hyre på et privat skib.³² Det var endog muligt for en kompagnichef at hverve en sømand, der allerede havde hyre på et privat handelsskib.³³ En forudseende chef kunne på den måde sørge for, at et nummer ikke kom til at stå ledigt.

Også i hærens regiment fandtes der frimænd. Men Land- og Søetaten var fundamentalt forskelligt opbygget, hvorfor det er svært at sammenligne

fænomenet. I hærens regimenter var andelen af frimænd ofte på over 70 procent, hvilket antyder, at den daglige tjeneste i regimenterne var overladt til en lille kerne af faste folk, som i særlige situationer blev suppleret op med de mange frimænd.³⁴ I Søetatens divisioner var situationen lige omvendt, her var andelen af frimænd aldrig over 10 procent. Hertil kom, at alle matroserne i kompagniet på skift skulle nyde ret til at være frimand.³⁵ En frimand måtte ikke være væk fra kompagniet som frimand længere end tre år ad gangen, eller to rejser med Asiatisk Kompagnis skibe.³⁶ Dette viser, at Søetaten lagde stor vægt på at fastholde så meget af personellet som muligt. Måske var man tvunget til dette på grund af den høje grad af specialisering, så der ikke gik oparbejdet viden tabt. Soldaterfrifolkene kunne tage forefaldende arbejde i regimentsbyerne, men frifolkene ved Søetatens divisioner skulle tage hyre på skibe.

Systemet med at holde frimænd ved kompagnierne var problematisk. På den ene side var det en fordel, at frimændene ved at tage hyre på private skibe fik erfaring og større befarenhed. Men på den anden side var der en høj risiko for underslæb. Det var fristende for kompagnicheferne at holde flere frimænd end det tilladte antal, og stikke det overskydende beløb i egen lomme. Situationen var i en nøddeskal, at der fra Søetatens kasse til de enkelte kompagnichefer blev udbetalt den fulde lønsum for et helt kompagni, der forrettede divisionstjeneste. Kompagnicheferne var betroet selv at udbetale lønnen. En ringe grad af regnskabsrevision gjorde det let at begå underslæb ved at "glemme" at indberette, hvor mange frimænd, der var ved kompagniet. Derfor blev det i 1727 forbudt at holde frimænd ved kompagnierne.³⁷ Forbuddet blev dog allerede ophævet igen i 1732.³⁸ I Krigsartiklerne for Landtjenesten ved Søetaten fra 1756 indskærpedes det, at divisionscheferne i forbindelse med udstedelsen af frimandspas skulle holde øje med "om nogen Chef af Eegennyttighed herudi mishandler".³⁹

I Krigsartiklerne betonedes vigtigheden af at kompagnichefen holdt kompagniet komplet og til stadighed sørgede for, at der var folk blandt de menige, der egnede sig til senere at udnævnes til underofficerer.⁴⁰ Det var op til den enkelte kompagnichef at sørge for at hyre nye folk, når der var ledige numre i kompagniet. Opgaven var dermed dobbelt, altså både at sørge for, at kompagniet var komplet, og at sammensætningen af kompagniet kvalitativt var hensigtsmæssig. Som før nævnt havde chefen en sum "rekrutpenge" til rådighed til at lokke nyhvervede folk med. Men han behøvede ikke at bruge

Admiralitetets bygning ved siden af Holmens Kirke var Søetatens administrative centrum. Her arbejdede 42 fastansatte embedsmænd og deres assistenter med at holde styr på den store etats regnskaber, lønninger, indkøb og mange andre sager. Kobberstik til Pontoppidans Danske Atlas, 1762. Orlogsmuseet.

disse penge, og kunne stikke dem i egen lomme, hvis han disponerede sine midler kløgtigt.

Kompagniøkonomien havde sine indbyggede svagheder. Det var Peter Schiønning opmærksom på, da han i 1773 selv overtog et kompagni som chef. Det var 4. Divisions 6. Kompagni, og i forbindelse med overtagelsen konstaterede han: "Man sagde, Compagniet kuns var maadeligt, da imod man ved Avancement venter at miste et Compagni, bekoster man ikke meget paa det."⁴¹ Den enkelte officers snusfornuft bød ham altså ikke at ofre for meget på nye kontrakter, når han vidste, at han ikke længere havde kompagniet året efter.

Kompagnichefens rolle som “bank”

Selvom det utvivlsomt var en god forretning at være kompagnichef, så er den ovenstående oversigt misvisende i forhold til, hvad en kaptajn egentlig tjente på at have et kompagni i midten af 1700-tallet. Det var nemlig ikke sådan, at han kunne tage hele overskuddet til sig selv. At have kompagni indebar nemlig også at fungere som en slags bank og kreditforening for kompagniets folk. Det fremgår tydeligt af en nøje udspecificeret beregning over 4. Divisions 8. Kompagni, som Peter Schiønning udfærdigede efter at han i en periode på fem måneder i 1765-66 midlertidigt havde forestået kompagniet for en kaptajn, der var udkommanderet til skibs. Af denne beregning fremgår det dels, at han i den fem måneder lange periode brugte lidt over 10 rigsdaler på kontorhold og hvervning af folk. Der var med andre ord langt op til de 16 månedlige rigsdaler i rekrutpenge.

Mens rekrutpengene altså var en indbringende forretning for kompagnichefen var det en anden sag med de øvrige lønudbetalinger. Folkene kunne bede om forstrækning (forskud i deres løn), når de skulle af sted til søs, og familien derhjemme behøvede noget at leve af. Også bryllup, barsel og begravelser kunne berettige, at folkene kunne bede om forstrækning.⁴² Af Schiønnings beregning fra 1766 fremgår det, at størstedelen, 21 af de i alt 35 folk, der modtog forstrækning, fik dette i forbindelse med udkommandoer. Andre anledninger var barsel, konfirmation og husleje, men også skattegæld kunne afhjælpes med et sådant lønforskud. Alle disse forskud gjorde, at der oparbejdedes en gæld i kompagniet. I det konkrete tilfælde blev det i løbet af en fem måneders periode til en gæld på i alt 98 rigsdaler. Denne gæld blev så modregnet det beløb, der af forskellige årsager ikke skulle udbetales – i det konkrete tilfælde lidt mere end 28 rigsdaler. Det kunne f.eks. være hvis en matros havde gæld eller var dømt til at betale en større bøde og ikke kunne betale den umiddelbart. Bøden kunne så afdrages ved at en del af lønnen blev “kortet”, altså tilbageholdt.⁴³ En hyppig årsag til, at løn ikke kom til udbetaling, var hvis folk var udeblevet fra arbejde og dermed fik “absent”. I løbet af januar kvartal tilbageholdt Schiønning 6 rigsdaler, 3 mark, 12 skilling, hvilket svarede til ca. fem måneders løn for en matros. Det tal skal ses i forhold til kompagniets samlede styrke på ca. 110 mand. Der var altså tale om en fraværsporcet på ca. en procent, hvilket må anses for acceptabelt. Dog skal det bemærkes, at tallet kun omfatter fravær uden lovlig grund,

mens syge eller på anden måde lovligt undskyldte ikke blev trukket i løn. En frekvens for ulovligt fravær på omkring en procent bekræftes i øvrigt ved opslag i en samtidig ”Absent Protocol” i Holmens Chefs arkiv.⁴⁴

I alt havde kompagnichefen omkring 70 rigsdaler ”ude at svømme” i det konkrete kompagni i løbet af de fem måneder. Imidlertid har det alligevel været en god forretning at være kompagnichef. For det første måtte han regne med i løbet af efteråret at kunne få de fleste af pengene tilbage, han havde forstrakt folkene med i forbindelse med udkommandoer. For det andet måtte han agere i et samfund, hvor der ikke fandtes moderne bank- og kreditinstitutioner. Derfor måtte han jævnligt finde sig i, at de matroser, han tegnede kontrakt med, havde en vis gæld, som måtte afdrages, og som han altså måtte være kreditor for, hvis han ønskede deres arbejdskraft.

Sergenten – kompagnichefens forlængede arm

Ved hvert kompagni var der en sergent. Han var den øverste underofficer ved kompagniet, og det forventedes af ham, at han udmærkede sig ved ”ordentlig, ædruelig, skikkelig og upaaklagelig Opførsel, og ved sin Flittighed og U-egennyttighed...”⁴⁵ Han skulle ikke være ”for omgængelig med Mandskabet” og ikke se igennem fingre med uregelmæssigheder.⁴⁶ Sergentens opgaver var ikke begrænset til Holmen og kompagniets arbejdspladser. Han skulle også holde orden og opsyn med folkene i deres boliger i Nyboder.⁴⁷ I Krigsartiklerne lagdes der også vægt på, at han holdt sin uniform ”ren og næt”, og han skulle se til, at også folkenes munderinger var i god stand, og at de ikke bortsolgte munderingsdele.⁴⁸

Sergenten førte en liste over kompagniets syge og fraværende, der havde fået friseddel af forskellige årsager.⁴⁹ Han gik også på sygebesøg og kontrollerede, om de syge ikke blot skulkede. Det var også ham, der meldte om evt. dødsfald ved kompagniet.⁵⁰ Han holdt desuden opsyn med, om kompagniets drenge og opløbere holdt deres skole.⁵¹

Der foregik til stadighed en vis udskiftning af folkene i kompagnierne. Frimænd udeblev eller døde til søs. Folk døde af sygdomme eller ønskede ikke at forlænge deres kontrakt. Derfor var en vigtig opgave for sergenten, at han aktivt arbejdede for at hverve nye, gode folk til kompagniet.⁵² Det var også ham, der havde bedst overblik over, hvem der stod for at forny deres

Matroserne i Holmens fire divisioner var uniformeret og kunne kendes på deres forskelligfarvede kraver og ærmeopslag. Tøjhusmuseet.

kontrakt, og dermed hvornår der ville opstå behov for nye folk. Det var nemlig ham, der førte den daglige protokol med rullen over kompagniets folk. Han førte også en protokol over de parolebefalinger, kompagniet modtog.⁵³

I forhold til folkene var sergenten den person, der førte den daglige kommando. Det var også ham, der f.eks. sørgede for at folkene blev fordelt retfærdigt, når der blev beordret ekstraarbejde på søn- og helligdage, så det ikke var de samme folk, der blev tilsagt gang på gang.⁵⁴ Han skulle også holde rede på, om der var nogle af folkene, der evt. var i restance eller som kompagniet skyldte penge.⁵⁵ Folkenes pengesager var i det hele taget et anliggende for sergenten. Han holdt blandt andet øje med, hvor i byen de boede – også hvis de lejede sig ind andre steder end Nyboder – da matrosernes privatøkonomi som før nævnt også var et anliggende for kompagniet og evt. gæld skulle afdrages ved at der blev “kortet” i deres løn.⁵⁶

Sergenter blev ifølge Krigsartikelsbrevet for Landtjenesten ved Søetaten udvalgt blandt duelige folk “der kan færdig skrive og regne, haver en god Anseelse, Skudsmaal om skikkelig og ædruelig Opførsel...”⁵⁷ Med disse mange administrative opgaver, kan det ikke undre, at sergenter sjældent rekrutteredes fra søfolkenes rækker. Peter Schiønning anfører, at sergenter næsten altid rekrutteredes fra gruppen af tjenere, hvorfor det kunne føles ydmygende for matroserne at skulle “staae under en Tieners eller Skrivers Commando”.⁵⁸

Løberen – sergentens stik-i-rend-dreng

Sergenten førte kompagniets protokol og var derfor meget af tiden bundet op på skriftlige opgaver. Derfor havde han til sin hjælp en løber, som var den praktiske person ved kompagniet, der i det daglige førte tilsyn med at folkene opførte sig efter reglerne.⁵⁹ Sergenten var hans nærmeste foresatte, og det var til ham, han skulle melde om evt. uregelmæssigheder som f.eks. hvis en matros havde solgt ud af sin mundering eller meldt sig syg uden virkelig at være det. Han måtte ikke selv irettesætte folkene, men skulle blot holde øje med dem. Man kan forestille sig, at en sådan person let kunne blive anset som en stikker af de øvrige menige. Der stilledes derfor krav til hans personlige egenskaber. I Krigsartiklerne stod der, at han skulle være “en skikkelig, ædruelig, ordentlig, sindig og u-egennyttig Karl”.⁶⁰

Som navnet antyder, var løberen en slags stik-i-rend-dreng eller bud for kompagniet. Han gik som nævnt på sygebesøg hos folkene, ikke blot for at kontrollere om de skulkede, men også for at bringe den medicin ud, som divisionskirurgen havde ordineret. Det må også antages, at kompagniets officerer brugte løberen som bud, når der skulle sendes korrespondance frem og tilbage til eksempelvis Admiralitetet.⁶¹

I kongens klæder

For i det daglige at kunne skelne mellem de forskellige divisioners mandskab på Holmen var matrosernes og underofficerernes uniformer kendetegnet ved forskellige farver på kraver og opslag. Divisionernes mandskab fik udleveret ny mundering hvert tredje år. Det var Søetaten, der betalte for disse munderinger på den måde, at de enkelte chefer fik bevilget 9 rigsdaler per mand i deres division. Disse penge skulle bruges til en dragt i uldklæde, som blev brugt ved tjenesten i land. Uldmunderingen måtte ikke bruges til søs, her skulle derimod anvendes en sejldugsmundering, der udleveredes én gang årligt.⁶² Det slidsomme arbejde og det fugtig-salte miljø til søs var åbenbart så ødelæggende for uld, at kun officererne fik lov til at være iført dette materiale. For at forebygge misbrug og underslæb skulle der ikke blot aflægges regnskab for matrosernes munderinger, der blev også afholdt en "præsentation", altså en parade, hvor hele kompagniet stillede op iført deres nye munderinger.⁶³ Præsentationerne fandt altid sted ved nytårstid. I Krigsartiklerne for Landtjenesten ved Søetaten beskrives det, hvordan en matros- og underofficers prøvemundering først skulle godkendes, og derefter sammenlignes med de færdige munderinger ved præsentationsparaden.

Peter Schiønning måtte som officer ved divisionerne ved flere lejligheder stille op til disse præsentationer. Et eksempel nævnes i hans dagbog for 3. januar 1767, det var en langvarig affære i det kolde januarvejr: "Den 3. Janv. 1767. Mønstrede 3die og 4de Divisioner for Greve Danneskiold, Admiralitetet som og for Commissariatscollegiet og tillige presenterede de nye Munderinger. Officererne blev og mønstrede. Folkene gik op og sagde deres No. og fødested. Der begyndtes om Morgenen Kl. 9 og fik Ende Kl. 7 om Aftenen. Kl. 3 om Eftermiddagen kom 2. Compagni i 4. Division for."⁶⁴

Brugen af uniformer i land var underlagt en række restriktioner. Den faste

Mens det fastansatte menige mandskabs uniformer var relativt enkle i deres snit, gjorde man meget ud af at signalere overskud og høj social status blandt søofficererne. Denne uniform blev indført i 1754, og alene de pragtfuldte gyldne sløjfer kostede over to månedslønninger for en kaptajn. Tøjhusmuseet.

stok (håndværkerne) blev eksempelvis indskærpet, at de ikke skulle bruge deres nyeste uniform i det daglige arbejde. En uniform måtte kun bruges til arbejde, hvis den var mere end et år gammel.⁶⁵ Den nye uniform var reserveret til parader og lignende anledninger.

Arbejdsdagens forløb

En lyd som var en del af københavnernes hverdag, var den kimende klokke, der varslede arbejdsdagens begyndelse og afslutning på Holmen. Den ringede et kvarter før mødetid, så ingen var i tvivl om, hvorvidt de var ved at komme for sent eller ej. Det var en nødvendig foranstaltning i en tid, hvor almindelige

mennesker ikke ejede et lommeur. Arbejdsdagen begyndte ved solopgang og varierede derfor med årstiderne. I de mørkeste måneder kunne folkene sove længe og først møde kl. 08.00, mens de i de lyseste måneder om sommeren måtte møde allerede kl. 04.45. Straks folkene var mødt blev de mønstret ved en parade på pladsen foran enten Nyholms eller Gammelholms Hovedvagt. Denne arbejdsparade synes at have været en fast praksis helt tilbage fra 1600-tallet. Paraden nævnes flere gange i Krigsartikelsbrevet for Landtjenesten ved Søetaten fra 1756.

Ved mønstringen var de tilstedeværende officerer dels ekvipagemesteren, dels den jourhavende officer ved divisionen. Til at hjælpe sig med bogføringen havde de en kancellist. Den jourhavende officer sørgede ved hjælp af kompagniernes sergenter for at få opstillet divisionen kompagnivis til parade. Når ekvipagemesteren og kancellisten trådte ud af hovedvagten stod folkene således klar til at mønstres af disse. Kompagniernes sergenter og løbere sørgede for at have overblik over, hvor mange folk, der havde forfald, og disse blev meldt og opført i en protokol.⁶⁶ Ekvipagemesteren fordelte nu folkene til de forskellige opgaver, der skulle løses den dag. Det kunne være særlige skibes ekvipering, afhentning af proviant på Proviantgården, flytning af materialer fra og til Dokken eller byggebeddingerne osv.

Når selve paraden var overstået, gik ekvipagemesteren og kancellisten ind i vagtens forreste vagtstue, hvor de sammenfattede en rapport over, hvilke matroser, der var uddelt og hvortil.

Håndværkerstokken blev mønstret to gange om dagen, både om morgenen og efter middagspausen.⁶⁷ Håndværkerstokken mønstrede for sig selv i et mønstringshus, som er omtalt i anhanget til Krigsartiklerne fra 1776. Indtil 1776 mønstredes håndværkerne først, og derefter divisionsfolkene, men med anhanget fra 1776 ønskede man at rationalisere denne måde, som medførte en del venten på ekvipagemesteren. Derfor tilsagdes en ekstra ekvipagemester, så de to grupper kunne mønstres samtidig. Hvis folk mødte et kvarter eller senere for sent blev de straffet med en bøde, hvis størrelse afhang af, om det var første gang eller om det var en gentagelsesforsyndelse.⁶⁸ Det klokkeslæt, der blev anført som det tidspunkt, matrosen var kommet for sent, var det tidspunkt, uret på Nyholms Hovedvagt eller på Holmens Kirke viste.

Til gengæld blev der i 1776 indført ekstra patruljering af officerer, så der var styr på, om der var folk, der havde absenteret sig efter arbejdsparaden.⁶⁹ Schønning omtaler patruljen som "Hovedrunden" i sin dagbog, og disse pa-

Helt frem til flådens fraflytning fra Gammelholm i 1850'erne lå Holmens Kirke klart i tilknytning til den del af Orlogsværftet, der ikke var flyttet ud til Nyholm. Fotografi ca. 1870, Billedsamlingen, Det Kongelige Bibliotek.

truljer gav et vist resultat. Schiønning har bevaret kladderne til samtlige rapporter, han indgav efter hovedrunderne. Stort set hver gang var der mindst en matros, arbejder eller håndværker, der havde absenteret sig.⁷⁰

Grunden til, at man indførte den ekstra patrulje, var at Søetatens ledelse nærede mistanke om, at nogle officerer ubeføjet gav arbejdere lov til at forlade Holmens område. At noget sådant forekom kan bekræftes af Arni Magnussons erindringer. Her beretter islændingen om, hvordan han i 1760'erne, da han arbejdede på Holmen, havde en værtinde i Nyhavn, som han hjalp med forskellige ærinder. Værtinden var gode venner med en løjtnant ved Søetaten, "der hver tredie Dag fordelte Holmens Folk til Arbejde. Den Dag, han udførte Fordelingen, fik jeg Lov til at gaa hjem til Madammen og gøre hvad hun befalede".⁷¹ Denne vennetjeneste kan næppe betegnes som andet end underslæb.

Middagspausen, der om sommeren varede to timer, brugte håndværkerne til at spise hjemme. Først i 1799 blev arbejdstiden indskrænket, og de lange middagspauser reduceret til en halv time, hvor folkene måtte spise medbragt mad.⁷² Derved undgik man besværet med at mønstre mandskabet to gange, og man kunne få en mere rationel arbejdsdag.

Uddelingen af folk skete efter en plan, der tog udgangspunkt i, hvor mange folk, de respektive mestre ved værkstederne og evt. skibschefer ved f.eks. ekviperinger mente, at de havde brug for til de opgaver, de var i gang med. De indgivne ønsker måtte derefter prioriteres, for det var langt fra hver gang, at den til rådighed stående arbejdsstyrke stod mål med officerer og mestres ønsker. Således kan man bl.a. se, at Peter Schiønning noterede sig dette problem de første gange, han som interimsekvipagemester på Nyholm stod for uddelingen i november 1758:

“Den 29. November 1758. Deeledede ieg Folkene første Gang ud til Ar-beyde paa Nye Holm, var først ved Tømmer-Mændenes Mynstring, etc. [...] Havde i dag 850 Mand til uddeeling, og fattedes 586 som var Begiæret end havde til uddeeling”.⁷³

Dagen efter var problemet det samme, da havde han 850 arbejdere, men manglede 356 i forhold til, hvad der var begæret. Siden nævnte Schiønning det kun sjældent i dagbogen – formodentlig fordi det blev rutine.

Arbejdsdagen sluttede som den var begyndt med klokkringning. Klokken begyndte at ringe et kvarter før arbejdstids ophør. Ikke alle havde lige travlt med at forlade Holmens område. Det var nemlig tilladt tømrerne at samle sig “ros”, tiloversblevne stykker tømmer, som de kunne tage med sig hjem som brænde. I anhanget til Krigsartiklerne fra 1776 indskærpedes det, at denne indsamling ikke måtte foregå før klokken begyndte at lyde, og at der ikke måtte udbæres ros fra Holmen, før klokkringningen var ophørt.⁷⁴

Arbejdstidsbestemmelser, fri- og helligdage

Alle ugens dage undtagen søndag var arbejdsdage. Arbejdsdagens længde varierede i takt med årets gang, så man bedst muligt kunne udnytte de lyse timer på dagen (se nedenstående skema).⁷⁵

Til påske og pinse havde folkene fri, og dagene op til disse helligdage

Måneder	Første [del af md]		Medio [sidste del af md]		Timer Middag	Arbejds Timer	Sommer- eller vinter-løn
	På Kl.	Af Kl.	På Kl.	Af Kl.			
Januar	8	3 ½	7 ½	4		7½-8½	vinter
Februar	7	4 ½	6 ½	5	1	9-9½	vinter
Marts	6	5 ½	5 ½	6	1	10½-11½	vinter
April	4 ¾	7			2	12	sommer
Maj	4 ¾	7			2	12	sommer
Juni	4 ¾	7			2	12	sommer
Juli	4 ¾	7			2	12	sommer
August	4 ¾	7			2	12	sommer
September	4 ¾	7	5 ½	6 ½	1	12	sommer
Oktober	6	6	6 ½	5	1	11-9½	vinter
November	7 ½	4	7 ½	4		8½	vinter
December	8	3 ½	8 ½	3		7½-6½	vinter

fik folkene tidligt fri (kl. fire om eftermiddagen i stedet for kl. 7 om aftenen) men måtte til gengæld undvære den to timer lange middagspause. Fastelavnsmandag var en hel fridag. Også Skt. Hans og Mikkelsaften (28. september) fik folkene fri kl. 4 mod at afstå middagspausen. Mortensaften (10. november) fik man fri kl. 3. Fra midt i december til midt i januar havde folkene deres frimåned – ofte kaldet “julefriheden”.

I divisionsmandskabets Anværbingspatent, som angav retningslinjerne for ansættelsen ved divisionerne var det i punkt 4 stipuleret, at divisionerne skiftedes til at have en uge fri, hvis ikke der var skibe, der skulle ekviperes

Søetatens personel havde Holmens Kirke som deres sognekirke. Med hele tre pulpiturer var der plads til i hvert fald halvdelen af det faste personel på Holmen – ca. 2000 divisionsfolk. Bemærk kongestolen i forgrunden til venstre, her kunne majestæten gå i kirke sammen med sine søfolk. Interiørtegning fra før ombygningen i 1870. Holmens Kirke. Fotografi tilhørende Holmens Kirke.

eller anden vigtig tjeneste.⁷⁶ Det kan derfor antages, at mandskabet i de mindre travle perioder har haft fri hver fjerde uge. I marts og april, hvor hovedparten af ekviperingerne foregik, har der til gengæld næppe været mulighed for at holde fri. Ligesådan har der også været travlt ved slutningen af sæsonen i september og oktober, når skibene skulle lægges op efter endt togt. Denne bestemmelse om friuger gav i 1727 og 28 anledning til et par større arbejdsnedlæggelser blandt divisionsfolkene.⁷⁷

Der var dage, hvor vejret artede sig sådan, at det ikke kunne lade sig gøre at gennemføre arbejdet på Holmen. Så lod den vagthavende klokken lyde som signal til at folk kunne gå hjem. Peter Schiønning omtaler dette ved flere lejligheder, f.eks. "Det lyde af Holmen i morges tidlig for Kulde, Sne og Blæst".⁷⁸ Hård regn om sommeren kunne også begrunde hjemsendelse af arbejderne. Imidlertid leder man forgæves i Krigsartiklerne og deres anhang efter en bestemmelse om hjemsendelse af folkene i dårligt vejr.

Selvom fridagene havde navne efter den kirkelige kalender, var der ud over de faste højtider ikke noget religiøst over dem. Tværtimod var fridagene ofte rent praktisk betinget. Når folkene fik tidligt fri aftenen før Mikkelsdag, havde det den praktiske betydning, at de mange, der skulle flytte, kunne nå at pakke og gøre klar til dagen efter, da Mikkelsdag var den ene af de to årlige flyttedage i byen. Men man havde jo også lov blot at fornøje sig, når man havde fri. Det lader særlig til at have været tilfældet ved fastelavnstide, hvor der var lagt op til løjer. Schiønning beskriver i sin dagbog et fastelavnsoptog, der minder om de optog, der stadig holdes til fastelavn i Tyskland i vore dage:

"Fastelavns Mandag gjorde de enrullerede Matroser optog imellem Garderne med en Galej paa Slæder, fuld af Folk og som roedes".⁷⁹

Alle arbejdsdage var ikke lige gode. Ud over vejret var der også andre faktorer, der måtte inddrages i planlægningen. En af disse faktorer må efter nutidens målestok betegnes som overtro, men kan på trods heraf alligevel have spillet en rolle i det daglige arbejde. I et anonymt håndskrevet reglement fra 1760'erne findes en oversigt over, hvilke dage, der var Tycho Brahesdage.⁸⁰ Det var 32 dage, som videnskabsmanden Tycho Brahe ved astrologiske beregninger havde udpeget som særligt uheldige. Håndbogens anonyme forfatter undlader ikke at oplyse, at "noget fornuftigt Menneske, der Forstaaer Sien Christendom" aldrig kunne tro på, at den gode Gud skulle have forordnet 32 særligt onde dage i året "til Menniskens Skade, Fortred og U-Lycke". På den anden side anføres en liste over disse dage "per curieusitet",

og nok også fordi de måske mindre sofistikerede håndværkere og arbejdsfolk på Holmen har troet fuldt og fast på disse uheldsdage. Man kan forestille sig, at en officer, der skulle lede arbejdet på Holmen, måske kunne regne med at møde modstand, hvis han begyndte et nyt projekt på en sådan dag. For en gangs skyld nævner Peter Schiønning intet om dette fænomen i sin journal eller strøtanker, og heller ikke andre kilder kan verificere, at disse dage har spillet en reel rolle.

Sygdom og absent

Der blev ringet med klokken et kvarter før arbejdstids begyndelse hver morgen som signal til mandskabet om, at de skulle skynde sig på arbejde.⁸¹ Hvis de mødte for sent fik de “absent”, hvilket straffedes med bøde eller arrest alt efter absentens varighed og evt. fortilfælde.⁸² Bestemmelserne vedrørende absent og straf herfor blev væsentlig indskærpet og reguleret i 1776, hvor der udkom et anhang til Krigsartikelsbrevet for Landtjenesten ved Søetaten.⁸³

Sygedage forekom dengang som nu, men arbejdspladsen lagde stor vægt på at få folkene tilbage på arbejdet så hurtigt som muligt. Derfor var der daglige sygebesøg som omtalt i afsnittene om sergenten og løberen. Schiønning mente, at man var for hård mod matroserne og sendte dem for hurtigt tilbage til arbejdet. I en af sine strøtanker skrev han, at det ikke var hans vurdering, at der blev snydt med fravær, da det var næsten umuligt at snyde tilsynet, og formentlig heller ikke muligt at bestikke sig til en fraværsseddel.⁸⁴ Derimod fandt han det problematisk, at man lod de syge arbejde. Han omtaler “Verkeboen”, på Holmen, hvor de syge arbejdede. Denne værkbod – bod for værkbrudne folk, som ordet vel skal forstås, er ikke fundet omtalt andetsteds, men har ganske givet eksisteret. Schiønning beskrev matrosernes forhold meget kritisk, og hans beskrivelse af de syge matroser er værd at gengive her. Han mente, at det var en skam for Søetaten, når man så:⁸⁵

“disse halte, blinde, avmægtige og forbundne Matroser som m[an]d siiger nok k[an]d arbeide paa Verke Boen, blive leedte til Holmen af deres Koner og Camerater og som seer ligere ud til at føres til et Hospital eller Syge stue end til at stæd hvor de skal arbeide en heel dag, nogle af dem gaae til Holmen med store tilbundne Hoveder naar de har til bylder eller [andre]

skader, andre med tykke tilbundene been, nogle gaar der til paa Krykker, andre af forkiølelse og Tand Pine med svolne Andsigter og hoveder...”

Fravær uden tilladelse var ikke noget stort problem ved divisionerne på Holmen. En bevaret “Absent Protocol” fra perioden 1762-74 giver et ret nøjagtigt billede af fraværshfrekvensen.⁸⁶ Uheldigvis angiver protokollen kun, hvem der var ulovligt fraværende, og derfor skulle trækkes i løn. Det er derfor ikke muligt ud fra denne protokol at udtale sig om det totale antal fraværende. En opgørelse af det samlede antal fraværende uden tilladelse for en tilfældig måned som f.eks. april 1763 viser, at der i denne måned var i alt ca. 300 hele fraværdsdage for samtlige Holmens divisioner og Håndværkerstokken (fraværet opgjordes i enten hele eller halve dage). Det svarer til et ulovligt fravær på ca. ti mand dagligt. Det var en meget beskedent andel af de i alt ca. 4.000 ansatte. På baggrund af disse fraværsoplysninger må det konkluderes, at truslen om at blive trukket i løn har virket effektivt som en stærk pression.

I forbindelse med bryllup, barnedåb og begravelser i nær familie blev der tilstået to fridage til folkene, og hvis en mand havde været udkommanderet til brandslukning eller andre opgaver hele natten og derfor ikke havde kunnet få sin nattesøvn, var det også gyldigt fraværsgrund.⁸⁷

Lønforhold for det menige mandskab og underofficerer

De menige matroser, der var ansat i Holmens divisioner var nominelt lønnet med 1 rd. 88 sk. månedligt.⁸⁸ Imidlertid modtog ingen af dem dette beløb i kontanter. De af matroserne, der havde bolig i Nyboder, fik tilbageholdt 32 sk. af grundlønnen som husleje, så de reelt kun fik udbetalt 1 rd. 56 sk. De, der ikke havde hus, modtog det samme beløb. Ud over grundlønnen modtog matroserne kost in natura til en værdi af 1 rd. 74 sk., der i regnskaberne figurerer som kostpenge, som altså ikke blev udbetalt i kontanter, men i form af fødevarer.

Underofficerer og specialister var væsentlig bedre lønnet. Bedst lønnet var højbådsmand og skibmand, som modtog 4 rd. 85 sk. og deres mather – assistenter – lidt mindre. Håndværkerstokkens tømrere modtog mellem 4 rd., 40 sk. for en håndværker af 7. klasse og helt op til 8 rd. 16 sk. for en over-tømmermester af 1. klasse. Kostpengene og hus beløb sig dog til det samme

Københavns Havn var kendetegnet af en klar opdeling mellem civil og militær søfart. I højre side af dette billede fra 1796 ses Søetatens skibe liggende langs Høusebroen. I venstre side myldrer det med handelsskibe fra hele verden. Længst til venstre ses de pakhuse, hvor varer fra Danmark, Norge og kolonierne blev oplagret. Yderst til højre ses Christiansholms mastekran, der blev nedrevet i 1870. Det midterste skib i forgrunden er et af Søetatens mange småfartøjer, en kongebåd. Gouache af T.E. Lønning, Billedsamlingen, Det Kongelige Bibliotek.

som for matroserne. De grupper, som var mere specialiseret end menige matroser, blev dog trukket med 16 sk. månedligt til deres begravelseskasse.

Divisionsmandskabet mødte op ved Proviantgården eller Gryn møllen på en månedlig kostdag og afhentede her kosten in natura. Uddelingen af kosten til samtlige divisioner og håndværkerstokken tog i alt fem dage, hvor folkene havde fri. Folkene inddeltes af sergenterne i "roder", som var grupper på hver 16 mand, som fik udvejet deres kost samlet, og som siden delte kosten imellem sig.⁸⁹ Smør og rug blev udvejet på lejede bismervægte, og de salte flæskesider blev hugget i mindre stykker på egetræsbænke, der stod i det fri ved Proviantgården. Særligt de uensartede kødstykker kunne give anledning til uenighed om retfærdigheden af fordelingen.

Der var altid en officer til stede ved kostens uddeling. Peter Schiønning omtalte jævnligt denne opgave i sin dagbog. Følgende citat fra 1778 giver et godt indtryk af opgaven:⁹⁰

"... ved Proviantens uddeelse til 4. Division som i Dag fik Kost (...) Riisbricht var ved rugen, Capitain-Lieutenant A. Lützwow og Lieutenant Levetzow var for at forekomme uorden, og at ingen skulle sælge deres Kost, etc."

Til sammenligning kan det anføres, at også soldater i regimenterne modtog en kombination af kontant løn og kost in natura. En menig soldat modtog i 1770'erne en kontant løn på 1 rd. 39 sk. og seks store rugbrød. Rugbrødene svarede til en værdi af to sk. dagligt, altså et samlet beløb i kostpenge på ca. 60 skilling månedligt, hvilket var under halvdelen af en matrosløn.⁹¹ Soldaternes beskedne løn forekommer urimeligt meget lavere end matrosernes, men den må ses i sammenhæng med, at det var langt mere almindeligt at soldater blev frimænd og i realiteten tjente deres levebrød andetsteds.⁹²

I sammenligning med soldaternes seks store rugbrød var matrosernes kost direkte luksuriøs:⁹³

- 1 ¾ otting byggryn
 - 1 otting ærter (på et tidspunkt erstattet med gryn)
 - 4 pd. smør
 - 8 pd. saltet oksekød
 - 5 pd. grønsaltet flæsk
 - 2½ skæppe rug
- (1 otting = 16,42 liter; 1 pund = 500 gram; 1 skæppe = 17,40 liter)

En mængde fødevarer var ens for alle matroser, uanset om de havde familie eller ej. I følge H.D. Lind var det et ofte forekommende problem, at divisionsfolkene solgte deres kost på vejen hjem til Nyboder fra Proviantgården.⁹⁴ Det forklarede han dels med, at det var svært for mange at modstå fristelsen til at omsætte kød og flæsk til brændevin, men også med, at der jo også var enlige matroser, som slet ikke havde brug for hele denne mængde mad.

Holmens matrosers generelle omdømme

Den 17. juni 1757 måtte Peter Schiønning som fungerende ekvipagemester ved Dokken oplæse en kongelig ordre for tømmerne ved dokken. Tømmerne fik besked på, at “ingen hverken de selv eller deres Koner og Børn maa om Søn- og Helligdage gaa uden for stadens Porte førend efter Aften Sang, ja, end ikke nærme sig til den underste Slagbom førend den Tid”.⁹⁵ Det var ikke noget, Schiønning brød sig om, for han mente, at sådanne indskrænkninger i de meniges frihed gjorde, at Søetatens folk følte sig miskendt og blev kede af tjenesten.⁹⁶ Denne indskrænkning i de meniges færdsel i København var blot en ud af flere, der kun kunne opfattes som nedværdigende for Søetatens folk. I 1747 blev de forment adgang til Frederiksberg Have, i 1750 var det dem ikke længere tilladt at spadserere på voldene, og dermed var de reelt afskåret fra at tage del i mange af de samme fritidsforhold som andre københavnere.⁹⁷ Også på andre måder var Søetatens folk udsat for forskelsbehandling. Eksempelvis var det ifølge Krigsartiklerne ikke tilladt en matros at udføre forskellige former for småjobs, hvis han var iført uniform:⁹⁸

“Han maa ikke i Mundering staae bag paa en Vogn, feje Gader, eller gjøre nogen saadan slags Formning, som er Munderingen til Vanhæder. Gjör han det, da straffes han med 50 Slag af de smaa Tampe”.

Schiønning skrev i sine private, såkaldte strøtanker, at det efter hans mening var både uretfærdigt og ulogisk, at matroser i uniform på den ene side altså var for fine til at stå bag på en vogn eller feje gaden, men på den anden side ikke måtte gå i Kongens Have iført uniform, da uniformen der ikke var fin nok. Han nævnte, at den “meest gemeene Haandværks-Borsere og ald Pøbelen” gerne måtte færdes i Kongens Have, og at matroserne godt måtte komme ind samme sted, hvis de var iført “en gammel Surtout” [overfrakke].⁹⁹

Det kan altså konstateres, at der blev set ned på matroserne af de øvrige

Teatermaleren Peter Cramer har omkring 1770 malet en scene, der har været helt almindelig i tidens gadebillede. Det er Søetatens uniformerede vægttere, der bringer en uregerlig fyldebøtte ind til Nyboders Hovedvagt, mens den nysgerrige folkemængde følger med. Københavns Museum.

københavnere. Måske det skal forstås i sammenhæng med deres klæde-
dragt og lange, udslåede hår som gjorde, at de skilte sig ud, og måske netop
derfor blev ofre for københavnernes spot? Det skal dog nævnes, at der var
konkrete anledninger til begrænsningerne hver gang. Eksempelvis var for-
buddet mod at komme i Frederiksberg Have i 1747 begrundet i at matroser
havde brugt området til slåskampe med soldater.¹⁰⁰ Der eksisterede et mod-

sætningsforhold mellem Søetatens folk og Landetatens soldater, historikeren H.D. Lind nævner, at området omkring Adelgade i 1759 i en periode var en veritabel slagmark hver aften.¹⁰¹ Og også både før og efter den tid, var der tilsvarende problemer. Disse blussede særlig voldsomt op i 1807, hvor det gik ud over det i 1797 oprettede Marineregiment. Regimentet var ganske vist formelt en del af Søetaten, men i realiteten fungerede det som en art “hærens skraldespand”, og soldaterne blev genstand for Nyboderfolkets had.¹⁰²

Desertioner

Den hårde tjeneste og det tilsyneladende generelt negative syn på matroserne var formentlig medvirkende faktorer til, at en del af de menige søfolk deserterede. Desertion var en alvorlig forseelse. Hvis en matros undveg fra et skib, straffedes han efter Søkrigsartiklerne med at hænges fra rånokken.¹⁰³ Hvis han undveg fra sin tjeneste ved divisionerne i land straffedes han efter Krigsartikelsbrevet for Landtjenesten ved Søetaten med en noget mildere straf, der lød på katning (dvs. piskestraf) og en periode i skubkarren.¹⁰⁴ Men det forekom alligevel hyppigt, at gode og erfarne folk “undveg uden Forlov” – altså stak af. Desertioner var hyppige og var begrundet dels med ulyst til tjenesten, dels ofte med angst for at blive straffet for forskellige forseelser. Der var så mange deserterede, at det ikke ville have været realistisk at forsøge at straffe dem alle, efterhånden som de blev pågrebet. I stedet blev der rutinemæssigt udstedt et “General-Pardons-Patent”. Sådanne patenter udstedtes i årene efter Store Nordiske Krig i følgende år: 1719, (forlænget 1722), 1732, 1742, 1748, (forlænget 1749), 1762, (forlænget 1763 og 1764), 1770, 1777 (forlænget 1781 og 1783).¹⁰⁵ Patenterne omfattede både søfolk og soldater fra Landetaten, som havde et tilsvarende problem med desertioner.¹⁰⁶ Søfolkene kunne efter udstedelsen af sådan et patent frit melde sig ved deres enrolleringsdistrikt eller division og igen blive indskrevet i rullen. Vel at mærke uden straks at skulle melde sig til tjeneste igen. Efter 1783 lader der ikke til at have været blevet udstedt flere general-pardons-patenter.

Når folkene på Holmen “absenterede” sig og udeblev i flere dage, indgav divisionschefen en rapport til Holmens chef, som sørgede for at efterlyse dem. En række sådanne efterlysninger er bevaret i de indkomne sager til Holmens

Ekvipagemester.¹⁰⁷ Efterlysningerne blev bekendtgjort ved offentligt trommeslag rundt om i byen, hvor den udeblevne opfordredes til at melde sig til tjeneste på Holmen. Hvis ikke han meldte sig, ville han blive betragtet og straffet som desertør, hvis han blev antruffet. Efterlysningerne giver detaljerede oplysninger om divisionsmandskabets daglige påklædning, som blev beskrevet sammen med den undvegnes generelle fysiognomi. Det er klart, at sådanne personbeskrivelser i en tid uden fotografiske hjælpemidler måtte blive ganske upræcise. Men det kan være, at de kendetegn, der nævnes i beskrivelserne i samtiden, har virket mere letforståelige, end de gør for den nutidige læser. De fundne efterlysninger er så vidt det kan skønnes ikke bevaret fra hele den undersøgte periode. Her skal nævnes nogle fra 1737:

Matrosen Hans Nielsen Lund, der var nr. 74 i 3. Divisions 4. Kompagni, forsvandt 20. maj, og da han ved det offentlige trommeslag blev efterlyst, blev han beskrevet således:¹⁰⁸

“Af Statur, maadelig høj, med eet lysse brunt haar, Cabus paa Hovedet, noget hvidladen i Ansigtet, gick udi sin Brune Klædes Mundur, sampt blaa Strømper og Mæssing Spender i Skoene.”

Kollegaen Petter Piil, der “undveg” 25. oktober samme år blev beskrevet som:¹⁰⁹

“...en Maadelig Karl, Rund i Ansigtet med et brunagtig krøllet Haar. Gik udi en Brun Klædes Munderings Trøye med blaa Opslag...”

Det ses af disse og andre lignende efterlysninger, at folkene på Holmen gik i klædesmundering, hvilket vil sige, at uniformen var af uld. Den var brun, og nogle havde opslag i deres divisions farve, men dette var muligvis ikke altid tilfældet, idet det ikke altid nævnes. De gik med sko med messingspænder, og deres strømper kunne være af forskellig nuance, hvilket viser, at uniformsreglementet ikke blev taget så alvorligt. Nogle havde hat, andre kabuds på hovedet. Uniformsfarven var brun, det var først i 1750'erne, at farven blev blå for hele Søetaten.

Desertion indebar som regel flere brud på Krigsartiklernes paragraffer. I de tilfælde, hvor matroser blev dømt for desertion lød straffen på arbejde i skubkarren indtil udgifterne ved deres desertion var afbetalt.¹¹⁰ Det var de udgifter, der fulgte for divisionen til at hyre en anden mand i stedet for den deserterede, og det beløb, det kostede at eftersøge og dømme manden. Imidlertid blev den deserterede stort set altid dømt for tillige at have solgt af sin mundering, hvilket også var forbudt ifølge Krigsartikelsbrevet for Land-

tjenesten ved Søetaten.¹¹¹ Det var svært at forestille sig den ene forseelse uden den anden, idet munderingen var et synligt bevis på, at personen var en matros fra Søetaten, og han derfor hurtigst muligt måtte skille sig af med den for ikke at blive opdaget.

En matrosløn var som ovenfor anført 1 rd. 56 sk. månedligt (162 sk.). Ved arbejde i skubkarren vurderedes det, at han aftjente for seks skilling arbejde dagligt. Hvis man sætter en gennemsnitlig måned til 28 dage, så kunne en matros ved arbejde i skubkarren altså afdrage 168 sk. månedligt. Værdien af den kost, han normalt ville få udleveret oven i den kontante løn, tilfaldt kongen, og blev altså ikke modregnet i afregningen. Dette grumme regnestykke betød eksempelvis for matros Simon Hansen fra 1. Divisions 7. kompagni, at han efter sin desertion i september 1766, hvor han både nåede at sælge sin mundering og flygte helt til Korsør, før han blev fanget, skulle arbejde i skubkarren indtil han havde afdraget et beløb på 14 rd. 3 mk, 2 sk. (i alt 1394 sk.).¹¹² Det var i alt 232 dages arbejde, der lå forude, før han var fri på ny. En "skubkarre" var en stor, uhåndterlig trillebør, der anvendtes til at transportere jord i forbindelse med det konstante vedligeholdelsesarbejde på Københavns volde. Skubkarrestraffen var med andre ord en tung, fysisk straf.

Men hvor streng en skæbne var det egentlig at blive dømt til at arbejde i jern i skubkarren i 232 dage? Ifølge Peter Schiønning var der matroser, der ligefrem foretrak at arbejde i skubkarren frem for det hårde daglige slid på Holmen, hvor matroser eksempelvis brugtes i muddermaskinerne og på galejerne, så "alle de Matroser som har været i Castellet paa staaer der at være meget meere befriet for arbeide" som han skrev i sin strøtanke, der egentlig handlede om, at man burde give matroserne flere fridage og tillade dem at holde flere sygedage, eftersom matroserne var "den rette slave stand i Danmark".¹¹³ Denne meget skarpt formulerede kritik af matrosernes forhold er muligvis skrevet polemisk. Det er derfor svært at vurdere, om matroserne virkelig mente sig så dårligt behandlet. Men det er i hvert fald korrekt, at matroserne blev brugt til hårdt fysisk arbejde i både muddermaskiner og galejer. En sammenligning med straffen for desertion fra Landetatens regimenter falder dog ud til matrosernes fordel. Indtil 1763 var der dødsstraf ved hængning for desertion fra hæren. Dette mildnedes til, at de deserterede soldater dels blev underkastet den voldsomme spidsrodsstraf, dels sat i arrest og fik tilbageholdt løn ligesom matroserne.¹¹⁴ Ved gentagelse blev der idømt spidsrodsløb igen, og siden slaveri på livstid.

Søetaten som institution

I den dansk-norske flåde var tjenesten ved Holmen en fast integreret del af den samlede Søetats virksomhed. Det kan i dag synes logisk, at arbejdet med at bygge og vedligeholde orlogsskibene og tage sig af de tilhørende magasiner og øvrige nødvendige funktioner blev varetaget af søofficerer på Søetatens anlæg i København. Denne form for organisation minder om den måde, Søværnet var organiseret på indtil 1970'erne, men var usædvanlig i 1700-tallets Europa. Andre steder var værfter og flådeanlæg specialiserede institutioner, der leverede en tjeneste til de respektive flåder. I Sverige brugte man ganske vist bl.a. inddelte (enrollerede) bådsmænd fra Blekinge til værftsarbejde, men ikke organiseret på den regimentsagtige vis som ved Søetatens anlæg i København.¹¹⁵

Den høje grad af centralisering i den danske flåde var medvirkende til at styrke landetablisementernes rolle i den samlede Søetat. Mens man eksempelvis i Storbritannien sendte officerer hjem på "half pay", når der ikke var brug for deres kompetencer til søs, valgte man i stedet i Danmark at beholde officererne i aktiv tjeneste og bruge dem til at administrere arbejdet på Holmen og andre lignende opgaver.¹¹⁶ Centralisering og specialisering gik ikke hånd i hånd. Den højt centraliserede danske flåde lagde vægt på at uddanne officerer til generalister, der både kunne administrere og føre kommando til søs såvel som i land. Den britiske, franske og svenske flåde lagde større vægt på, at officerer specialiserede sig i et felt, f.eks. artilleri eller skibskonstruktion.

Også underofficerer og håndværkere arbejdede både i land og om bord på skibene. Igen kan man sammenligne med den britiske flåde, som skelnede skarpt mellem de skibstømrere, der arbejdede om bord på skibene og dem, der arbejdede i land på værfterne.¹¹⁷

At man i den danske flåde udnyttede håndværkere og andet mandskab både om bord på skibene og i land, skyldtes muligvis, at det var den mest rationelle måde at udnytte arbejdskraften på i en flåde, der på grund af klimatiske forhold var tvunget til at lægge op hver vinter. De britiske skibe kunne forlade flådehavnene på et hvilket som helst tidspunkt på året, og skibenes tømrere og øvrige håndværkere kunne derfor ikke afses til arbejde i land i faste perioder. Herimod kan indvendes, at der jo også var behov for skibstømrere på Holmen i København i sommermånederne, og at man på trods heraf godt kunne oprettholde en stadig forsyning af arbejdskraft til skibene.

Tilbage om bord

Og hermed er vi tilbage om bord på skibene. Kilderne tillader os desværre ikke at identificere nøjagtig de skibe, som vore otte norske matroser fra 1756 sejlede med, da de før eller siden vendte hjem igen. Men flådens fartøjer stævnede jævnligt mod norske farvande. Om bord var både divisionsfolk og enrullerede matroser – mange naturligvis fra Norge.

Når Søetatens skibe kastede anker ved den norske kyst, skete det ofte i farvandet ved Flekkerø nær Kristiansand. Her var en god naturlig ankerplads, og geografisk var det et perfekt sted at samle en større eskadre før man eventuelt satte kursen ud på Atlanten eller hjem mod København. Ankerpladsen var så rummelig, at meget store eskadrer kunne ligge der. Det var for eksempel tilfældet i 1757, hvor en usædvanlig stor dansk eskadre lå ved Flekkerø det meste af sommeren på grund af udbruddet af den Preussiske Syvårskrig. Et af skibene var orlogsskibet Ditmarsken med 50 kanoner og en besætning på 358 mand i 1757. Af skibets besætning var de 179 mand enrullerede søfolk, og af dem var de 47 nordmænd.¹¹⁸ Der var også 70 divisionsfolk med, og det er usikkert, hvor mange af dem, der var nordmænd. Men det har nok været en del.

Blandt de 47 nordmænd om bord på Ditmarsken finder vi den helbefarne matros Peder Helgesen fra Holmestrand By i Bragenæs Enrolleringsdistrikt, som havde nr. 186 i rullebogen.¹¹⁹ Han og 11 andre nordmænd fra samme enrulleringsdistrikt var den 21. maj påmønstret Ditmarsken i København før afrejsen.¹²⁰ Peder Helgesen døde af sygdom den 14. september, da skibet lå ved Flekkerø. Samme dag blev der holdt en registreringsforretning over hans efterladte ejendele. Alt blev samvittighedsfuldt optalt og vurderet, og den 18. oktober blev der afholdt auktion, hvor de øvrige søfolk om bord købte det efterladte gods. I skibets justitsprotokol er der nøje anført, hvad Peder Helgesen efterlod sig i sin nye skibskiste med jernbeslag, hvad det var vurderet til, og hvad det blev solgt for. I dette såvel som i mange andre tilfælde, viser det sig, at mange menige søfolk ikke var fattige stakler. De efterlod sig ikke store pengebeløb, men materielt var de generelt velforsynet, og blandt Helgesens ejendele var der både en gammel paryk, en pels, seks par bukser i forskellige kvaliteter, sokker, vanter og forskellige andre fornødenheder – alt sammen bortauktioneret til en samlet værdi af over otte rigsdaler, svarende til flere måneders løn for en almindelig arbejder på Holmen.

Peder Helgesen kom aldrig hjem til Holmestrand. Han blev begravet ved

Flekkerø. Han var blot en af de tusinder af norske søfolk, der var selve forudsætningen for, at den dansk-norske fællesflåde kunne fungere effektivt under “den lange fred”. Deres historie binder Københavns og norsk historie sammen.

Forkortelser til noteapparat:

KB: Det Kongelige Bibliotek.

RA: Rigsarkivet.

SKA: *Kong Friderich den Femtes Søe-Krigs-Articles Brev*, Kbh. 1752.

KALTS: *Kong Frideric den Femtes Krigs-Artikels-Brev for Land Tjenesten ved Søe Etaten*, Kbh. 1756.

.....

1. Denne artikel om Søetaten i 1700-tallet bygger på min ph.d.-afhandling, *Søetaten i 1700-tallet. Organisation, personel og dagligdag i 1700-tallets danske flåde* fra 2010. Herfra publiceres nogle af hovedpointerne.
2. Laurids de Thurah: *Hafnia Hodierna*, 1748 (1967), 209-211.
3. RA, Mønsterskriveren ved Søfolket, 1755-68, Præsentationsbøger for 4. Divisionsmandskab.
4. *Kong Frideric den Femtes Krigs-Artikels-Brev for Land Tjenesten ved Søe Etaten*, 1756.
5. Jakob Seerup; Peter Schiønning, søofficer og dagbogsskriver, *Personallhistorisk Tidsskrift* nr. 2, 2005, 173-203.
6. Laurids de Thurah, *Hafnia Hodierna*, 1748 (1967), 205-206.
7. H.D. Lind: *Nyboder og dets Beboere, især i ældre tid*, 1882 (1981), 49.
8. H.G. Garde, *Den dansk-norske Sømagts Historie*, 1852, 208.
9. Reglement for flådens ekvipering og desarmering dateret 17. februar 1741 omtalt i H.G. Garde: *Efterretninger om den dansk-norske Sømagt*, bind 3, 1833, 239.
10. Arni Magnússon: En islandsk eventyrer, Arni Magnússons optegnelser (Memoirer og Breve, 28), 1918 (1970), s.102.
11. H.G. Garde: *Efterretninger om den dansk-norske Sømagt*, bind. 4, 1835, 241. Heri er alene tallene for 1775 anført, men de skønnes at være dækkende for det meste af fredsperioden 1720-1801.
12. H.G. Garde: *Efterretninger om den dansk-norske Sømagt*, bind. 4, 1835, 220.
13. H.G. Garde: *Efterretninger om den dansk-norske Sømagt*, bind. 3, 1833, 390.
14. RA, 512, Mønsterskriveren ved søfolket (Søetaten), Resolutionsprotokol 1760-73 s. 78ff. Kgl. Resolution af 16. marts 1770.
15. H. G. Garde: *Efterretninger om den dansk-norske Sømagt*, bind 3, 1833, 82.
16. RA, 516, Admiralitetet (Søetaten), Divisionsinspektørerne, Skibsbog for 4. Division 1759-61.
17. KALTS 1756 § 63.
18. KALTS 1756 § 84.

19. RA, Søetaten, Mønsterskriveren ved Sø-folket, Korrespondancebøger 1740-1765 s. 151-155 kopi af skrivelse dateret 14. august 1756.
20. RA, 514, Admiralitetet (Søetaten), Generalkrigsretssager, dokumenter i sagen Søkrigsprocureuren mod kaptajn Dischingtun 1765-66. Se også Topsøe-Jensen og Marquard, *Officerer i den dansk-norske Søetat og den danske Søetat* bind. 1, 1035, 295, og bind. 2, 1935, 425. Der findes en tilsvarende sag mod enrolle-ringsofficeren Poul Wichman, der i 1759 blev degraderet og idømt en bøde for også at have modtaget bestikkelse, RA, 514, Admiralitetet (Søetaten), Den kombinerede Ret, Sager til justitsprotokollen 1757-59, 1759 B, Acta No. 46 Søe-Krigs-Procureuren contra Premier Lieutenant Wichman.
21. RA, 514, Admiralitetet (Søetaten), Generalkrigsretssager, dokumenter i sagen Søkrigsprocureuren mod kaptajn Dischingtun 1765-66. Litra B memorial No. 2.
22. KALTS § 64; Jakob Seerup: *Søetaten i 1700-tallet. Organisation, personel og dagligdag i 1700-tallets danske flåde* 2010, 131
23. Arni Magnússon: En islandsk eventyrer, Arni Magnússons optegnelser (Memoirer og Breve, 28), 1918 (1970), 107
24. Karsten Skjold Petersen: *Geworbne Krigskarle*, 2002, 86, hvor den nyhvervede soldat Nübling i 1783 blev snydt helt på samme måde som Magnusson.
25. KB, NKS 4494, 4to, opslag 91, "Maanetlig Gage Bereignet Een Capitain Maanetlig, med Underhavende Compagnie".
26. KALTS 1756 § 63.
27. KALTS 1756 § 80.
28. KALTS 1756 § 63.
29. KALTS 1756 § 88.
30. KALTS 1756 § 86.
31. H.G. Garde: *Efterretninger om den dansk-norske Sømagt*, bind 3, 1833, 365.
32. KALTS 1756 § 84.
33. KALTS 1756 § 85.
34. For yderligere oplysninger vedr. hærens frifolk i perioden 1774-1803 henvises til Karsten Skjold Petersen: *Geworbne Krigskarle*, 2002, 166ff.
35. H.G. Garde: *Efterretninger om den dansk-norske Sømagt*, bind 3, 1833, 198 pkt. tre i den anførte instruktion for divisionerne.
36. KALTS 1756 § 83.
37. H.G. Garde: *Efterretninger om den dansk-norske Sømagt*, bind 3, 1833, 82 omtaler en resolution af 1. september 1727 desangående.
38. H.G. Garde: *Efterretninger om den dansk-norske Sømagt*, bind 3, 1833, 197
39. KALTS 1756 § 38.
40. KALTS 1756 § 64.
41. KB, Håndskriftssamlingen, Schøn. 11, 4o Schønnings journal for 22. oktober 1773.
42. KALTS 1756 § 71.
43. KALTS 1756 § 72.
44. RA, Søetatens Arkiv, Holmens Chef, Absentprotokol 1762-64.
45. KALTS 1756 § 120.
46. KALTS 1756 § 121.
47. KALTS 1756 §§ 122, 123 og 124.
48. KALTS 1756 § 125.
49. KALTS 1756 § 137.
50. KALTS § 140.
51. KALTS § 127.
52. KALTS § 128.
53. KALTS §§ 129-31 og 141.
54. KALTS 1756 § 133.
55. KALTS 1756 § 134.
56. KALTS 1756 § 139.
57. KALTS 1756 § 343.
58. KB, Håndskriftssamlingen, Pensees Detachees, Schøn. 61, 4o, s. 664.
59. KALTS 1756 Tit. XIII og Tit. XIX
60. KALTS § 161.
61. KALTS § 11.
62. E. Borg, *Den danske marines uniformer*, 1974, 138 og 140; H.G. Garde: *Efterretninger om den dansk-norske Sømagt*, bind 3, 1833, 51-52.
63. KALTS 1756 § 36.

64. KB, Håndskriftssamlingen, Schiøn. 10, 4o Peter Schiønnings Journal for 3. januar 1767.
65. RA, 515, Holmens Chef (Søetaten), Standretssager 1757, ordre oplæst for den faste stok 17. januar 1757.
66. KALTS anhang 1776 § 3.
67. KALTS anhang 1776 vedr. håndværkstockens mønstring § 4.
68. KALTS anhang 1776 vedr. divisionsfolkenes mønstring § 2.
69. KALTS anhang 1776 vedr. divisionsfolkenes mønstring § 19.
70. KB, Håndskriftssamlingen, Schiøn. 11, 4o Schiønnings journal for 1776 og 1777.
71. Arni Magnússon: En islandsk eventyrer, Arni Magnússons optegnelser (Memoirer og Breve, 28), 1918 (1970), 108.
72. Hans Kruse Rasmussen: *Søetatens Håndværkere 1720-1814*, upubliceret speciale ved Københavns Universitet 2005, s. 27f.
73. KB, Håndskriftssamlingen, Schiøn. 9, 4o Schiønnings Journal for 29. november 1758.
74. KALTS anhang 1776 vedr. håndværkstockens mønstring § 14.
75. KB, anonymt manuskript med regler, etc. for Søetaten ca. 1770, Håndskriftssamlingen, NKS 4494, gengives s. 91 denne tabel med supplerende oplysninger om helligdage.
76. KALTS 1756 Formular XIII.
77. RA, Søetatens Arkiv, Overadmiralitetretten, justitssager 1726-1734, Sø-Fiscalen ctr. 1ste Divisions 5 første Compagniers Mandskab, 1729 og Sø-Fiscalen ctr. Matroser af 2de Divisions 3. Comp., beskrevet i Larsen, Kay, Da Holmens Faste Stok strejkede i 1727, artikel i *Kritisk Revy* 23.4.1942.
78. KB, Håndskriftssamlingen, Schiøn. 11, 4o Schiønnings Journal for 18. februar 1775.
79. KB, Håndskriftssamlingen, Schiøn. 9, 4o Schiønnings Journal for 21. februar 1757.
80. KB, Håndskriftssamlingen NKS 4494, 4o s. 91.
81. KB, Håndskriftssamlingen, NKS 4494, 4o, tabel vedr. mødetider s. 91
82. KALTS 1756 §§. 10 og 197.
83. *Anordning for Divisions Mandskabets Mynstring til Arbejde daglig paa begge Holmene*, Christiansborg Slot den 12 Februar 1776.
84. KB, Håndskriftssamlingen, Schiøn. 37, 4o, Pensees Detachees s. 56, "Se igiennem fingre med Matrosernes Sygdomme".
85. KB, Håndskriftssamlingen, Schiøn. 37, 4o, Pensees Detachees s. 56, "Se igiennem fingre med Matrosernes Sygdomme".
86. RA, Søetatens Arkiv, Holmens Chef, Absentprotokol 1762-64.
87. KALTS 1756 §. 11.
88. Det følgende afsnit om lønforhold bygger dels på KB, reglementssamling NKS 782, 4o, s. 133ff. dels på KB, reglementssamling NKS 4494, 4o, opslag 91 og 124ff.
89. H.D. Lind: *Nyboder og dets Beboere, især i ældre tid*, 1882 (1981), 83.
90. KB, Håndskriftssamlingen, Schiøn. 11, 4o Schiønnings Journal for 30. marts 1778.
91. Karsten Skjold Petersen: *Geworbne Krigskarle*, 2002, 200-201.
92. Karsten Skjold Petersen: *Geworbne Krigskarle*, 2002, 166ff.
93. H.D. Lind: *Nyboder og dets Beboere, især i ældre tid*, 1882 (1981), 79f.
94. H.D. Lind: *Nyboder og dets Beboere, især i ældre tid*, 1882 (1981), 83f.
95. KB, Håndskriftssamlingen, Schiøn. 9, 4o Schiønnings journal for 17. juni 1757.
96. KB, Håndskriftssamlingen, Schiøn. 57, 4o, s. 524, Pensees Detachees "Soldater og Matroser være mere i Agt".
97. H.D. Lind: *Nyboder og dets Beboere, især i ældre tid*, 1882 (1981), 147.
98. KALTS 1756 §670
99. KB, Håndskriftssamlingen, I Pensees Detachees, Schiøn. 57, 4o, s. 524, "Soldater og Matroser at være mere i Agt".
100. Garde 1833 bd. 3 s. 356.

101. H.D. Lind: *Nyboder og dets Beboere, især i ældre tid*, 1882 (1981), 148f.
102. Karsten Skjold Petersen: Den store fane-flugt, deserteringer fra Marineregimentet i 1807, i København 1807, *Belejring og Bombardement*, Kbh. 2007, s. 267f.
103. SKA 1752 § 566.
104. KALTS 1756 § 606.
105. Kgl. Trykte forordninger af 9.10.1719, 14.12.1722, 16.4.1732, 8.8.1742, 5.12.1748 og 6.1.1749, 30.12.1762, fornyet 19.01.1763 og 27.12.1764, 14.5.1770, 13.1.1777, 5.2 og 28.2.1781 og 11.6. og 16.6. 1783.
106. Karsten Skjold Petersen: *Geworbne Krigskarle*, 2002, 146.
107. RA, Søetatens Arkiv, Holmens Chef, Standretssager 1737. Bemærk at gruppen "Standretssager" indeholder meget andet end standretssager, og hovedsageligt omfatter Holmens ekvipagemesters indkomne sager.
108. RA, Søetatens Arkiv, Holmens Chef, Standretssager 1737.
109. RA, Søetatens Arkiv, Holmens Chef, Standretssager 1737.
110. KALTS 1756 § 606.
111. KALTS 1756 § 657.
112. RA, Søetatens Arkiv, Admiralitetet, Den Kombinerede Rets Bog for 1765-68 s. 49.
113. KB, Håndskriftssamlingen, Schiøn. 53, 40, Pensees Detachees, s. 52 "See igien-nem Fingrene med Matrosernes Syg-domme".
114. Karsten Skjold Petersen: *Geworbne Krigskarle*, 2002, 138.
115. Claës Bernes: *Segelfartygens Tid*, Stockholm, 2008, 15.
116. N.A.M: Rodger: *The Wooden World, An Anatomy of the Georgian Navy*, London, 1986, 269f.
117. N.A.M: Rodger: *The Wooden World, An Anatomy of the Georgian Navy*, London, 1986, 23.
118. RA 0008, (Marineministeriet) Skibsjournaler, Ditmarsken 1757.
119. RA 0008, (Marineministeriet) Skibsjournaler, Ditmarsken 1757, justitsprotokol 1757 s. 35.
120. RA 0008, (Marineministeriet) Skibsjournaler, Ditmarsken 1757, kommandoprotokol 1757 s. 107

“To Søstre”

■ Af Bjørn Westerbeek Dahl

I det lille anlæg på hjørnet af Store Kongensgade og Østervoldgade kan man finde et særligt spor af forholdet mellem Norge og København. Det er den norske kunstner Ørnulf Basts skulptur “To Søstre”, der blev skænket Danmark af den norske stat i 1948 til minde om den danske hjælp til Norge under 2. Verdenskrig. På fundamentets forside er dette udtrykt ganske direkte med indskriften “Norge takker Danmark 1940-1945”. På soklens sider ses relieffer af nødstilstanden i Norge under krigen og af det danske indsamlingsarbejde.

Allerede under krigen havde Bast (1907-1974) udformet skulpturen som en lille statuette, som han anvendte som private gaver til venner og bekendte, og ved krigens afslutning fik han den idé, at skulpturen i stort format kunne bruges som en egentlig officielt gave til Danmark. Samtidigt indsamledes penge i Norge til at sikre et varigt kultursamarbejde mellem de to lande, hvilket resulterede i etableringen af Lysebu i Oslo og Schæffergården i Jægersborg. Der var en mindre overskud, og det blev så brugt til Basts skulptur.

Afsløringen blev foretaget den 29. november 1949 af statsminister Hans Hedtoft, hvis hjerte bankede varmt for det nordiske samarbejde, og som i sin tale særligt fremhævede den fælles skæbne for de to lande under krigen. Helt symbolsk dækkede et norsk og et dansk flag skulpturen, indtil den blev afsløret.

“To Søstre” erstattede skulpturen “Dreng med Fugleunge” af Aage Nielsen-Edvin, der derefter blev flyttet til Østre Anlæg (nu placeret ved krydset Godthåbsvej/Æblevej). Bagved skulpturen var et tæt buskads, der i de senere år er blevet omdannet til en grøn plæne, der og folkemunde hidtil har gået under navnet “Søsterplænen”. I anledning af 200-året for Norges grundlov den 17. maj 2014 blev det hidtil navnløse anlæg officielt omdøbt til “Eidsvolls Plads”.

Foto: Bjørn Westerbeek Dahl, 2014.

Forfatterbiografier

Michael Bregnsbo

F. 1962, lektor i historie ved Syddansk Universitet, Odense. Sammen med Kurt Villads Jensen forfatter til *Den danske imperium. Storhed og fald*, 2004. Leder af et forskningsprojekt, der undersøger virkningerne for Danmark af tabet af Norge i 1814 – politisk, kulturelt og mentalitetsmæssigt.

E-post: bregnsbo@sdu.dk

Ida Bull

F. 1948, dr.philos. 1998, professor i historie ved Institutt for historiske studier, NTNU, Trondheim. Bokutgivelser: *Thomas Angell – kapitalisten som ble hjembyens velgjører*, 1992; *De trondhjemske handelshusene på 1700-tallet. Slekt, hushold og forretning*, 1998; *Trøndelags historie*, bd. 1-3 (hovedredaktør og medforfatter), Tapir forlag, 2005; *Kunnskap – hver etter sin stand og sitt kjønn. Utdanning i norske byer på 1700-tallet*, 2013; *Riket og regionene. Grunnlovens regionale forutsetninger og konsekvenser* (medredaktør og medforfatter), 2014. Artikler i ulike tidsskrift med tema fra sosialhistorie, økonomisk historie, kvinnehistorie 1600-1900-tallet.

E-post: ida.bull@ntnu.no

Erik Gøbel

F. 1949, seniorforsker i Rigsarkivet. Har bl.a. udgivet *Dansk søfarts historie 1588-1720*,

1997 (sammen med Ole Degn), *Kommenteret bibliografi til dansk-norsk historie 1536-1814, især vedrørende centraladministrationen*, 1997 (sammen med Knut Sprauten), *Noreg, tverregistratur over norgesrelevant materiale i Rigsarkivet i København*, 2000; *A Guide to Sources for the History of the Danish West Indies, 1671-1917*, 2002; *Jens Mortensen Sveigaards ostindiske rejsebeskrivelse 1665-1684*, 2005, og *Det danske slavehandelsforbud 1792*, 2008.

E-post: eg@sa.dk.

Jørgen Haugan

F. 1941, dr.phil, lektor emeritus fra Københavns universitet. Større verker: *Henrik Ibsens metode*, 1978 (doktoravhandling); *400-årsnat-ten. Norsk selvforståelse ved en korsvei*. 1991; Alt er som bekendt erotik. *En biografi om Martin Andersen Nexø*, 1998; *Solgudens fall. Knut Hamsun – en litterær biografi*. 2004.

E-post: haugan@hum.ku.dk

Thomas Lyngby

F. 1971, ph.d., seniorforsker, museumsinspektør ved Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Har beskæftiget sig med emner inden for dansk og europæisk kulturhistorie 1500-1900. Har blandt andet skrevet *Den sentimentale patriotisme. Slaget på Reden og H.C. Knudsens patriotiske handlinger*, 2001, og

var medforfatter til *Magt og Pragt. Enevælde 1660-1848*, 2010. Sammen med Jan Romsaas redigeret *1814. Spillet om Danmark og Norge*. Fælleskatalog i anledning af 200-års jubilæet for 1814.

E-post: tl@dnm.dk

Jakob Seerup

F. 1975, museumsinspektør på Orlogsmuseet og Tøjhusmuseet, ph.d. i historie 2010 for *Søetaten i 1700-tallet. Organisation, personel og dagligdag*; Speciale om *Søkadetakademiet i Oplysningstiden*, 2001, og siden da artikler primært om dansk marinehistorie med vægt på 1700-tallet. Herudover har han udgivet *Den danske flåde 1850-1943 – som fotografierne så den* (sammen med Søren Nørby). Har desuden bidraget til flere antologier om det britiske angreb på København i 1807 og til antologien *Danmarks Største Søhelte*, 2010.

E-post: jakob.seerup@natmus.dk

Karsten Skjold Petersen

F. 1967, Ph.d. i historie fra Københavns Universitet. Museumsinspektør og seniorforsker på Tøjhusmuseet. Har forsket i den danske hærs historie under enevælden, herunder rekruttering, sociale forhold, tjenstlige forhold og de civil-militære relationer i garnisonsbyerne. Har desuden en særlig interesse i periodens

uniformer og udrustning ved den dansk-norske hær. Har skrevet *Geworbne krigskarle. Hvervede soldater i Danmark 1774-1803*, 2002; *Husarer i Roskilde. En garnison og dens by 1778-1842*, 2003; *Pligt eller profession. Den danske hærs rekruttering siden 1660*, 2004; *Garnisonsbyen under enevælden*, i: *Den klassiske købstad. Danske Bystudier* 2, 2005. Af artikler bl.a. *Hvervede soldater i Kastellet*, i: *Historiske Meddelelser om København* 2003; *Den store faneflugt. Deserteringer fra Marineregimentet i 1807*, i: *København 1807. Belejring og bombardement*, 2007.

E-post: Karsten.skjold.petersen@natmus.dk

Knut Sprauten

F. 1948, direktør ved Norsk lokalhistorisk institutt siden 2000. Har bl.a. skrevet: *Oslo bys historie*, bind 2. *Byen ved festningen 1536-1814*, 1992; sammen med Gunnar Pettersen: *Regesta Norvegica 7, 1370-1390*, 1997; (red.) *Å kallast med sitt rette namn. Person- og stadnamn i lokalhistoria*, 2002; *Norsk sjøfart 1700-1814*, i: *Norsk sjøfart*, bind 1, 1989; red. sammen med Anna Tranberg: *Norsk bondeøkonomi 1650-1850*, 1996.

E-post: knut.sprauten@lokalhistorie.no

Person- og stedregister

A

Absalon, 32
Adelgade, 187
Admiralitetet, 165, 167, 172
Agder, 19
Akershus, 80
Alsing, Ole, *tjener, senere foged*, 89
Altona, 28, 48, 70
Amagertorv, 114
Amaliegade 25 (Kongelige Fødselsstiftelse), 20
Amalienborg, 113, 133
Amsterdam, 76
Andersen, Laues, *forbryder*, 17
Angell, Albert, *købmand, embedsmand*, 16-17
Angell, Jonas, *købmand*, 80
Angell, Lorentz, *købmandsøn*, 13
Angell, Thomas, *købmandsøn*, 13
Anna Sophie, *dronning*, 78
Arkangelsk, 76
Asbjørnsen, Peter Christian, *forfatter*, 100
Asiatisk Plads, 46, 48, 61
August I, *kurfyrste af Sachsen*, 114

B

Bach, Karen, *serveringspige*, 22-23
Bast, Ørnulf, *billedhugger*, 196
Batavia, 53
Benzon, Jacob, *stiftamtmand*, 78-81
Berlin, 41
Bern, 41
Bernstorff, J. P. E., *statsmand*, 110
Bergen, 7, 13-14, 17, 28, 34, 47, 70, 118, 153, 155
Bilbao, 76
Bjørn, Andreas, *købmand*, 68
Bjørnson, Bjørnstjerne, *forfatter*, 94, 96-98, 100, 102, 104
Blekinge, 35, 190
Blikhuset, Gammelholm, 126
Blå Pakhus, 54-55
Bonsach, Andreas, *søn af Gjert Bonsach*, 77-78
Bonsach, Gjert, *stiftsprovst*, 75
Bonsach, Mette Kristine Gjertsdatter, *g.m. Hans Horneman*, 75, 84, 86
Bordeaux, 76
Borgen, Johan, *forfatter*, 104
Bornholm, 27, 157
Bourdieu, Pierre, *filosof*, 82
Bragenæs, se Drammen
Brandes, Georg, *litteraturhistoriker*, 96, 98
Bremen, 157
Brennøe, Christian, *sejl, flag- og kompassemager*, 67
Brockdorffs Palæ, Amalienborg, 129
Brostrøm, Torben, *litteraturhistoriker*, 104
Brun, Johan Nordal, *digter og biskop*, 23
Bruun, Carl, *historiker*, 29

Bruun, Johan Jacob, *maler*, 112, 145
Bryghuset, se Kongens Bryghus
Buchhoff, Alette, *g.m. C. S. Hammelew*, 86
Bull, Ole, *musiker*, 94
Bockman, Povel Conrad, *kommissionær*,
77, 82
Borness, Niels Johansen, *bonde*, 160
Børsen, 146

C

Cambridge, 41
Canton, 51
Carl, *prins*, se Håkon VII
Casse, Peter, *reder*, 67
Charlotte Amalie (by), 28, 63
Chicago, Ill., 41
Christian I, *konge*, 108, 117
Christian II, *konge*, 108
Christian III, *konge*, 108, 110
Christian IV, *konge*, 33, 110
Christian V, *konge*, 83, 110, 117-118
Christian VI, *konge*, 17, 78, 80, 112
Christian VII, *konge*, 114-115, 117
Christiania, se Oslo
Christiansborg, 112-114, 117-118, 146
Christiansborg (fort), 59-60
Christiansborg Slotskirke, 117
Christianshavn, 35, 54-55, 68, 124-125
Christiansholms Mastekran, 183
Christianssted, 64
Christoffer af Bayern, *konge*, 40, 107, 109-
110, 117
Christophersen, Svenning, *matros*, 159
Collin, Frederik, *søn af Hans Collin*, 89
Collin, Hans, *justitsråd, præsident i Trond-*
heim, 80, 84, 88

Coninck, Frederic de, *købmand*, 60, 68-70
Cramer, Peter, *maler*, 186

D

Dahl, J. C., *maler*, 91
Danneskiold-Samsøe, Fr., *greve, general-*
admiraløjtnant, 172
Danzig, 157
Davisstrædet, 45
Deichmann, Bartholomeus, *biskop*, 78
Dischingthun, Job, *indrulleringschef*, 160
Dokken, Christianshavn, 155, 174, 185
Dragør Kommune, 28
Drammen, 21
Drejer, Abraham, *lagmand*, 80
Dronningens Tværgade nr. 40, 67
Dronninggård, 69-70
Dublin, 76
Dyrvik, Ståle, *historiker*, 14

E

Ediason, Poul, *forbryder*, 18
Eegberg, Hans Henrich, *maler*, 46, 165
Eidsvolls Plads, 196
Eigtved, Niels, 46
Elster, Kristian, *forfatter*, 97
Enslén, Carl Georg, *østrigsk maler*, 35, 55
Enslén, Eugen, *østrigsk maler*, 35, 55
Erik af Pommern, *konge*, 107, 118
Erslev, Edv., *geograf*, 27

F

Finmarken, 34
Flagstad, Kirsten, *sangerinde*, 93
Flekkerø, 144, 191, 192
Flensborg, 28, 37, 70

Flådens Leje, 146-147
Forsbech, *fotograf i Oslo*, 101
Fosen, 12
Frandsen, Steen Bo, *historiker*, 31, 37
Frankfurt am Main, 41
Fransdatter, Ellen, *d. af Poul Ediasøn*, 18
Frederik I, *konge*, 108
Frederik III, *konge*, 121, 124
Frederik IV, *konge*, 78, 110
Frederik V, *konge*, 36, 81, 119
Frederik VI, *konge*, 114, 116, 118, 128
Frederiksberg Have, 114
Frederiksberg Kommune, 28
Frederiksberg Slot, 110
Frederiksborg Slot, 110, 117-118
Frederiksen, Morten, *musketerer*, 134, 136
Frederiksstaden, 36, 119
Friis' Gård, Nytorv, 129
Frølich, J. J., *købmand*, 60
Fællederne, 136
Færøerne, 34, 45, 47
Fødselsstiftelsen, se Kongelige Fødselsstiftelse

G

Gade, Niels W., *komponist*, 93
Gammelholm, 148-150, 155, 165, 174
Garnisons Kirke, 129
Garnisons Kirkegård (Soldaterkirkegården), 129
Gedde, Christian, *korttegner, officer*, 125, 128
Gedde, Samuel Christoph, *ingeniørofficer*, 127
Gjethuset, 126
Glückstadt, 34, 57
Godthåbsvej, 196

Gothersgade nr. 28, 103
Gothersgades Kaserne, 129
Grieg, Edvard, *komponist*, 92-93
Grieg, Harald, *forlægger*, 99, 103-104
Grieg, Nordahl, *forfatter*, 103
Grynmøllen, 184
Grønland, 34, 45, 47
Grønland (esplanade), 128-129
Gude, Hans, *maler*, 93
Guinea, 50-51, 57-59, 63-65
Gule Pakhus, 54-55
Gunnerus, Johan Ernst, *biskop*, 23
Gyldenchrone, Frederikke Hedevig Albertine, *g.m. Mathias Gyldenchrone*, 77
Gyldenchrone, Matthias, *lensbaron*, 77, 78

H

Hagerup, Hans, *embedsmand*, 85
Halland, 35
Hallö, *oberstløjtnant*, nævnt 1783, 140
Hamburg, 37, 76
Hammelev, Agnete Alette, *g.m. Gerrit Horneman*, 86
Hammelev, Christian Sigfried, *bogholder*, 84, 86
Hamsun, Knut, *forfatter*, 97, 104
Hansen, Anders, *matros*, 160
Hansen, C.F., *arkitekt*, 93
Hansen, Hans Christian Peter, *journalist og litterat*, 98
Hansen, Simon, *matros*, 189
Hartman, Aadne Marcussen, *matros*, 159
Hedtoft, Hans, *statsminister*, 196
Hegel, Frederik Vilhelm, *bogforlægger*, 96-97
Heiberg, Johan Ludvig, *forfatter*, 94

Helgesen, Peder, *matros*, 191
Helsingborg, 145
Helsingør, 145
Hemert, Joost van, *kommissionær, købmand*, 82, 84-85
Henningsen, Erik, *maler*, 92
Hertz, Henrik, *forfatter*, 94
Hestegardens Kaserne, 129
Hewett, Elisabeth, *g.m. Gerrit Horneman*, 86-87
Hoel, Sigurd, *forfatter*, 109
Hoff, Niels, *sekretær i "Dansk Arbejde"*, 40
Hofteateret, 108
Holberg, Ludvig, *forfatter*, 94
Holm, Edvard, *historiker*, 29
Holm, Niels Christopher, *skipper*, 64
Holmen, 124, 144, 146-152, 155-156, 159-160, 165, 169-170, 172-176, 179-181, 187-190
Holmens Kirke, 33, 175, 178
Holstein, Johan Ludvig, *oversekretær*, 81
Holsten, 37, 212
Horneman, Anna Marie, *datter af Hans Horneman*, 89
Horneman, Gerrit, *søn af Hans Horneman*, 86-89
Horneman, Hans, *købmand*, 74-82, 84-88
Horneman, Henrik, *søn af Hans Horneman*, 81, 84, 87-88
Horneman, Henrik, *justitsråd, nevø til Hans Horneman*, 89
Horneman, Henrik Ebbesen, *fætter til Hans Horneman*, 88
Horneman, Marie Christine, *datter af Hans Horneman, g.m. Hans Collin*, 88
Horneman, Sophie, *datter af Henrik*

Ebbesen Horneman, 88
Hotel d'Angleterre, 98
Hovedvagten, Kongens Nytorv, 126, 133
Huitfeldt, Iver, *søofficer*, 145
Husarkasernen, 129
Hønsbroen, 183
Hørner, Johan, *maler*, 79
Håkon VII, *konge*, 99

I

Ibsen, Henrik, *forfatter*, 94, 96-98, 100, 102, 105
Ibsen, Sigurd, *søn af Henrik Ibsen*, 100, 102
Ishavet, 45
Island, 34, 45, 47
Itzehoe, 37

J

Java, 53
Jean, Jean, jr., *kommissionær*, 82, 84
Jensen, Kurt Villads, *historiker*, 32
Jeppesen, Carl, *politiker*, 94
Joensen, Joen, *matros*, 159
Joensen, Aadne, *matros*, 159
Juel, *kaffehusejer*, 22-23
Jylland, 37

K

Kalundborg Slot, 107
Kastellet, 36, 124, 128, 130, 136
Kiel, 37
Kielland, Alexander, *forfatter*, 97-98, 100, 102
Kirkerup, Andreas, *tømremester, arkitekt*, 70
Kittelsen, Theodor, *maler, illustratør*, 23-24

Kjersgaard, Erik, *historiker*, 30-31
Kjærstad, Jan, *forfatter*, 104
Klein, Hans Peter, *skipper*, 68
Klint, Kaare, *arkitekt*, 105
Klosterstræde 25, 21
Kongelige Fødselsstiftelse, 20
Kongelige Teater, 91-93, 109
Kongens Bryghus, 33, 125-126
Kongens Have, 185
Kongens Nytorv, 102, 118-119, 129, 133, 135
Koren, Kristiane (Christiane), *forfatter*, 22
Korntørringsmagasinet, 54-55
Korsøen, Lars Gregorius, *bonde*, 160
Korsør, 189
Kristiansand, 7, 13, 153, 155, 162
Kristiansund, 76
Krohn, Danckert, *købmand i Bergen*, 85
Kronprinssegades Kaserne, 129
Krystalgade nr. 16, 103
Kurremand, Niels, *skipper*, 47
Kvikne (kobberværk), 80
Københavns Slot, 107-112, 117
Københavns Slotskirke, 117
Københavns Universitet, 91
Købmagergade, 21
Kaasbøll, Lauritz, *sørenskriver*, 12

L

Lambrecht, Th., *forlægger*, 101
Lamoureux, Abraham-César, *billedhugger*, 118
Landkadetakademiet, 129
Lange, Philip de, *arkitekt*, 46, 156
Lauenburg, 37
Letzow, Gert Diderik, *søofficer*, 184

Lie, Jonas, *forfatter*, 97-98, 100, 102
Lie, Thomasine, *g.m. Jonas Lie*, 102
Lind, H. D., *historiker*, 185, 187
Lindstow, H.D.F., *arkitekt*, 93
Lisboa, 76
Lofthus, Kristian, *bonde, folkeleder*, 19
London, 41, 76
Los Angeles, *Calif.*, 41
Louis XIV, *konge af Frankrig*, 34
Louise, *dronning, g.m. Frederik V*, 115
Lund, Hans Nielsen, *matros*, 188
Lund, Tue, *biskop*, 117
Lyngør, 145
Lysebu, 104-105
Lykke, Jørgen, *adelsmand*, 114
Lykke, Søren, *skipper*, 66
Lützou, A., *kaptajnlojtnant*, 184
Løkken (kobberværk), 80
Lønning, T.E., *billedkunstner*, 183

M

Madeira, 63
Madtzen, Bertel, *købmand*, 66-68
Madtzen, Lars, *købmand*, 66-67
Magnusson, Arní, *islandsk sømand*, 152, 161-162, 175
Manila, 53
Marie Sophie Frederikke, 116
Mauritius, 53
Meyer, Hans, *købmand*, 66-67
Michelsen, Hans, *billedhugger*, 93
Middelthun, Julius, *billedhugger*, 93
Moe, Jørgen, *eventyrsamler*, 100
Molde, 75
Moltke, Adam Gottlob, *overhofmarskal*, 115

Mykland, Knut, *historiker*, 14
Müller, Gustav Otto, *maler, kopist*, 114
Møinichen, Christian, *oversekretær*, 78
Mørck, Bernt Jensen, *skibskaptajn*, 58

N

Nansen, Peter, *forfatter, forlægger*, 99-100
New York, N.Y., 41
Nexø, Martin Andersen, *forfatter*, 103
Nielsen-Edvin, Aage, *billedhugger*, 196
Nikolaj Kirke, se Sankt Nikolaj Kirke
Nübling, Theodor Ulrich, *musketerer*, 120, 137, 140, 193
Nyboder, 33, 126, 128, 150, 169, 181, 185, 187
Nygaard, William, *forlægger*, 99, 101, 103
Nyhavn, 175
Nyhavn nr. 11, 65
Nyhavn nr. 65, 67
Nyholm, se Holmen

O

Obstfelder, Sigbjørn, *forfatter*, 97
Odense, 28-31
Oehenschläger, Adam, *forfatter*, 94, 96
Operahuset, 129
Orlogsmuseet, 165
Orme, Daniel, *portrætmaler*, 69
Oslo (Christiania), 7-8, 13, 17, 21
Ostindisk Kompagnies Pakhus, 46
Overgaden oven Vandet nr. 46, 58
Oxford, 41

P

Paris, 41
Pedersdatter, Anna, *efter efter T. von Westen*, 13

Pedersen, Ole, *matros*, 160
Pedersen, Sten, *ejer badstue*, 109
Petersen, Eilif, *maler*, 22, 24
Piil, Petter, *matros*, 188
Pinnebergs Kontregarde, 130
Pontoppidan, Erik, *biskop*, 18
Portsmouth, 41
Prinsens Palæ, 112-113
Proviantgården (Provianthuset), 33, 38-39, 126, 174, 184, 185
Prætorius, Jeppe, *købmand*, 66, 68

R

Rach, Johannes, *maler*, 46, 165
Ramshart, Peter, *geheimsekretær*, 78
Reden, 146
Reiersen, N.L., *købmand*, 68
Reiersen, Peder, *matros*, 159
Rendsburg, 121, 137
Resen, Peder Hansen, *embedsmand, topograf*, 29-30, 109
Reventlow, Conrad, *storkansler*, 117
Riis, Thomas, *historiker*, 32
Risbricht, Christian Volquard, *løjtnant*, 184
Roepstorff, Ulrich Wilhelm, *købmand*, 66
Rosenborg Eksercerplads, 129, 133
Rosenkrantz Bastion, 126, 128
Rosenvinge, Peter Kaasbøll, *præst*, 89
Roskilde, 37
Roskilde Domkirke, 117
Rundetårn, 146
Ruse, Hendrich, *ingeniør*, 124
Rømer, Ludvig Ferdinand, *købmand*, 65
Rønneby, Clemens Mogensen, *skibstømrer*,

billedkunstner, 156, 158, 162
Rørås (kobberværk), 74, 80

S

Saly, Jacques-Francois-Joseph, *billedhugger*, 119
San Francisco, Calif., 41
Sandemose, Aksel, *forfatter*, 104
Sandvik, Gudmund, *historiker*, 85
Sankt Croix, 63, 76
Sankt Nikolaj Kirke, 146
Sankt Thomas, 57
Schjøning, Peter, *søofficer*, 148, 167-168, 171-172, 174-176, 184-185, 189
Schmidt, Alfred, *bladtegner*, 98
Schøller, Stie T., *købmand*, 81-82
Schäffer, Didrich, *hofsnedker*, 105
Schæffergården, 104-105, 196
Selbu (kobberværk), 80
Senn, Johannes, *billedkunstner*, 138
Simonsen, Lars, *matros*, 144
Sinding, Stephen, *billedhugger*, 93
Sjællands Odde, 145
Skåne, 35, 157
Slesvig (by), 37
Slesvig (hertugdømme), 28, 37, 47, 120
Slotsholmen, 38-39
Slotsholmsgade, 38-39
Soldaterkirkegården, se Garnisons Kirkegård
Staffeldt, A. W. S. Schack von, *forfatter*, 96
Staldmestergården, 38-39
Stampe, Henrik, *jurist*, 81-82
Steen, Sverre, *historiker*, 81
Steffens, Henrik, *filosof*, 96
Storbritannien, 36
Strandbadstuen, 109

Strandgade nr. 4-4B, 68
Strandgades Kaserne, 129
Struensee, Johann Friedrich, *statsmand*, 24, 133
Strøm, Hanna, *datter af Karen Strøm*, 21-22
Strøm, Karen, *enke efter bagermester*, 21
Strömberg, J. P., *svensk skuespiller*, 93
Størrestræde, 13, 116, 147, 165
Sundmøre, 81
Svendsen, Johan, *komponist, dirigent*, 92-93
Svendsen, Peder, *løsgænger*, 17
Søetatens Hovedmagasin, 165
Sølvgades Kaserne, 128, 136
Søsterplænen, 196
Sørensen, Henrik, *maler*, 93
Saabye Christensen, Lars, 109

T

Thaulow, Fritz, *maler*, 93
Thormøhlen, Jørgen, *skibsreder, købmand*, 83
Thorvaldsen, Bertel, *billedhugger*, 93
Thurah, Laurids de, *arkitekt*, 20, 150
Tidemand, Adolph, *maler*, 93
Toldboden, 126-127, 146
Tordenskjold, Peder Wessel, *søofficer*, 145
Trankebar, 51
Trondheim, 7, 13-14, 17, 74-76, 82, 84-85, 87-89
Trondheim Stift, 74, 76
Tøjhuset, 33, 38-39, 125-126
Tårnby Kommune, 28

U

Undset, Sigrid, *forfatter*, 104
Universitetet, se Københavns Universitet

Uppsala, 96

V

Vesterport, 133

Vesterport Ravelin, 132

Vestindien, 32, 50-51, 55, 59-60, 63-66,
68-71

Vestindisk-Guinesisk Kompagnis Plads,
61

Vestindisk Pakhus, 54-55

Vesaas, Tarjei, *forfatter*, 104

Veøy, 13

Viborg, 37

Villads Jensen, Kurt, *historiker*, 32

Vogel, Johan David, *købmand*, 66

Vor Frue Kirke, 117, 146

Vordingborg, 4

Vordingborg Slot, 107

W

Washington, D.C., 41

Weber, Max, *sociolog*, 89

Welhaven, J. S., *forfatter*, 96

Wergeland, Henrik, *forfatter*, 96

Wessel, Johan Herman, 22-25

Westen, Thomas von, *præst*, 13

Wichman, Poul, 193

Wien, 42

Wildersgades Kaserne, 129

Winsnæs, Hanna, se Strøm, Hanna

Z

Zachariasen, Peder, *matros*, 144

Zahrtmann, Krisstian, *maler*, 93

Zürich, 41

Ø

Øresund, 35

Østerport, 124, 126, 128

Østre Anlæg, 125, 196

Å

Aagaard, Maren Andersdatter, *g.m. Gjert
Bonsach*, 75

Ålborg, 28, 37

Århus, 28, 37, 80

Aasen, Ivar, *sprogforsker, digter*, 100